Alâeddin Şenel

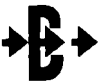
DİN-AHLAK ve SAYGI-BİAT ÜZERİNE AYKIRI YAZILAR

Bilim ve Gelecek Kitaplığı

DİN-AHLAK ve SAYGI-BİAT ÜZERİNE AYKIRI YAZILAR

Alâeddin Şenel

Bilim ve Gelecek Kitaplığı

Bilim ve Gelecek Kitaplığı - 42

Din-Ahlak ve Saygı-Biat Üzerine Aykırı Yazılar

Alâeddin Şenel

© Bu kitabın yayın hakları
7 Renk Basım Yayım ve Filmcilik Ltd. Şti.'ne aittir.

Birinci Baskı: Kasım 2014

ISBN: 978-605-5888-41-1

Yayıma hazırlayan: Ender Helvacıoğlu
Teknik hazırlık: Baha Okar
Kapak görseli: "Rising Cairns" çelik granit heykel, Celeste Roberge.

Baskı: Kayhan Matbaacılık
Davutpaşa C. Güven Sanayi Sitesi B Blok,
No: 244, Topkapı / İstanbul
Tel: 0212.612 31 85

7 Renk Basım Yayın ve Filmcilik Ltd. Şti
Tel: 0216.349 71 72
Caferağa M. Moda C. Zuhal S. No: 9/1, Kadıköy İstanbul
http://www.bilimvegelecek.com.tr • bilgi@bilimvegelecek.com.tr

ALÂEDDİN ŞENEL

DİN-AHLAK ve SAYGI-BİAT ÜZERİNE AYKIRI YAZILAR

Alâeddin Şenel

Alâeddin Şenel, 1941'de Kütahya'da doğdu. İlk ve ortaöğrenimini bu kentte tamamladı. AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni 1963'te bitirdi 1964'te bu fakültede asistan kaldı. 1968'de doktorasını verip 1980'de doçent oldu. 1983'te istifa edip 1991'e kadar yaşamını çevirileriyle kazandı. 1991'de SBF'ye dönüp 2001 sonunda emekli oldu. Başlıca yapıtları *İlkel Topluluktan Uygar Topluma, Siyasal Düşünceler Tarihi, Irk ve Irkçılık Düşüncesi, Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*'dir. Düşünce tarihi ve insanlık tarihiyle ilgili dersler verip, çok sayıda çeviri de yapmış olan Şenel'in bilimsel yapıtlarının yanı sıra *Teleandregenos Ütopyasında Evlilik Hayatı* ve *Ozanos Kronos* adlı iki yapıtı da bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

	ÖNSÖZ	7
1.	AHLAK, AHLAKSIZLIK VE ETİK	11
2.	AHLAK KURAMLARI - AHLAKSIZLIK DURUMLARI	49
3.	KAPSAMI, AÇMAZLARI, TİPOLOJİSİ İLE SİYASAL AHLAK	107
4.	KUL İNSAN ANLAYIŞINDA KADER-KAZA, ÖZGÜRLÜK-SORUMLULUK-CEZA	141
5.	SAYGI - TAPINMA - BOYUN EĞME - BİAT	187
	AD DİZİNİ	237

ÖNSÖZ

Elinizdeki derlemede ilk üç yazım "ahlak" ile ilgilidir. Eşitsizlikçi düzenlerle birlikte dayatılan eşitsizlikçi ahlak anlayışları ve yapılan ahlaksızlıklar üzerindedir. Ekonominin küreselleştirilmesiyle birlikte ahlaksızlık da ivme kazanmış durumda. Bunun coğrafyamızdaki yansıması, büyük küçük kentlerde yükseltilen gökdelenlerde ofislerinde her türlü konfor içinde göklerde yaşayanlar yanında, yaşamını yeraltında helasız madenlerde çalışarak tüketen, madenlerde ölen insanlar. Anglo-Amerikan ekonomik emperyalizmi ile Arap-İslam kültür emperyalizmi arasında sıkıştırılıp ezilen kuşaklar. Buna karşın, ne yazık ki vicdanlar, yer yer başkaldırmalar karşısında bile, hava basıncına alışırcasına baskıların basıncına duyarsızlaşmaktalar. Daha doğrusu, küresel iletişim araçlarının sürekli ve şiddetli bombardımanıyla duyarsızlaştırılmaktalar.

Egemen düzenle birlikte "egemen ahlak" "özgür düşünme" ve "evrensel insan değerleri" kanallarıyla yürütülen eleştirilere karşı, "çıkarlar" ile "inançlar" birleştirilerek oluşturulan "halkın inançlarına saygı" zırhıyla korunabilmekte. Öyleyse bu karton zırh parçalanmalı. Saygı, her türlü maddesel ve simgesel putlara, aşkın öznelere değil, gerçek insan öznelerine gösterilmeli ve karşılıklı olmalı; ötekiler tapınmadır. Tapınma ise "özgür insanı" tam da "gönüllü kulluk" konumuna düşürür.

Bu tür düşüncelerle ve yorumlarla ilk üç bölümde "eşitsizlikçi ahlak" ile "eşitlikçi ahlak" kuramları ve durumları, tarihsel bir perspektife oturtularak, örneklerle incelenmekte. Örneğin, genellikle malı tanıtmaktan çok, alıcıyı aldatıp kapma amacının aracı durumuna sokulmuş reklamlarla, ekonominin kurumsallaştırılmış ahlaksızlık ilişkileriyle yürütülüşüne değinilmekte. Aynı biçimde, yalnızca seçim dönemlerinde değil, her haftada 7x24 saat sürdürülen propagandaların, yurttaşları aydınlatmaya değil, seçmenlerin kafalarını bulandırmaya yaradığı gösterilmeye çalışılmakta. Bunu gazete manşetlerine, ekranlara tünemiş politikacıların söyledikleri de göstermiyor mu? Milletvekillerinin, çeşitli sınıflardan ve kesimlerden seçmenlerinin; başbakanların ve cumhurbaşkanlarının ise tüm halkın (uzlaştırılmaları olanaksız) isteklerini ve çıkarlarını (olası bulunmayan bir beceriklilikle) bilip temsil ettikleri savları da öyle. Bunların yanı sıra "halkın sesi" ama, aynı zamanda "Hakkın sesi" olduklarını seçmen çoğunluğuna inandırabilmeleri "büyük bir siyasal ahlaksızlık" görünümü vermekte.

Böyle bir ahlaksızlığın nasıl başarılabildiği, din, ahlak ve gönüllü kulluk üzerine son iki yazıda gösterilmeye çalışılacaktır. Bu çabada, sınıflı toplumun kuruluşuyla birlikte, çıkarları uzlaşmaz sınıfları bir arada tutup denetlemede devletin baskı aygıtlarının yetmeyeceği (Althusserci) görüşüne katılınmakta. Onu destekleme yolunda, ikna gücünün "dinsel ideoloji" biçiminde kuruluşu, Sümer/Babil yaratılış mitosuna dayanılarak gösterilmekte: Dinin ahlak ile özdeşleştirilişi, efendi-köle üretim ilişkilerinden esinle, Tanrı-kul eşitsizlikçi ilişki kalıbının dökülüşü; inanç üretenler - inanç tüketenler, yaşlı-genç kuşaklar, çalıştırılanlar-çalışanlar, yönetenler-yönetilenler, hatta erkek-kadın ilişkilerinin bu eşitsizlikçi kalıptan çıkarılarak yeniden üretilişi bir bir sergilenmekte. Dinin, çıkışındaki "koruyucu kent tanrısına inanç (kenttanrıcılık) biçimiyle başlanıp, çoktanrıcılık biçimlerinden geçirilip, tektanrıcılığa getirilişi boyunca hep "kul insan" anlayışını sürdürme işlevine yaradığı ileri sürülmekte. Açıklamalar, yaratılışçı kul insan anlayışına karşı varoluşçu özgür insan değerlerine dayanılarak yapılan yorumlarla yürütülmekte.

Bilim ve Gelecek dergisinin genel yayın yönetmeni ve yayın yönetmen yardımcıları, derginin Şubat 2013, Nisan 2013, Nisan 2014, Haziran 2014 ve Ağustos 2014 sayılarında din ve ahlak ile saygı ve biat üzerine yazılarının birbirini tamamlayıcı nitelikte olup birleştirilerek Bilim ve Gelecek Kitaplığı içinde yayınlanmasının uygun olacağı görüşüne katılmamı sağladılar. Yazıların kitabın başlığı ekseni çevresinde bir bütün oluşturması için gözden geçirilip, yinelemelerin ve fazlalıkların atılıp, eksikliklerin boşlukların doldurulması görevini (ayları alabileceğini hesaba katarak) yerine getirmeye çalışsam da, gereğince yapamadığım için okuyuculardan ve yayıncılardan özür dilemekteyim.

Toplumsal işbölümünde bilimden ve emekten yana bir yazar olabilme sorumluluğu bilinciyle ve hiçbir maddesel beklenti içinde bulunmaksızın yazdığım yazıların dergide basılmasını ve derlemede kitaba dönüştürülerek daha geniş bir okur topluluğuna ulaştırılmasını sağlayan *Bilim ve Gelecek* Genel Yayın Yönetmeni Ender Helvacıoğlu, Yayın Yönetmen Yardımcıları Nalân Mahsereci, Baha Okar ve derginin idari işlerini yürüten Deniz Karakaş Şencan ile dizgide emeği geçen Fatih Unuttum, Hasan Selçuk Turan ve öteki arkadaşlar sağ olsunlar.

Ekim 2014
Alâeddin Şenel

I

Ahlak, ahlaksızlık ve etik

GİRİŞ

Ahlaktan çok söz edilmesi onun azaldığının göstergesi mi?

Eski Çin'in "erken bireyci anarşist" diyebileceğimiz (MÖ 6. yüzyıl) düşünürü Lao-çe'ye (adı çeşitli kaynaklarda Lao-tsu, Lao-çu olarak da verilen düşünüre) yukarıdaki soru sorulsaydı, olasılıkla "evet öyle" derdi. Bunu Taoculuğun kurucusu sayılan bu düşünürün, ahlak ile bağlantılı kavramlar olan adalet ve acıma (merhamet) [1] üzerine sözlerinden çıkarabiliyoruz. Onun olduğu ileri sürülen *Tao-teh-king* yapıtındaki "tao" sözü doğru yol, "teh" erdem yani "iyi ahlak" anlamına gelmekteydi.

MÖ 6. yüzyılın bu düşünürüne göre, insanlar doğuştan "iyi" ve doğuştan birbirlerine "eşit" idiler. Birbirleriyle ilişkilerinde izlemeleri gereken doğru yol (tao) hiç de sarp değildi. Onun götüreceği hedefe ulaşabilmek için, ne çok şeye sahip olmak, ne de çok şey bilmek gerekirdi. Hatta bunlar insanlar arasında haksız ayrımlara yol açıyordu. Eşitliğin bulunduğu bir devlette, acıma üzerine geliştirilmiş düşüncelere, sözlere gerek duyulmazdı.

---

1) Merhamed Arapça "acıma", "esirgeme" anlamlarına gelen "rahm" kökünden türetilmiş bir kavram olup, bilindiği gibi aynı zamanda Allah'ın sıfatlarından "rahman" sözcüğü ile bağlantılıdır. (krş. İsmet Zeki Eyüboğlu, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Sosyal Yayınlar, 1988 baskısı ve Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, Adam, 2007 baskısı) "Bismillahirrahmanirrahim" deyişi içinde, her gün milyonlarca kişinin, anlamını pek de bilmeden ya da düşünmeden kullandığı ahlak ile ilişkili bu kavram da bulunmaktadır.

Merhamet sözcüğünün varlığı aslında, o toplumda yoksulluğun varlığının belirtisi idi. Adalet düşüncelerine ise, adaletsizliğin artması karşısında gereksinim duyulmuştur Lao-çe'ye göre.[2]

Lao-çe'nin bu yorumu günümüz ve coğrafyamız toplumları için de geçerli görünüyor. Buna dayanarak "insanlık tarihinde bireysel ve toplumsal ahlakın düzeyi hiç bu kadar düşmemişti" diyebilir miyiz? Örneğin günümüzü gecemizi kuşatan, çoğu, satılmak istenen malın niteliklerini "anlatmak" değil, alıcıları "aldatmak" amacıyla tasarımlanan reklamlara bakın, ne demek istediğimi anlayacaksınız. Bunlara bakılarak "ahlaksızlık hiç bu kadar artıp yaygınlaşmamıştı" denebilir mi? O kadar abartmak da doğru olmaz. Tarihte, gelişigüzel örneklerle, Ortaçağ Avrupa'sında, Moğol ve Türk akınları sırasında, "vahşi kapitalizm" döneminde ve "köleci kapitalist" Amerika toplumunda, Avrupa'nın "sömürgecilik" dönemlerinde de ahlak, dibe vurmuştu. O kadar gerilere gitmeye gerek yok, İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sırası çoğu emperyalist devletlerde ve onların pençesindeki toplumlarda ahlaksızlık eğrisi yükselişlere geçip doruklar yapmıştı. Yani görünüm, ahlak bakımından, geçmişin bazı dönemlerinde, günümüzdekinden çok daha karanlıktı. Ama insan, bunca acılardan, bunca deneyimlerden ders çıkarılmasını bekliyor. İnsanlar ve toplumlar arasında ve toplum içinde, daha adaletli, daha eşitlikçi, onları daha mutlu edici düzenlerin ve ilişkilerin geliştirilmesi yoluna girilmeliydi. Gidişin bu beklenti yönünde değil, neredeyse bunun tersine olması üzücü.

Umutlar, ahlak diye diye sürdürülen ahlaksız düzenlerin yıkılmasına bağlanmış durumda. Durum, hiç değilse (bireyci anarşist düşünür Lao-çe'den 2500 yıl kadar sonra bu kez yine bir anarşist, ama bireyci anarşist değil kolektivist anarşist) Peter Kropotkin'e göre böyle. O'na göre, kötüye gidişi durdurmak, tüm ahlaka başkaldıran nihilist gençlerin, ayaklanıp kilise,

---

2) Bkz. Joyce O. Hertzler, *The Social Thought of Ancient Civilizations* (New York ve Londra, McGraw-Hill Co., 1936)'dan Adam Şenel, *Uygarlık Çizgisi*, Ankara, 1968, Bizim Yayınlar, s.138-139.

devlet ve benzeri otorite örgütlerinin ahlak(sızlık) anlayışlarını eleştirmelerine bağlı. Kurtuluş yolu, Nihilistlerin (Hiççilerin) eski değerleri, eleştirmeleriyle açılacak. Yeni bir ahlak düzeninin temelleri, ölüm, ölüm cezası gibi korkulara seslenilerek sokuşturulan ve ölümsüzlük, cennet sözü vermek gibi umutlarla "dayatılan" inançları yıkmalarıyla atılacak. İyiyi kötüden ayırma duygusuna ve bilincine, vicdana, akla dayanılacak bir "doğal ahlak" dizgesi (sistemi) ancak ondan sonra gerçekleştirilecek Kropotkin'e göre.[3]

Toplumumuzda izlenen politikalar etik mi?

"Ahlak" (Batı dillerinde "moral")[4] ile "etik"[5] kavramları, doğru olmaksızın birbirinin yerine, anlamdaş sözcükler olarak kullanılabilmektedir. Ahlak, insan-insan, birey-toplum ilişkilerinde[6] "iyi" ile "kötü" ya da "doğru" ile "yanlış" olarak değerlendirilen karşıt davranışlar söz konusu olduğunda kullanılan kavramdır. Benimsenen değerlere bağlanmış olgularla ve yargılarla ilgilidir. Etik ise, ahlaklı, ahlaksız davranışların dayandırıldığı "değerler" üzerine yapılan düşünsel, felsefi çalışmalar alanıdır. Ontoloji, epistemoloji, sanat felsefesi yanı sıra, felsefenin ana dallarından biri olan "ahlak felsefesi" alanında kavram böyle kullanılmaktadır. İnsan davranışlarının altındaki derin nedenler ve "değerler", bu anlamda etik inceleme disiplininin alanına girmektedir.

---

3) Krş. Kropotkine, *Anarşist Etik*, çev. Işık Ergüden, Ankara, 1999, Doruk Kitabevi; Peter Kropotkin, *Evrimin bir Faktörü: Karşılıklı Yardımlaşma*, çev. Deniz Güneri ve Işık Ergüden, İstanbul, 2001, Kaos Yayınları ve Peter Kropotkin, *Mutual Aid*, New York, 2006 [1902] Dover Publications.

4) Moral, Batı yazınında, Türkçe'de kazandığı, "psikolojisi bozuldu" anlamlarında söylenen "morali bozuk" deyişindekinden farklı bir anlamda kullanılmaktadır. Latince'de gelenek görenek anlamına gelen *moralis* sözcüğüne dayanılıp "ahlak" anlamında kullanılır olmuştur; bkz. *Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language*.

5) Etik, Batı yazınında, Eski Yunanca'dan "karakter" anlamına gelen *ethos* sözcüğü borç alınarak dolaşıma sokulmuştur. Batı dillerinden, olduğu gibi ve felsefedeki anlamıyla Türkçe'ye alınmıştır.

6) Çevreci akımla birlikte 20. yüzyılın ikinci yarısında insan-doğa ilişkileri de ahlak irdelemesi içine alınmış bulunuyor.

Etik sözü, son zamanlarda kimi politikacılarımızın ağzından düşmez oldu. Bu sözü çoğu zaman sıradan "ahlak" anlamında kullanmaktalar. Ahlak ile etik'in doğru anlamlarını bilmedikleri için mi böyle söylemekteler? Sanmıyorum. Aralarında bilmeyenler bulunabilir. Ama böyle kullanımın asıl nedenlerinin başka olduğunu sanıyorum:

Nedeni, her şeyden önce politikacıların, karşısındakinin ahlaksız olduğunu düşünmelerine ve bunu kanıtlamak istemelerine karşın (ender örnekler dışında) doğrudan "ahlaksız" diyememeleridir. Derlerse, onların da aynı sözcüğü kendileri için kullanmasından korkmalarıdır. Karşıtlarının (rakiplerinin) kendileri hakkındaki suçlamalarını kanıtlamaya kalkmalarıdır. Sonra, açıkça "ahlaksız" suçlamasında bulunduklarında, böyle suçladıklarının yargıya başvurması olasılığıdır. Yargılamada, suçlamanın gerçeğe dayanıp dayanmadığına bakılmaksızın, "aşağılama" (hakaret) suçunun işlendiği kararına varılabilmesidir. Yargıçların suçlananı değil suçlayanı cezalandırma olasılığının daha yüksek olduğunu bilmeleridir. Son olarak, siyasal tartışmanın iki yana da zarar verebilecek bir tırmanışa geçmesini istemiyor olabilirler. Bu nedenlerle "ahlaksızsın" demek yerine "yaptığın etik değil" demeyi seçmektedirler.

Ahlak yerine etik sözcüğünün yanlış kullanılmasından daha büyük ve daha yaygın sorun, ahlak ile ilgisiz (örneğin bir kimsenin birden çok kişiyle karşılıklı sevgi ilişkisi gibi) konuların ahlak içine sokulmasıdır. Tersine, bazı davranışların (örneğin seçmenlerden propagandalarla aldatılarak oy kazanılmasının) ahlaksızlık sayılmamasıdır. Çok sayıda kimsenin emek ürünü kazancının tırtıklanarak az sayıda kişinin emek ürünü olmayan varsıllık edinmelerini sağlayan örneğin piyango bileti satılması, spor toto gibi kumarların, ("gönüllü" diye) ahlak yargıları içine sokulmamasıdır. Öte yandan (savunma amaçlı olmayan bir savaşta öldürme, yağmalama gibi) çoğu ahlaksızlıkların ahlak olarak görülüp gösterilebilmesidir. Ama en yaygın yanlış, birbirininkine ne kadar zıt inançlar üzerine oturtulmuş olursa olsun hemen her dinde din ile ahlakın özdeşleştirilmesidir. Belli inançlara uygun düşünmeyen, davranmayan kimselerin "ahlaksız" görülüp ahlaksız gösterilmesidir.

Bu konuda, Edinburgh piskoposu Richard Holloway'in *Godless Morality* yapıtının altbaşlığı uyarıcıdır: "Dini Etik Dışında Tutmak"[7] Bu yapıtta da açıklandığı gibi ahlakın din ile özdeşleştirilmesinden yararlanılıp, inananlar çeşitli dinsel gerekçelerle aldatılıp sömürülebilmektedir. Bu sorunlar bizi, yalnız politika alanında değil, toplumsal yaşamın birçok alanında neyin ahlaka uygun olup neyin olmadığının saptanmasına yönelik daha derin bir araştırmaya yöneltecektir.

AHLAK SORUNSALI HANGİ KOŞULLARDA VE NE ZAMAN CANLANDIRILIR?

Batı kültüründe ahlak sorunsalı[8] gündeme, feodal düzenin eleştirisine ve yerine kapitalist burjuva düzeninin ve değerlerinin yerleştirilişine varacak gelişmelerle getirildi. Feodal düzenin dinsel ideolojisinin *Kutsal Kitap* (*Tevrat* ve *İncil*) ile *Kuran-ı Kerim* inançlarına dayandırılan "ötedünyacı" değerleri mercek altına alındı. Musevilik'teki, Hıristiyanlık'taki, İslamlık'taki (üçü birden "tektanrıcılık"taki) "günah" ve "sevap" değerlendirmeleri perdesinin gerisindeki eşitsizlikler, tutsaklıklar, haksızlıklar, sömürü, bilgisizlik gözler önüne serildi. Tanrı yüceltilirken insanın aşağılanmasını, insanın hem düşünsel hem bedensel niteliklerinin ve yetilerinin hor görülüp bastırılmasını sağlayan inançlara karşı çıkıldı. Budünyacı bir dünya görüşüyle, insan aklının, duygularının, hatta tutkularının yüceltilmesi yoluna girildi. Bir bütün olarak insanın kendisinin en yüce değer olarak tanınması istendi. İnsanların gizilgüçlerinin ortaya dökülmesini, geliştirilmesini sağlayacak bir dünya görüşü (Hümanizm) oluşturuldu. Böylece ahlak ile dinin özdeşleştirilmesi tutumundan uzaklaşma

---

7) Richard Holloway, *Godless Morality*, Edinburgh, 1999, Canongate Books, 163 s. Tektanrıcı dinlerde dinin ahlaksızlıkları örtmede kullanılışının örnekleri yanı sıra doğrudan ahlaksızlık kaynağı oluşturuşunun örnekleri için bkz. Bob Avakian, *Tüm Tanrılardan Kurtulun*, çev. Neşenur Domaniç, İstanbul, 2014, El Yayınları, 285 s.

8) "Sorunsal" (Fr. *problématique*, İng. *problematic*) felsefe ve bilim yazınında ve söyleminde "hakkında kesin bir yargıya varılamayan tartışma konusu" anlamında kullanılmaktadır.

eğilimi başlatılmış oldu.[9] Bunlar belirtildikten sonra, başlıktaki sorunun yanıtları alt başlıklar altında bir bir ele alınabilir.

Ortaçağ feodalliğinden yeniçağ burjuva kapitalist düzenine geçişte

Ortaçağ feodal dinsel dünya görüşünde, "kötü", "yanlış" (günah) sayılan eleştirel düşünme, duygular, tutkular, yeniçağ burjuva kültüründe yüceltildi. İnsanın, insanlığın gelişmesini, mutluluğunu sağlayacak "iyi", "doğru", olumlu nitelikler olarak görülmeye başlandı. Bir başka deyişle, ekonomi, politika alanları yanı sıra kültür ve ahlak alanında da devrimci değişmeler çağına girildi.

Bu yolda, "Hümanizma" (İnsancılık) akımı kanalıyla Eski Yunan'ın budünyacı kültür ve değerleri örnek alınıp, denebilir ki kopyalandı. Böylece, eski ahlak değerlerinin kesinliği, mutlaklığı inancı sarsılmış oldu. İnançlara dayandırılan değerler yerine kapitalist burjuva toplumunun akla dayandırılan, dolayısıyla belli inanç dizgeleriyle sınırlı olmayan değerleri getirilmeye çalışıldı. Yeni değerlerin (Fransız Devrimi'nin "eşitlik, özgürlük, kardeşlik" sloganındaki gibi) "evrensel" olduğu ileri sürüldü. İlerde, burjuva sınıfı düşünürleri, bu sınıfın çıkarlarını, bu sloganların içine sokarak tüm toplumun, tüm insanlığın yararına olduğunu bu "evrensellik" savına dayanarak ileri süreceklerdi.

Sömürgeciliğe ve köleci kapitalist düzenlere tepki yüzyıllarında

Ancak, gerek kapitalist üretim ve tüketim ilişkilerinin gelişmesi, gerek emperyalist (kolonici) açılımlar, bu değerlerin evrensel çapta izlenmediğini gösterdi. Öyle ki, bu yoldaki ikiyüzlülük, ahlaksızlık, kimi düşünürlerin, sözü çok edilen bu de-

---

9) Bu eğilimin doruğuna, Nietzsche'nin (*Böyle Buyurdu Zerdüşt*, çev. Turan Oflazoğlu, İstanbul, 1999, Cem Yayınları ve *Ahlakın Soykütüğü Üstüne*, çev. Ahmet İnam, İstanbul, 2010, Say Yayınları) yapıtlarındaki "değerlerin yeniden değerlendirilmesi" anlayışında ve "Üstinsan" (Alm. *Übermench*) kavramında ulaştığını görmekteyiz. Aynı zamanda bkz. Afşar Timuçin, *Düşünce Tarihi*, İstanbul, 2008, Bulut Yayınları, s.593-595. Holloway, *Godless Morality*, ahlak ile dini özdeşleştirmeye son noktanın konulduğu söylenebilecek bir çalışma sayılabilir.

ğerlerin bazılarının sözde kaldıklarını düşünmelerine yol açtı. Çifte standartlılık, çağdaş denen değerlerden bazılarının Batı toplumlarıyla sınırlı tutulmaları, kimi düşünürlerin görmezden gelemeyecekleri noktalara taşındı. Böylece değerlerin mutlaklığı inancı bir kez daha sarsıldı. Sonunda, "evrensel değerlerin" varlığı savının da gerçekliği yansıtmadığı düşünülmeye başlandı.

Dahası, olgular ahlaksızlıkların ahlak olarak gösterilmeye çalışıldığını gözler önüne serdi. Sömürgeci halkların sömürge halklarına karşı yaptıklarının, örneğin onları uygarlaştırma, putlardan ahlaksızlıktan kurtarıp ötedünya mutluluklarını sağlama görevinin gerekleriymiş gibi savunulduğu görüldü. Ekonomik eşitsizliklerin feodal toplumdakini kat kat aşmaya başlaması, ikiyüzlülüğü, çifte standardı, ahlaksızlığı daha bir görünür kılıyordu.

Bunun üzerine evrensel ahlak değerleri arayışında ilgiler, eşitsizliğin Batı dünyası toplumlarının derecesine varmadığı öteki Eski Dünya coğrafyaları uygar toplumlarına yöneldi. Onların düzenleri, kimi Batılı hümanist ve toplumcu düşünürlerin gözüne, kendi toplumlarıyla karşılaştırdıklarında, daha "ahlaklı" görünmeye başladı. Hele kolonicilik açılımında Yeni Dünya'da, Okyanusya'da, Afrika'nın ve Asya'nın uzak köşelerinde karşılaşılan (dünya pazarından yalıtlanmış) uygarlık öncesi kültürel evrim düzeyindeki ilkel topluluklarda insan ilişkileri ne kadar farklıydı! Öyle ki, bu topluluklar gözlerine "ahlak timsali" düzenlerin sahibi olarak görünür oldu. Dönemin "soylu vahşi" görüşü bu anlayışı yansıtır. Onların böyle görülmesinin nedeni, kuşkusuz, buralarda eşitsizliğin hiç bulunmaması değildi. Toplumsal eşitsizliklerin, ahlaksızlıkların uygar toplumlardakinden, hele kapitalist endüstri toplumlarındakinden çok daha sınırlı olmasıydı. Bir başka deyişle, ahlaksızlığın göze batacak derecelere varmamış oluşuydu.[10]

---

10) Kuşkusuz kimi eşitlikçi düşünürlerce ileri sürülen, içinde idealleştirme payı bulunan bu saptama, genel olarak ahlak içindir. Kimi çevrelerde ve özellikle giyinme, aile, kadın-erkek ilişkileri gibi alanlarda ise durumları, Batılı, uygar toplumun insanlarınca, ahlaksızlığın bataklığında debelenme, hatta insanlıktan çok hayvanlığa yakın bir "barbarlık", "vahşilik" durumu olarak algılanıyordu. Bu algının dillendirilişi, onlara yöneltilen "yamyamlık", "dinsizlik", "ahlaksızlık" gibi suçlamalarda kendini ortaya koymuştu.

Ahlak sorunsalı tartışmalarının sömürücü ve sömürgeci düzenlere tepki olarak geliştikleri söylenebilecek emekçi devrimleri öncesi onyıllarda da canlandırıldığı söylenebilir.

İLKEL TOPLULUKLARIN VE UYGAR TOPLUMLARIN FARKLI AHLAK ANLAYIŞLARI

Uygar toplumunkinden farklı toplumsal düzenlerin ve onların farklı ("etik" değil) "ahlak" dizgelerinin varlığı coğrafya keşifleri yüzyıllarında anlaşılmıştır. Anlaşılması, düşünürlerin, "ahlak" sorunsalını, insanlığın daha geniş bir coğrafyasında ve kültürel evrimin daha erken evrelerinden tutturarak değerlendirmeleri gereğini doğurmuştur. Bu çalışmada böyle büyük bir yükün altına girilmeyecek. Ama ahlak kurumunun ilkel (yalın) topluluklardaki yapısı ile uygar toplumlardaki yapısı arasındaki temel farklılıklarının kuramsal incelemesiyle yetinilecek. Daha sonra uygar toplumun farklı kültürlerindeki ahlak anlayışlarının çeşitliliğinin somut örneklerle şöyle bir sergilenmesinden geri durulmayacak.

İlkel toplulukların eşitlikçi "ak-kara" sınıflandırma ahlakı

İnsanlığın kültürel evriminde yalın yapılı "ilkel topluluklar" evresinin insanlarının ahlak anlayışı, karmaşık yapılı uygar toplumlarınkinden, anlaşılan oldukça farklıydı. Onlarda, "toplayıcılık ve avcılık" biçimindeki geçim etkinliklerinin ortak (kolektif) emekle yürütülmesi zorunluydu. Bu, ister istemez, elde edilenlerin ortak ve birlikte tüketilmesi geleneğini getirmişti. Günümüzde bir ailenin üyelerinin akşam yemeğini olsun birlikte yemeleri (bu yolda hiçbir doğal, biyolojik zorunluluk bulunmadığına göre) o dönemin kültürel, ahlaksal alışkanlıklarının günümüze dek sürdürülebilmiş bir uzantısı olarak yorumlanabilir.

Ortak üretim ve tüketim, topluluk içinde genelde eşitlikçi ilişkileri getirmiştir. Ama, biyolojik evrimsel farklılaşma temelleri üzerinde gelişmiş bir olguyla, kadının daha çok toplayıcılıkla, erkeğin daha çok avcılıkla uğraşmış olduklarının, arkeolojik,

antropolojik ipuçları var elimizde. Erkeğin avcılığı, ileride kavgacılığa, savaşçılığa dönüştürülebilecek bir açılım gösterecektir. Tarihsel ilkel toplulukların eşitlikçi toplumsal yapılarının ipuçları, arkeolojide gömü armağanlarının farklılaşmış olmamasından ve konutlarının temelleri gibi kalıntılardan çıkarılabilmektedir. Tüm kabile üyelerinin ortak kullandığı uzun evlerin ya da birbirine benzer küçük kulübelerin kalıntıları buna örnek olarak gösterilebilir. İlkel topluluk kültürel evresinde yaşarlarken keşfedilen çağımız ilkel topluluklarıyla ilgili etnografik gözlemler de bu çıkarsamayı destekler yöndedir. Bu ipuçlarına dayanılarak cinsiyete dayalı bir işlev bölümü ya da işbölümü sayılabilecek olgu, cinsler arasında eşitsizlikçi ilişkilerin tohumlarını atmıştır denebilir. Bunun toplum içinde statü (konum) farklılaşmasının da temellerini döşeyeceği varsayılabilir. Konum farklılıkları, geçici av önderliği, yaşlı-genç kuşakların ilişkileri alanlarında da görülebilmiştir. Ancak, özel sahiplikle ve siyasal erkle pekiştirilip kurumsallaştırılmış olmayan bu farklılıklar, toplulukların kimi üyelerinin ötekileri sömürmesi noktasına varmayacaktır. Dolayısıyla, topluluğun üstün konumdaki üyelerinin ötekilerini kendi "amaçları" yolunda "araç" olarak kullanmaları gibi bir ahlaksızlığa yol açmış olmamalı. Buradan ahlak kurumuyla ilgili olarak çıkarılabilecek sonuç, eşitlikle ahlakın ve tersi, eşitsizlikle ahlaksızlığın sıkı bir bağlantı içinde bulunduklarıdır.[11]

İlkel topluluğun ahlakla ilgili düşüncelerinin rekonstrüksiyonunda (kafada kurulmasında) çağımız ilkel topluluklarındaki "tabu" (yasak) kavramından yararlanılabilir.[12] Gerçekten cin-

---

11) Bkz. Calvin Wells, *Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası*, çev. Erzen Onur, İstanbul, 1971, Remzi Kitabevi, s.123'te "ilkel topluluklarda ortaklaşa bölüşme" sözü edilmektedir.
Nephan Saran, *Antropoloji*, İstanbul, 1989, İnkılâp Kitabevi, s.111-116'da, bitkisel besin üretici ilkel topluluk kültür düzeyinde Yeni Gine Arapeş topluluklarında (Margaret Mead'a dayanılarak) eşitlikçi, dayanışmacı, paylaşmacı ilişkiler özetlenmektedir.

12) Tabu sözcüğü Polinezya ilkel topluluklarının dilinden antropoloji yazınına geçirilmiştir. Öteki ilkel toplulukların geleneklerindeki yasaklar için de kullanılır olmuştur (bkz. Kudret Emiroğlu ve Süavi Aydın, *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara, 2003, Bilim ve Sanat Yayınları, "tabu" girdisi.

siyet farkına dayandırılan (örneğin kadının erkeğin mızrağına dokunması yasağı gibi) birçok tabu saptanmıştır. Bu yolla elde edilen bilgilerin, ilkel topluluğun geçim biçimine koşut geliştirilmiş olabilecek düşünüş biçimlerinden yapılabilecek çıkarsamalarla birlikte yorumlanması gerekir.

İlkel topluluğun "toplayıcı ve avcı", dolayısıyla "asalak" geçim biçimi, "sihirsel düşünüş biçimi" olarak nitelenebilecek bir düşünüş geleneğine yol açmıştır.[13] Bu düşünüş biçimi "analoji" mantığına dayanır. Yani nesneler de onların simgeleri de benzerliklerine göre ve ikili zıtlıklar içinde sınıflandırılıp, aralarında benzerliklerine dayandırılan neden-sonuç ilişkileri kurulur. Böyle bir düşünüş geleneği ve bilgi birikimi sonucunda ilkel insanın "ikili zıtlıklar" ile sınıflandırıcı düşündüğü kimi antropologlarca[14] ileri sürülmüştür. İlkelin içinde yaşadığı doğanın ve topluluğun şu kaba gerçekleri böyle bir düşünüşü yaratan, hiç değilse pekiştiren niteliktedir: Gece-gündüz, erkek-dişi, ak-kara, acı-tatlı vb. aralarında kesin farklar görülen zıt gerçekliklerdir. Bu, topluluğun üyelerinin birbirleriyle ilişkilerini de, aynı mantıkla, ak-kara gibi "doğru-yanlış" ya da "iyi-kötü" olarak yargılamaları ve sınıflandırmaları geleneğini yaratmış görünüyor. Tabuya uymak "iyi" onu çiğnemek "kötü" hem de çok kötüdür.

İlkel topluluğun insan-insan ilişkilerinde ve insan doğa ilişkilerinde bu "iyi-kötü" düşüncesi ve değerlendirmesi, ahlak düşüncesinin kültürel kalıtla uygar topluma geçip varlığını günümüze dek sürdüren omurgası olarak görülebilir.[15]

---

13) Sihirsel düşünüş biçiminin geçim biçimi ile bağlantısı ve iç düzeneği için bkz. Alâeddin Şenel, *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*, Ankara, 2014, İmge Kitabevi Yayınları, s.207'deki çizelge ve onunla ilgili açıklamalar.

14) Örneğin bkz. E. E. Evans - Pritchard, "Nuer Religion" başlıklı yazısından Şenel, *İnsanlık Tarihi*, s.222, n.II/5/121'de aktarılan Sudanlı göçer topluluk Nuerler'de ikili zıtlıklarla düşünme mantığının ikizlerle ilgili timsah eti tabusu özetle şu mantığa dayanır: ikizler birbirinden ayırt edilemez. Kuşlar da öyle. Öyleyse kuşlarla akrabadırlar. Kuşlar yumurtlayarak ürer. Timsahlar da öyle. İkizler böylece timsahlarla akraba sayılırlar. İkiz olmayan Nuerler timsah eti yiyebilir; ikizlerin yemesi ise tabudur. İnsan akrabasını yer mi?

15) Kropotkine, *Anarşist Etik*, s.42'de "Başkaların saflığından yararlanma hakkını kendinde gören Beyaz [Ak] Kemik'in canı cehenneme. Böyle bir hak istemiyo-

İlkel topluluğun ahlak anlayışının, varlığını günümüze dek sürdüren bir başka (olumsuz) özelliği "biz ve ötekiler" sınıflandırmasıdır. Onun eşitlikçi ve (geleneklere tutsaklık ve geleneklerin baskısı dışında) bir dereceye dek özgür insan-insan ilişkileri ahlakı topluluk üyeleriyle sınırlıdır. Öteki toplulukların üyelerini kendilerine eşit görmeleri söz konusu değildir. Eşit görmek şöyle dursun insan olarak bile görmeyebilmektedirler. Herodotos *Tarih*'inde kendilerine "insan" adı veren topluluklardan söz edilişi[16] ile onların öteki toplulukların insanlarına avlanacak hayvanlar gibi davranışları yan yana düşünülünce böyle bir yargıya varılabilir. Bunun anlamı, günümüz ilkelerinin (olasılıkla da geçmişin ilkelerinin) ahlak kurallarının toplulukla sınırlı tutulmasıdır. Toplulukları dışındaki insanlarla ilişkilerinde kendilerini hiçbir ahlakla sınırlı görmemeleridir. Bu olgu, ahlakın insanları kabile, aşiret, köy, etnik topluluk ve ulus gibi dilsel, toplumsal birimler içinde aynı kurallarla birleştirdiğini gösterir. Ama aynı zamanda bu, geleneksel ahlakın, insanları bu birimlerin dışında kalanlardan ayırıp bölme işlevinin ipuçlarını da vermektedir. Bir topluluğun insanları öteki toplulukların insanlarına karşı ahlak kurallarıyla bağlı görülmemektedir. Hatta onlara yapılan yapılacak (evrensel insanlık ahlakı açısından ahlaksızlık sayılabilecek) her türlü kötülük, kahramanlık, şehitlik, yiğitlik gibi kavramlarla özdeşirilebilmektedir. Tüm bunlar, bazı apaçık ahlaksızlıkların, ahlak anlayışındaki bu çatlaktan yararlanılarak, kişilerin veya toplulukların çıkarlarının ahlak perdesi altında sunulup savunulabildiğini gösterir. Öyle ki "evrensel insan değerleri" ahlakına varılana dek ahlak kurallarının ahlaksızlıkların örtülmesinde de kullanılabildiği söylenebilir.

---

ruz" diye yazarken sözünü ettiği, bazı Türk ve Moğol boylarında soyluların kendilerini, kalıtsal olarak "Ak Kemik" kabilenin sıradan üyelerini "Kara kemik" diye niteleyip sınıflandırmaları olgusudur. Bu ilkel sınıflandırma mantığının dildeki fosillerini, Fransızca gramerinde sözcüklere bile erkek-dişi (*feminine-masculine*) biçimlerinin verilmesinde de görüyoruz.

16) Bkz. Herodot[os], *Herodot Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 1948, MEB Yayını.

İlkel topluluktan uygar topluma "geçiş topluluklarının" ahlak anlayışları: yerleşik çiftçilerin üretici dişil, göçebe çobanların elkoyucu eril kültür ahlakları

Yerleşik çiftçi köy toplulukları ve göçebe çoban bozkır topluluklarının yapıları, üretim öncesi avcı toplayıcı (asalak) topluluklar ile tarımsal üretici kentli uygar toplumlar arası yapısal özellikler taşırlar. Şöyle ki; saban tarımına (uygar toplum döneminde MÖ 3. binyılda) geçilene dek çapa tarımı, bu üretimde başrolü oynayan kadının saygınlığını artırmıştır. Bunu, arkeolojik buluntularda toprak anayı simgeleyen yontuların ağır basmasından çıkarabiliyoruz. Çağımız bahçe tarımcısı ilkel topluluklarının (örneğin kimileri anasoyçizgili olan) yapısından çıkarsamalara dayanarak da bunu söyleyebiliyoruz. Buna karşılık, bir önceki dönemin avcılık kültürü birikimini (kültürel gelenekle) kalıtmış erkekleri, onun sağladığı olanaklarla kadın-erkek ilişkilerinde saygınlıkta denge sağlamış olabilir. Bu yolda avcılık kazanımlarını, göçebe çobanlara ve komşu köy topluluklarına karşı üretici güçleri savunup koruma işlevinde kullanmış görünürler. Böyle bir durumda bile matriarşinin söz konusu olmayıp, ailede patriarşik ilişkilerin sürdürüldüğü (daha sonraki kültürel geleneğin doğrultusundan) anlaşılıyor.[17]

Patriarşik ilişkiler, yani ataerki, göçebe çoban topluluklarda çok daha baskın olarak ortaya çıkmıştır. Bunun kanıtlarını, sonradan *Tevrat* metinlerini oluşturacak İbrani geleneğinde görüyoruz: *Tevrat* öykülerinde, babasoy-çizgisinin izlenmesi, çokkarılılık yanı sıra, kabile şeflerinin, Abraham (İbrahim) tipinde yansıtılmıştır. Bunlara bakıldığında erkeklerin, kadınlar ve tüm olarak kabile üzerinde ağır bir yetkesinin (otoritesinin) varlığının ipuçları görülmektedir.

Eşitsizlikçi bir ahlak yönünde gelişen bu ilişkilerin temelinde, göçebe çoban yaşam biçiminin etkileri yatmaktadır: Hayvansal besin üretiminde erkek başrolü oynamaktadır. Sınırları tarlalar-

---

17) Kendisi de bir kadın olan Nephan Saran, *Antropoloji*, s.129'da çağımız ilkel topluluk kültürleriyle ilgili olarak, "hemen hiçbir toplumda kadın yönetmez" diye yazmaktadır.

daki gibi çizilememiş otlaklar, öteki göçebe çoban topluluklarla otlak kapma, otlak kapatma yolunda savaşçı ilişkileri getirmiştir. Hayvansal besin üretiminin riskleri ekonomik bakımdan kendine yetersiz ve güvensiz üretim ilişkilerine yol açmıştır. Söz konusu riskler arasında, salgın hayvan hastalıkları, sürülerin kaçırılması, bitkisel besin sağlama güçlükleri sayılabilir. Öyle ki, göçebe çoban topluluklarında kapkaççı, yağmacı, fetihçi savaş ilişkileri kültürü geliştirilmiştir. Bunlar, sonuçları bakımından üretim ilişkileri benzeri olan (otlak ve sürü kapmak ile otlak ve sürü kaptırmamak arasında gidip gelen) bir tür geçim etkinliği görünümü verebilmektedir.

Bu koşullar içinde erkek kültürünün ağır basmasına şaşmamak gerek. Erkek kültürü bu ağırlığını, uygar sınıflı topluma varacak gelişmeler dizisiyle daha da artıracaktır. Söz konusu gelişmeler, yerleşik çiftçi toplulukların ambarlarına, önce "talan" ile başlatılıp, sonra hafifletilerek "yağma" olarak elkonmasıdır. Daha sonra bu elkoyma sömürülen toplulukların öteki yağmacı göçebelere karşı ve "haraç" karşılığında korunması geleneğiyle sürecektir. Haracın orana ve düzene bağlanmasıyla (günümüze dek sürecek) "vergi" toplama yoluna girilecektir. Bu yolda gelişmeler, göçebe çoban kabile federasyonlarının yerleşik çiftçi köylerin topraklarını fethedip, üzerlerine egemen ve yönetici katman olarak yerleşmeleriyle noktalanacaktır. Başlıca biçimi vergi ve angarya olan toplumsal artı (ürün) aktarımına dayanan, bu olanaklarla sürdürülebilen çalışan-çalıştıran, yöneten-yönetilen farklılaşması gerçekleşecektir. Onun ürünü olarak savaşçı, zanaatçı, tacir, yönetici, dinci kesimlerin (din adamları) beslenebildiği ilk sınıflı, kentli, devletli, ideolojili uygar toplumlar kurulmuş görünüyor.[18]

Erkek kültürünün eril değerlerinin uygar topluma geçirilişi

Böylece, fetih ve katmanlaşmayla erkek kültürü ve erkek değerleri, onlarla birlikte göçebe çoban cinsel eşitsizlikçi ahlak iliş-

18) Ayrıntıları için bkz. Franz Oppenheimer, *Devlet*, çev. Alâeddin Şenel ve Yavuz Sabuncu, Ankara, 2005, Phoenix Yayınevi ve Şenel, *İnsanlık Tarihi*, s.282-283.

kileri, göçebelerin sözlü örf, adet ve geleneklerinden, ilk uygar toplumların yazılı yasalarına geçirilmiş olacaktır. *Tevrat* kutsal kitabını oluşturan yazılar bu gelişmelerin kanıtlarını ve tarihçesini vermektedir. Bunlardan göçebe çoban toplulukların yapısına uygun sayılabilecek değerlerin, hemen hemen olduğu gibi ilk yerleşik uygar toplumların yasalarına ve geleneğine geçirildikleri anlaşılıyor. Onlarla geçmişi Lipit-Iştar yasaları gibi Sümer yasalarına dayanan Babilonya Hammurabi Yasası (MÖ 1800 dolayları) metni arasındaki benzerlikler[19] bunu gösteriyor. Böyle bir aktarma, bazı ahlak sorunları yaratacaktır. Örneğin, uygar toplumun savaşçılarının ahlak değerleri ile dincilerinin değerleri çatışabilecek, yöneticilik kadrolarının dincilerden savaşçıların eline geçmesine varacak sürtüşmelere yol açacaktır.[20] Savaşçıların (Althusser'in saptadığı gibi)[21] devletin baskı aygıtlarının, dincilerin ikna aygıtlarının oluşturulmasında kullanılarak az çok uzlaştırılıp, bütünleştirilmiş olmaları, aralarındaki "düşman kardeşler" ilişkisini önleyemeyecektir.

UYGAR TOPLUMLA EŞİTLİKÇİ TOPLULUK AHLAKINDAN EŞİTSİZLİKÇİ TOPLUM AHLAKINA GEÇİŞ ÜZERİNE AHLAKSIZLIĞIN AHLAK OLARAK GÖRÜLÜP GÖSTERİLEBİLMESİ EĞİLİMİNİN DOĞUŞU

Uygar toplum birimleri, (çalışan-çalıştıran) toplumsal (efendi/bey/patron-köle/serf/işçi) ekonomik, yöneten-yönetilen (uy-

19) Bkz. Mebrure Tosun ve Kadriye Yalvaç, *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi Şaguda Fermanı*, Ankara, 1989, TTK Yayınları.

20) Şenel, *İnsanlık Tarihi*, s.386'da, bu geçişin, çiviyazılı tabletlerde, yöneticinin sanında görülen (*ensi*'den *lugal*'a) değişiklikten, arkeolojide tapınak kalıntıları yanı sıra saray temellerinin atılışının buluntularına dek çeşitli kanıtları verilmektedir. Urukagina reformlarında (MÖ 2300 dolayları) ise daha özgül olarak, din adamlarının yoksul halkı soymaları gibi ahlaksızlıklarından (örneğin yoksuldan eşeğini kendisine ucuza satmasını istemesinden, gömü töreni hizmeti (!) karşılığı yüksek bedeller beklemesinden) söz edilmektedir (bkz. Şenel, *İnsanlık Tarihi*, s.454).

21) Bkz. Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Yusuf Alp ve Mahmut Işık, İstanbul, 1978, İletişim Yayınları, s.32 ve 39.

ruk/yurttaş) siyasal alanlarda farklılaşmalara uğramış bir eşitsizlikçi yapı kazanacaktır. İlk uygar toplumların görünüşünü, çok geçmeden (uygar topluma ilk ideolojiyi kazandıracak olan bir gelişmeyle) düşünce/inanç üreten-inanç tüketen farklılaşması izleyecektir.[22] Bunun anlamı, tüm bu alanlarda eşitsizlikçi insan-insan ilişkilerinin, dolayısıyla eşitsizlikçi değerlerin getirilmesidir.

İnsan-insan ilişkilerinde, terazinin ağır basan kefesinde bulunanlar, toplumsal gerçekliğe bulundukları yerin açısından bakıp, onu bu açıdan algılayacaklardır. Hafif kalan kefesindekiler de toplumsal gerçekliği kendi açılarından göreceklerdir. Dolayısıyla, işin içine başka etmenler girmedikçe, her ikisinin farklı algılara, farklı çıkarlara, farklı görüşlere, "farklı değerle re" sahip olması beklenir. Toplumsal birimler böyle bir iç çelişki ile birliklerini ve varlıklarını sürdüremezlerdi. Bu denli farklılıklarla toplumsal bütünleşme ve toplumsal birlik sağlanamazdı. Sağlanabilmesi ancak, çalıştırılanların, yönetilenlerin algılarının, kendilerine bırakılmayıp, değiştirilmesiyle olanaklıdır. Bunun yolu da, bireyin çıkarlarıyla toplumun çıkarının, sınıfların çıkarlarıyla toplumsal çıkarın, hatta efendinin çıkarıyla kölelerinin çıkarlarının çatışmayıp çakıştığını yönetilenlere de kabul ettirmektir. Sınıflı toplumda dinsel ideoloji işte bu işlevi görecektir.

Dinsel ideolojinin kuruluşu ve eşitsizlikçi tanrı-kul/efendi-köle ilişkisi kalıbının dökülüşü

Gerçekten, dinsel ideolojinin yazıya geçirilmiş ilk biçiminde (*Enuma Eliş* Sümer/Babil yaratılış mitosu[23] içinde) bunun yapıldığını görüyoruz. Önce, çoğu tarımsal üretimle ilgili doğa güçleri, aşkınözneleştirilmişlerdir. Bu, eşitsizlikçi toplumun

---

22) Düşünce üreten inanç tüketen farklılaşması için bkz. Şenel, *İnsanlık Tarihi*, s.367

23) Krş. Alâeddin Şenel, "Evrim gerçeği karşısında yaratılış mitosunun işlevi", *Bilim ve Ütopya*, Nisan 2003, s.21 ve Şenel, *İnsanlık Tarihi*, s.414-419 ile Alexander Heidel, çev. ve der., *Enüma Eliş Babil Yaratılış Destanı*, çev. İsmet Birkan, Ankara, 2000, Ayraç Yayınevi, 138+12 resimli sayfa.

çalışmayan çalıştıran katmanının insanlarından, işlerini kendi yapmayıp buyrukla yaptıran yöneticilerinden esinlenilerek başarılmıştır. Sonra, tanrıların (aşkınöznelerin) insanları kendilerine hizmet edecek kullar (köleler) olarak yarattıkları söylenmiştir. Böylece, düşünen, eylemlerini düşünerek kendi istenciyle yürüten gerçek özne olma niteliği, insanlardan alınıp tanrılara yani sanal öznelere sunulmuştur. O zaman insanlar, yaratılan, yaradanlarına can borcu olan, kendilerini yönetilebilecek düşünme gücünden ve istençten (iradeden) yoksun kimseler sayılmıştır. Kendileri için bile "iyiyi kötüden ayırt edemeyen" yaratıklar konumuna düşürülmüştür. Dinsel metinlerde bu anlayışın birçok örneği gösterilebilir.

Dinin ama tek ahlak dizgesi olarak sunulan her türlü dinin aslında ahlaksızlık olduğunu anlayan var mı?

Enuma Eliş içinde ve onu izleyen tektanrıcılığa dek varacak dinsel geleneklerde, balçıktan yaratılan bir yaratığın, doğru düşünemeyeceği, kendisi için iyi olanı kötü olandan ayırt edemeyeceği açıkça ya da üstü örtülü olarak belirtilmiştir. Kendisinden, (bir tür "görev ahlakı" anlayışıyla) yaradanın kendisi için hayırlı gördüğü görevleri yerine getirmesi istenmiştir. Görevlerini yapması, yapamadığında başına gelebilecekler korkusundan kurtarıp kendisini rahatlatacaktır.[24] Aşılanan inançlar yoluyla, görevlerini yapmasının kendi çıkarına, yapmayıp tanrının buyruklarına uymamanın ise zararına olacağını düşünmesi sağlanmıştır. İnsan iyi ile kötüyü (hayır ve şer'i) ayırt edemeyeceğine göre (Nietzsche'nin "köle ahlakı" dediği, burada "kul ahlakı" olarak okuyabileceğimiz bir anlayışla) tanrının kendisi için biçtiği yazgıya katlanmalıdır. Yani başına gelecek iyiliklere ve kötülüklere karşı çıkıp onları önlemeye, değiştirmeye kalkmamalıdır. Yazgıyı değiştirmek gibi olanaksız işlere kalkışmaması kendi iyiliğine, kendi hayrına olacaktır.

---

24) Benzeri bir yorumla, Michael Shermer, *Inanan Beyin*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul, 2011, Alfa Yayınları içinde, inançların beyinde belirsizliğin, bilinmezliğin yarattığı gerilimi ortadan kaldırdığı görüşünde karşılaşıyoruz.

Ahlaksızlığın ahlak olarak görülüp gösterilmesi

Böyle bir tanrı-kul eşitsizlikçi ilişki modeli, mantığı, eğitimi, insanların (özellikle çocukların) eşitsizlikçi insan-insan ilişkilerine hazırlanması demektir. Ancak, hem insanlardan (birbirine eşit düzeyde kul sayılan varlıklardan) oluşan bir birlikten (toplumdan) söz edilmesi, hem bu birliğin üyelerine farklı işlevler, eşitsiz paylar dağıtılması, eşitsiz haklar (ayrıcalıklar) tanınması tutarlı bir anlayış olmayacaktır. Akla çelişkili, vicdana sığmayan bir durum olarak görünebilecektir. Bu çelişki, eşitlik kavramının içi boşaltılarak, tüm insanların tanrı önünde eşit konumda kullar oldukları inancının dayatılmasıyla sözde giderilmiş olacaktır.[25]

Gerçeklikte, Tanrı-kul eşitsizlikçi ilişkisi, insanlar ile (ortalıkta görünmeyen) tanrılar yerine, onların vekilleri, temsilcileri, sözcüleri olduklarını ileri süren peygamberler, yöneticiler, dinciler arasında işletilecektir. Tüm insanların yaradanları karşısında eşit kullar olduğu söylemi, toplumsal gerçeklikte eşitsiz konumlara yerleştirilenlerin gözlerine indirilmiş gerçekliği görmelerini engelleyen bir perde işlevi gördüğü için sürdürülegeldiği anlaşılıyor. Böyle bir söylem altında, eşitsizlikçi ilişkiler (çalışan-çalıştıran, yöneten-yönetilen ilişkileri ile eşitsizlikçi üretim ve bölüşüm ilişkileri) az çok rahatlıkla yürütülebilecektir. Onunla eşitsiz ilişkilerin yeniden üretilmesine karşı çıkılmasına fırsat verilmemeye çalışılacaktır.

---

25) Aristoteles, eşitsizliği eşitlik gibi göstermenin yolunu, tektanrıcı dinden önce iki farklı eşitlik anlayışından söz ederek bulacaktır: Bunlardan biri sayısal eşitlik, ötekisi oranlı eşitliktir. Sayısal eşitlik alanlarında herkese eşit hak tanınmalıdır. Oranlı dediği eşitlik ise, bazı alanlarda yurttaşlara hak ettiğine, yani erdemine eşit [yani eşitsiz] ödül verilmesidir; ki gerçek eşitlik Aristoteles'e göre budur. (bkz. *Politika*, V.I.13'den ve *Nikomakhos Ahlakı*, V.3'ten Alâeddin Şenel, *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, Ankara, 1970, A.Ü. SBF Yayını, s.456-457; krş. Aristoteles, *Politika*, çev. Mete Tuncay, İstanbul, 1975, Remzi Kitabevi s.141 ve *Aristoteles: Nikhomakos'a Etik*, çev. Saffet Babür, Ankara, 1998, Ayraç Yayınları). Bu ve Stoacıların benzeri bir çözümü (bkz. ileride s. 36'da "Stoacılığın... sözde evrensel eşitlikçi ikiyüzlü ahlakı" altbaşlığı altında yazılanlar) Hıristiyan inançlarını akla dayandırmaya çalışacak Kilise Babaları'na esin kaynağı olacaktır.

Bu düşünce, ahlak kavramı açısından, daha doğrusu felsefi anlamda etik açısından değerlendirildiğinde, var olmayan aşkınöznelerin (tanrıların) varlığı yalanı üzerine kurulmuştur. Yapılan, böyle bir yalana dayandırılan eşitsizlikçi ilişkilerin (ahlaksızlığın) eşitlikmiş (ahlakmış) gibi gösterilmesi ahlaksızlığından başka nedir ki? Hem yalanla hem eşitsizliğin eşitlikmiş gibi gösterilmesiyle yapılan katmerli ahlaksızlıktır. İşte *Enuma Eliş* içinde anlatılan yaratılış mitosunun anlamı ve işlevi budur. Böyle kurulan bir inanca dayanılarak tanrılar için, tanrıların evleri sayılan tapınaklar için adaklar, kurbanlar, angarya hizmetleri istenecektir. Böyle istenip alınanlardan, yoksullara dağıtılanlar yanı sıra, daha çok tanrıların sözcülerinin yararlanması, ahlak ile ahlaksızlığın aynı pakette pazarlanmasına varacaktır. Bu anlayışın ipuçları (kökleri ilk uygar kent devletlerine dayanan bir gelenekle) bugün de kendini tapınakların "Tanrı'nın evi", toprakların tanrının mülkü (Mülk Allah'ındır) sayılmasında ele vermektedir.

Sorun çözücü kültürel evrim çağında soruna katlanıcı kültürde diretmenin ahlaksızlığı

İnanç olgusuna, inançları sömürenler açısından değil, bir de inananlar açısından bakılabilir. O zaman inançların, ölüm gerçeği karşısında tüm insanlara bir umut olduğu ileri sürülebilir. Yersarsıntıları, seller gibi doğal yıkımlar (afetler) karşısında, umarsız (çaresiz) kalan insanlara tanrının yardımcı olabileceği umudunun, yaşama sarılma psikolojik gücü kazandırılabileceği söylenebilir. Bu yolda geliştirilen inançlar (tanrılardan söz verilen yardım hiçbir zaman gelmese bile) bilinçli söylenmiş yalanlar sayılmayabilir. İnsanların mutsuzluklarını azaltma, mutluluklarını destekleme yolunda ahlaka uygun düşünceler olarak görülüp gösterilebilir. Ancak inançlar kanalıyla, insanların bu tür umutlarını, düzeltebilecekleri tarihsel, toplumsal koşullar içinde de sürdürüp, eşitsizlikçi insan-insan ilişkilerine katlanmaları da sağlanabilmektedir. O durumda ise inançların ahlaksızca kullanımından söz edilebilir.

Dinsel ideolojik (ötedünyacı) değerler olgusu hakkında, bu iki açıdan ve tarihsel bağlama oturtularak şunlar söylenebilir:

İnsanlığın kültürel evriminde, maddesel ve simgesel araçlarının yaşamın başlıca sorunlarını çözmeye bile yeterli olmadığı evreler yaşanmıştır. Böyle evrelerde "soruna katlanıcı kültürler" geliştirilmiştir. Bu kültürlerde, sunulan inançlarla insanlara yaşama sarılma yolunda psikolojik bir destek sağlanabilmiştir. Böyle bir kültürde, bir yandan sömürü sürdürülürken, öte yandan hem sömürüye, hem ölüm gibi aşılamayacak olgulara, hem de yersarsıntısının yarattığı, ancak ilerde aşılabilecek sorunlara katlanıcı ahlak ilkeleri ve ahlak değerleri geliştirilecektir. İnsanlığın kültürel evriminin daha ileri evrelerinde, özellikle endüstri üretiminin, yüksek teknolojilerin ve bilimsel düşünüşün önünde uçsuz bucaksız gelişme ufuklarının (olanaklarının) açıldığı bir evresinde durum farklıdır. Artık "sorun çözücü kültürler" olgusunun varlığından söz edilebilir. Bu gelişmeler, soruna katlanıcı kültürlere duyulan gereksinimi giderek ortadan kaldıracaktır. Böyle dönemlerde bile aklın, bilimin, teknolojinin kazanımlarına değil, çağdışı bir konuma düşmüş dinsel ideolojinin (korkudan ve umuttan öte bir şey sunmayan) inançlarına bağlanılması isteniyorsa, bunun arkasında başka amaçlar bulunabilir. Altında bilisizlik (cahillik) yoksa, arkasında, açıkçası, insanların eşitsizlikçi ilişkiler, eşitsizlikçi değerler yoluyla sömürülmesini sağlayan toplumsal düzenlerin değiştirilmesini istemeyip, onun sürdürülmesinde çıkarı bulunan kesimler vardır.

AHLAK BUNUN NERESİNDE? MESELLERLE AHLAK PRATİĞİNDEN TARİHSEL ÖRNEKLER

"Mesel", bir bakıma, aynı Arapça kökten türetilen "misal" anlamına gelmektedir. Misalden farkı, örnek verilen ya da örnek alınan olayın gerçekten olduğuna inanılması, inandırılmasıdır. Bu, onun her zaman gerçekliği yansıtmayan bir yalan olduğu anlamına gelmez. Daha çok, bir olgunun, bir ilişki biçiminin, bir genel gerçekliğin somut, tekil bir sanal öyküyle yansıtılması amacının ürünü olabilir. Mesel, bir gerçekliğin anlatılmasını sağlayarak, onun, abartmalı da olsa, sonuçta doğru anlaşılmasına yarayabilir.

İsa meselleriyle ünlüdür. Örneğin "İsa onlara mesellerle çok şeyler söyleyerek dedi: işte ekinci tohum ekmeye çıktı; ve ekerken bazıları yol kenarına düştü, ve kuşlar gelip onları yediler... ve başkaları iyi toprak üzerine düştü, bazısı yüz, bazısı altmış, bazısı otuz kat semere verdiler. Kulakları olan işitsin."[26] Bu meselin amacının kendisinin yaydığı inançların, iyi toprağa serpilen tohumlar gibi yayılıp izleyicilerinin artacağını söylemek olduğu, gene İsa'nın ağzından açıklanacaktır. Açıklandığı gibi arttığı da anlaşılıyor. Muhammet'in "sünnet" denen, yaptıklarıyla ilgili olup örnek alınan öykülerin bir bölümü de mesel niteliğindedir. Bazı meseller, genel gerçeklerin sanal örneklerini oluştururlar. Bunun yanı sıra, geçmiş gerçeklikle bağlarından öte, örnek alınarak çeşitli kimselerce kuşaklar boyu yinelenebilmeleri bakımından, gelecek gerçeklikle bağlantıları kurulabilecek öykülerdir. Aşağıda neredeyse gelişigüzel seçip aktarılan örnekler de, mesel niteliğinde anlatılan, dolayısıyla ahlak pratiğini hem yansıtıp hem etkileyebilen anlatılar olarak görülmelidir.

Avcı Eskimo Çukçe'lerde karşılıklı yardımlaşma ahlakı

Tarihin ilkel topluluklarının ahlak anlayışını yansıtacak bir öykü, bir mesel bulup göstermek olanaksız. Ama bu konuda bir düşünce (bir fikir) edinebilmek için ilkel topluluk yapılarını ve kültürünü Avrupalı uygar toplumlarla karşı karşıya kaldıkları keşifler çağına dek sürdüren topluluklara bakılabilir. Onların davranışları hakkında edinilmiş bilgiler arasından pek çok örnek gösterilebilir. Doğrudan ahlak ile ilgili olması bakımından, ilk olarak, bir öykü yerine ahlakla ilgili böyle etnografik bir saptamayı aktarmak yanlış olmaz. Sibirya'nın Eskimo kökenli Çukçe (İngilizce yazılışıyla Chuckchi) avcı toplulukları hakkındaki etnografik bilgileri Kropotkin, Türkçe'ye *Anarşist Etik* olarak

---

26) *İncil*, Matta 13/3-10. Ayrıca, Şakirtler (havariler, Yeni Çeviri'deki adlarıyla "elçiler") İsa'ya neden halka mesellerle söylüyorsun diye sorunca, çünkü onlar sırları sizin gibi bilemezler, ancak böyle anlatılınca anlayabilirler demeye varan açıklamalarda bulunur (bkz. Matta, 10-13).

(yanlış sayılabilecek bir başlıkla da olsa) çevrilen yazısında şöyle aktarmakta:[27]

"Nihayet, ilkel insana, örneğin Çukçe'ye, kabile üyelerinden birinin yokluğunda, onun çadırından yiyecek almak doğru bir davranış mıdır diye sorun. Adam kendi besinini bulabilecek durumdaysa bunun çok kötü bir davranış olduğunu söyleyecektir size. Ama yorgunsa ya da gereksinimi varsa, besini nereden buluyorsa oradan almalıdır; bu durumda da başlığını, bıçağını ya da hatta düğümlenmiş bir ip parçasını bırakmalıdır ki, geri dönen avcı, çadırını bir hırsızın değil, bir dostun ziyaret ettiğini anlayabilsin. Bu önlem, çadırının yakınında bir hırsızın olası varlığı düşüncesinin avcıya vereceği kaygıyı ortadan kaldırmış olur... Ve Çukçe, başka kabileden bir Çukçe'yi, kabile kurallarının uygulanamayacağı biri olarak kabul eder. Kendi kabile üyelerine bir şey satmak cinayet [suç] sayılırken... ona satış yapmak bile serbesttir. Kabile üyelerine her şey hesapsız verilir."

İbraniler'de öteki (sünnetsiz) kavimlere nasıl davranılması gerektiğini gösteren mesel

İlerideki sayfalarda "Siyasal Ahlak" yazısında "6. Musa'nın 'silahlı peygamber' ahlakı" başlığı altında anlatılan Tevrat öyküsü, göçebe çoban topluluklar arası iç savaş denebilecek bir olağanüstü durumda gösterilebilecek davranışa örnek alınabilir. Göçebe çobanların, yerleşik, kentli toplumlarla ilişkilerinde örnek alınabilecek olan aşağıda *Tevrat*'tan olduğu gibi (noktalama imleriyle) alınan mesel[28] de aynı "kabile ahlakı" anlayışına dayanmaktadır:

---

27) Kropotkin, *Anarşist Etik*, s.29 ve 31. Ahlak sorunsalının yanlarından biri olan "kolektif anarşist ahlak" savunucusu Kropotkin'in verdiği Çukçe'ler ile ilgili bu eksik bilgilerin, doğruluk derecesi de denetlenerek, antropoloji, etnoloji kaynaklarından tamamlanması gerekmektedir. Bu konuda örneğin Wells, *İnsan ve Dünyası*, s.87 ve 126'da verilen bilgilere göre, devletin bulunmadığı bu toplumlarda antropologların anarşi yerine düzenle karşılaşmaları kendilerini şaşırtmıştır. Söz konusu kaynakta bu durumu akrabalık bağları ile açıklayan yazarların bulunduğu belirtilmektedir. Anarşinin yokluğu, bu topluluklarda bir düzenin sürdürülmesine yarayan örf ve ahlak kurallarının varlığıyla da açıklanabilir.

28) *Tevrat*, Tekvin, 34/1-31. Kabile dışındaki insanları neredeyse insandan saymamaya dek varabilen bu kabilecilik ahlakı, kabile üyeleri söz konusu olduğun-

"Ve Leanın Yakuba doğurmuş olduğu kızı Dina, [yakınlarına konakladıkları] memleketin kızlarını görmek için çıktı. Memleketin beyi Hivîlerden Hamorun oğlu Şekem onu gördü, ve onu alıp kendisile yattı, ve onu alçalttı. Ve Yakubun kızı Dinaya gönül verdi, ve genç kadını sevdi, ve genç kadının yüreğine hitap etti. Ve Şekem babası Hamora: Bu kızı bana karı olarak al, diye söyledi. Ve Yakub, kızı Dinayı murdar ettiğini işitti, ve oğulları onun davarları ile kırda idiler; ve Yakub onlar gelinciye kadar sustu. Ve Şekemin babası Hamor Yakubla konuşmak için onun yanına çıktı. Ve Yakubun oğulları işitince, kırdan geldiler, ve bu adamlar kederlenip çok kızdılar, çünkü Yakubun kızı ile yatmakla İsrailde çirkin olanı yaptı; ve böyle iş olmaz. Ve Hamor onlarla söyleşip dedi: Oğlum Şekem kızınızı özliyor; rica ederim, onu kendisine karı olarak verin. Ve bizimle hısım olun; kızlarınızı bize verin, ve kızlarımızı kendinize alın. Ve bizimle oturursunuz, ve memleket önünüzdedir; oturun, ve onda ticaret edin, ve mülk sahibi olun. Ve Şekem kızın babası ile kardeşlerine dedi: Gözünüzde lütuf bulayım, bana ne derseniz onu veririm. Benden çok fazla ağırlık ve hediye isteyin, söyleyeceğinize göre veririm; ancak genç kadını karı olarak bana verin. Ve Yakubun oğulları Şekeme ve babası Hamora hile ile cevap verip söylediler, çünkü kızkardeşlerini, Dinayı, murdar etmişti, ve onlara dediler: Kızkardeşimizi sünnetli olmıyan bir adama vermek, bu şeyi yapamayız, bu bize utanç olur. Ancak bu şartla size razı oluruz; bütün erkekleriniz sünnet edilip bizim gibi olursanız, o zaman kızlarımızı size veririz, ve kızlarınızı kendimize alırız, ve sizinle otururuz ve bir kavm oluruz. Ve eğer bizi dinlemez ve sünnet olmazsanız, kızımızı alır gideriz. Ve onların sözleri Hamorun gözünde, ve Hamorun oğlu Şekemin gözünde iyi idi. Ve genç adam o şeyi yapmakta gecikmedi, çünkü Yakubun kızını çok beğenmişti, ve kendisi babasının evinde hepsinden itibarlı idi. Ve Hamor ve oğlu Şekem şehirlerinin kapısına geldiler, ve şehirlerinin adamlarına söyliyip dediler: Bu adamlar bizimle selâmet üzredirler; ve memlekette

da, "İbrani kardeşini köle yapmayacaksın" noktasına yükselebilmektedir. (bkz. *Tevrat*, Çıkış, 21/2: "Eğer İbrani bir köle satın alırsan, altı yıl hizmet edecek; ve yedinci yıl hür olarak meccanen çıkacaktır").

> otursunlar, ve onda ticaret etsinler; ve işte, memleket onlar için kâfi derecede geniştir; onların kızlarını karı olarak kendimize alalım, ve kızlarımızı onlara verelim. Bu adamlar bir kavm olmak üzre bizimle oturmak için ancak bu şartla, onlar sünnetli oldukları gibi aramızda her erkek sünnet edilirse, razı oluyorlar. Onların sürüleri ve onların malları ve bütün hayvanları bizim olmaz mı? Ancak bunlara razı olalım, ve bizimle beraber otururlar. Ve şehrinin kapısından bütün çıkanlar Hamoru ve oğlu Şekemi dinlediler; ve şehrinin kapısından bütün çıkanlar, bütün erkekler, sünnet oldular. Ve üçüncü günde vaki oldu ki, onlar sızı çekmekte iken, Yakubun iki oğlu, Dinanın kardeşleri Şimeon ve Levi, her biri kılıcını alıp korkusuz [Yeni Çeviri'de "Yaratılış" 34/25'de "kuşku uyandırmadan"] şehre girdiler, ve bütün erkekleri öldürdüler. Ve Hamoru ve oğlu Şekemi kılıçtan geçirdiler, ve Dinayı Şekemin evinden alıp çıktılar. Yakubun oğulları maktuller üzerine geldiler, ve şehri yağma ettiler; çünkü kızkardeşlerini murdar etmişlerdi. Onların koyunlarını ve sığırlarını ve eşeklerini, ve şehirde olanı ve kırda olanı aldılar; ve bütün mallarını, ve bütün çocuklarını ve kadınlarını ele geçirdiler, onları ve evde olan her şeyi yağma ettiler. Ve Yakub Şimeon ve Leviye dedi: Memlekette oturan Kenânlılar ve Perizzîler arasında beni iğrenç ederek derde soktunuz; ve ben sayıca azım, bana karşı toplanıp beni vuracaklar; ve evimle beraber ben helâk olacağım. Ve dediler: Kızkardeşimize bir fahişeye olduğu gibi davranmalı mıydı?"

Pythagorascı filozofun efendi-uşak ilişkileri ahlakı

Antik kaynaklarda, MÖ 4. yüzyılda yaşamış Pythagorascı filozof Tarentiumlu Arkhytas'ın kâhyasıyla ve [olasılıkla köle olan] uşaklarıyla ilişkilerine örnek olarak şu mesel anlatılmıştır:[29]

> "Arkhytas aradan uzun zaman geçtikten sonra bir seferden dönüşünde yeniden çiftliğine gidince kâhya ile öteki uşakların işleri iyi görmemiş, tersine olarak yüz üstü bırakmış olduklarını görüyor. Çok kızıyor, kızabildiği kadar kızdı-

29) Walther Kranz, *Antik Felsefe* (Metinler ve Açıklamalar) çev. Suad Y. Baydur, Istanbul, 1976, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, s.96.

ğı halde anlatıldığına göre uşaklara şöyle diyor: Talihiniz varmış ki size kızdım; yoksa böyle bir suç işledikten sonra kolay kolay cezadan kurtulamazdınız."

Burada, öfkeli olunan durumlarda, erdemli kişinin, duygularına egemen olup, kendisini öfkenin yol açacağı bir davranışa kaptırmaması yolundaki ahlak ilkesi anlatılmaktadır: Kızgın olduğun zaman karar verme! Bu ara evrensel insan değerleri açısından bakıldığında görülebilecek olan efendiye uşağını cezalandırma hakkı tanınması gibi bir ahlaksızlık gözden kaçırılmış olmaktadır.

Stoacılığın köle Epiktetos'un davranışı örneğinde sözde evrensel eşitlikçi ikiyüzlü ahlak anlayışı

Benzeri bir tutum Romalı Stoacı filozof Seneca'nın dostu Lucius'a kölelerine nasıl davranması gerektiğini anlattığı mektubunda yansıtılmaktadır: Bu mektubunda kölenin de bir insan olduğunu anımsatan Seneca (MÖ 4-MS 64) efendilerden kölelerine sevecen davranmalarını ister. Onlarla konuşmalarını, hatta birlikte yemek yemelerini öğütler. Böylece kölelerini kendilerine, korkuyla değil, sevgiyle bağlamış olacaklarını söyler. Eşitsizlikçi ahlakın işlevi ancak bu kadar başarıyla anlatılabilirdi! Bu yolda Seneca köle ile özgür arasındaki ayrımı "sözde" sıfırlayan bir akıl yürütmekten de geri kalmaz:[30]

"Köledirler ama biz de onlar kadar yazgının elinde olduğumuza göre, onlar gibi birer köle değil miyiz?... Köle olmayan birini göster, kimi şehvetin, kimi tamahın, kimi şeref tutkusunun, herkes umudun, herkes korkunun kölesidir." Kullukta eşitliği anımsatan bir "kölelikte eşitlik" ahlak ilkesi!

Romalı Stoacı düşünür Frig kökenli azatlı köle ile eski efendisi arasında, yazgıya katlanma konusunda şöyle bir olayın geçtiği anlatılır: Efendisi, her koşulda yazgıya katlanılması öğütlenen Stoacı ahlakının uygulanabilir olmadığını göstermek için Epiktetos'un kolunu büker. Epiktetos gık demeyince daha çok büker. O zaman "biraz daha bükersen kırılacak" der. Büker ve

30) Bkz. Alâeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Ankara, 2013, Bilim ve Sanat Yayınları, s.221.

kol kırılır. Epiktetos yalnızca "ben sana dememiş miydim?" demekle yetinir.[31] Ola ki efendisinin işlerini uzunca bir süre gereğince yapamayacağı için üzülmüştür!

Hıristiyan felsefecilerin de esinlendiği Stoacılığın, bir imparator (Marcus Aurelius) ile bir köleyi (Epiktetos) (konumları, çıkarları aynı mı ki?) aynı ahlak ilkelerinde birleştirebilmiş değerleri, bana hep "ikiyüzlü" görünmüştür. Açıkçası, onda, saklı, insanları aldatmaya yarayan bir "ahlaksızlık" görmüşümdür. Bu sözde eşitlikçi felsefenin temelleri şöyle bir mantıkla döşenmişti: Evrensel akıldan pay almış varlıklar olarak bütün insanlar eşit ve özgürdür. Köle konumunda da olsa bir kimse iç dünyasında kendini özgür kılabilir ve kendini özgürlere eşit görebilir. Bunu, kendisini tutkularına tutsaklıktan kurtarıp, evrensel aklın sesine uyup, böylece iç özgürlüğünü kurarak başarabilir. Evrensel akıl bize, yazgımıza katlanarak mutlu olmanın yollarını gösterecektir. Her bir kişinin yazgısını ayrı ayrı belirleyip yazan da evrensel akıldır. Yazgıya karşı çıkmak ise, akla karşı çıkmak olup mutsuzluk getirecektir.

Eşitsizlikçi bir evrensel düzenin (imparatorluğun) ideolojik gereksinimlerine (eşitsizliğe, köleliğe karşın birliği sürdürme gereksinimine) bir felsefe, ancak bu kadar uygun olabilir! Dolayısıyla Hıristiyanlıkta Stoacı iç dünyada özgürlük eşitlik mutluluk yerine ötedünyada eşitlik, mutluluk sözü verilince, aynı düzenin yöneticileri (Roma imparatorları) bir zamanlar şiddetle kovuşturdukları Hıristiyanlığı (MS 380'de Theodosius'un yasasıyla) devlet dini olarak kabul edebileceklerdir. İlkelerle olgular arasındaki uçuruma bakarak insanın "Stoacılıktaki ve Hıristiyanlıktaki eşitlik ve özgürlük mitosunun burjuva toplumunda ve günümüzde de sürdürüldüğünü" söyleyesi geliyor!

Hıristiyanlığın İsa'nın mesellerinde yansıtılan "köle ahlakı"

İsa'nın peygamberliğine, "Rabbin ruhu üzerimdedir. Çünkü fakirlere müjdeyi ["*İncil*"i] vazetmek için beni o meshetti. Beni

31) Bkz. Şenel, *İnsanlık Tarihi*, s.748.

esirlere [kölelere] azatlık ve ezilenleri kurtuluşa kavuşturmaya... gönderdi" sözleriyle başladığı yazılıdır. Bu kurtuluşun nasıl gerçekleştirileceğini ise şu sözlerle anlattığı belirtilmiştir: "Bir yerde [*Tevrat*'ta] göz yerine göz, diş yerine diş denildiğini işittiniz. Fakat ben size derim: kötüye karşı koyma ve senin sağ yanağını kim vurursa, ona ötekini de çevir... abanı alandan gömleğini esirgeme." [32] Nietzsche böyle bir inancı "köle ahlakı" olarak nitelemede haksız değildi. [33]

Ermiş Pavlus'un mektuplarında okunup benimsenen uyrukçu, köleci ve cinsiyet ayrımcı ahlak

St. (ermiş) Pavlus (MS 1. yüzyıl), kimi yazarlarca Hıristiyanlığın asıl kurucusu sayılan örgütleyici, gizli kilise örgütlerine yazdığı mektuplarıyla Hıristiyan ahlakının da kurucusu olmuştur. "Pavlus'un... Mektubu" başlıklarıyla *İncil*'ler'in sonuna alınan mektuplarında uyrukların yöneticilere, kölelerin efendilerine, kadınların erkeklere karşı takınmaları gereken iyi tutumlarla ve kaçınmaları gereken kötü davranışlarla ilgili ahlak ilkelerini şöyle saptamıştır. [34]

Kilisesine bağlı Romalı uyruklara (tebaya) seslenirken:

> "Herkes, üzerinde olan hükümetlere tabi olsun; çünkü Allah (2000 tarihli *Kutsal Kitap* başlıklı Yeni Çeviri'de "Tanrı") tarafından olmayan hükümet yoktur; ve onlar Allah tarafından tanzim olunmuştur. Bundan dolayı hükümete mukavemet eden Allah'ın tertibine karşı durmuş olur; ve karşı duranlar aleyhlerine hüküm alırlar... Hükümetten korkmamak ister misin? İyi olanı yap... çünkü sana iyilik için [yönetimler] Allah'ın hizmetçisidir. Fakat kötü olanı yaparsan, kork; çünkü kılıcı boş yere taşımıyor. Allah'ın hizmetçisidir, kötülük yapana gazap için intikamcıdır. Bu-

32) Bkz. *İncil*, Luka 4/18-19, *Tevrat*, Çıkış 21/24 ve *İncil*, Matta, 5/38 ile Luka, 6/29.

33) Bkz. Friedrich Nietzsche, *İyiliğin ve Kötülüğün Ötesinde*, çev. Ahmet İnam, İstanbul, 2011, Say Yayınları ve Friedrich Nietzsche, *Ahlakın Soykütüğü Üstüne*, çev. Ahmet İnam, İstanbul, 2010, Say Yayınları, s.39 böl.8.

34) Bkz. sırasıyla *Kitabı Mukaddes* içinde *İncil*, Pavlus'un Romalılara Mektubu, 13/1-7; Pavlus'un Efesoslulara Mektubu, 6/5-9; Pavlus'un Korintoslulara Birinci Mektubu, 11/3-9.

nun için, yalnız gazaptan ötürü değil, fakat vicdandan [ahlaktan] ötürü tabi olmak lazımdır. Çünkü bunun için de vergiler eda edersiniz."

Hıristiyan kullara (kölelere) seslenirken:

"Ey kullar, göze görünür hizmetle insanları hoşnut eder gibi değil, fakat Mesih'in [İsa'nın] hizmetçileri gibi Allah'ın iradesini candan yaparak, ve insanlara değil Rabbe [Efendi'ye] oluyor gibi iyi niyetle hizmet ederek, ve gerek kul, gerek hür, herkesin ne iyilik yaparsa, Rab tarafından onu alacağını bilerek, bedene göre olan efendilerinize, [ruhunuzun efendisi] Mesih'e hizmet eder gibi, yüreğinizin sadeliğinde korku ve titreme ile hizmet edin. Ve efendiler, onların ve sizin Rabbiniz[in] göklerde olduğunu ve onun indinde şahsa itibar olunmadığını [kullarına karşı eşitsiz davranmadığını - A.Ş.] bilerek, tehdidi bırakıp kendilerine aynı şeyleri [?] yapın."

Kadınlara seslenirken:

"Fakat bilmenizi isterim, her erkeğin başı Mesih ve her kadının başı erkek ve Mesih'in başı Allah'tır. Başı örtülü olarak dua eden her erkek, başını küçük düşürür... eğer kadın örtünmüyorsa saçı da kesilsin, fakat kadına saç kesmek, yahut tıraş olmak ayıp ise örtünsün. Çünkü erkek Allah'ın sureti [biçimi] ve izzeti [değeri, yüceliği] olduğu için [utanması gerekmez] başını örtmemelidir; fakat kadın erkeğin izzetidir. Çünkü erkek kadından değil, fakat kadın erkektendir; çünkü erkek de kadın için değil, fakat kadın erkek için yaratıldı."

Pavlus'un yukarıdaki sözleri, tektanrıcı dinde uyruklarla, kölelerle ve kadınla ilgili önyargılara dayandırılan bir ahlak anlayışı yansıtılmaktadır. Bir yanın "amaç" öteki yanın onun "araç"ı olarak görüldüğü böyle ahlak anlayışlarının İslamlık'tan öncelerine dayanan kaynaklarının bulunduğunu göstermektedir.[35]

35) Stoacı filozof Seneca'nın efendilerin kölelerine eşitiymiş gibi (örneğin onlarla yemek yiyerek) davranmaları gerektiği yolundakine benzer bir ahlak anlayışıyla Muhammed ile ilgili bir İslam meselinde de karşılaşılmaktadır: Kölesiyle bir deveye nöbetleşe binerek sürdürdüğü bir yolculukta, kente yaklaşılan bir noktada sıra kölesine gelmiştir. Kölesi, görenler kendini kınar diye sırasını Muhammed'e

Burada bebeği kadının doğurması gerçekliğinin ve değerinin, "iyi ama başlangıçta kadın erkekten (kaburgasından) yaratıldı" sözüyle örtülüp, gerçekliğin tepetakla gösterildiği bir mantık ve ahlak anlayışıyla karşı karşıyayız.

İki İslam meselinde bir ahlaksız adam ile recmedilen bir kadının bağışlanışları!

Cinsel ahlaksızlık konusunda çok sert cezalar konan İslam hukukunda recm (taşlanarak öldürülme) cezasının adilliğinin savunulduğu bilinmektedir. Bir İslam kaynağında, iki ayrı meselde, bir adam ile bir kadının, taşlanıp öldürülürlerken yaptıkları içten tevbeler üzerine ötedünya cezalarının bağışlandığı anlatılmaktadır. Zina edip gebe kalan kadınla ilgili olanı şöyle:[36]

> "Başka bir gün büyük bir kabile olan Hamîd kabilesinden bir kadın geldi. Dedi ki: Ya Resûlallah ben bir günah işledim beni temizle. Hz. Muhammed: Git Allah'a yalvar ve affetmesini dile dedi. Kadın: Beni de Maiz gibi geri mi çevirmek istiyorsun? Ne diyorsun, ben şimdi üstelik haramdan hamileyim! dedi. Hz. Peygamber, git çocuk dünyaya gelsin dedi. Çocuk dünyaya geldikten sonra, kadın tekrar Hz. Peygamber'in huzuruna geldi ve sözünü tekrarladı. Hz. Peygamber git çocuğun süte ihtiyacı kalmayana kadar onu emzir, ona bak dedi. Bir müddet geçtikten sonra kadın kucağında çocukla geldi, çocuğun elinde bir parça ekmek vardı. Kadın: Onu artık sütten kestim, şimdi yemek yiyebiliyor dedi. Hz. Muhammed, o çocuğu bakması için ashabdan birine verdi. O zaman o evli kadının zina suçundan cezasının yerine getirilmesi için emretti. Cezalandırılma sırasında Halid bin Velid, kadının kafasına bir taş vurdu, Halid'in başına

---

bırakmak istemiş, Muhammed bunu kabul etmemiştir. Bu meselde de köleyle köle sahibi eşit değerde gösteriliyor. Bir de *Kur'ân*'a bakalım: *Kur'ân-ı Kerim*, Nahl suresi, 75. ayeti: "Allah, hiçbir şeye gücü yetmeyen, başkasının malı olmuş bir köle ile katımızdan kendisine verdiğimiz güzel rızktan gizli ve açık olarak harcayan (hür) bir kimseyi misal verir. Bunlar hiç eşit olurlar mı? Doğrusu hamd Allah'a mahsustur. Fakat onların çoğu bunu bilmezler." (Kaynak: *Kur'ân-Kerîm ve Açıklamalı Meali*, Ankara, 2001, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları).

36) Krş. Seyyid Ebul Fazl Musevi Müctehid Zencani, "Tevhidin Vicdan ile İlişkisi", *Tevhidî Görüş*, Çev. Mehmet Şahin, Ankara, 1988, Sahra Yayıncılık içinde, s.140.

ve yüzüne kan lekeleri sıçradı. Sinirlendi ve [olasılıkla "Allah belasını versin bu işin" diyerek - A.Ş.] sövdü. Hz. Peygamber Halid'e bağırıp, korkuttu ve sakin ol dedi; Allah'a yemin olsun, bu kadın öyle bir tevbe etti ki eğer Aşârî bile onun gibi tevbe etseydi bağışlanırdı."

Bir başka kaynaktan okuduğum (ama kaynağı bulup gösteremediğim) mesel daha çarpıcı: Gençliğinde her türlü haksızlığı, ahlaksızlığı yapmış bir adam, yaşlanınca uslanmıştır. Bir hocanın Allah'ın, işlenen günah ne kadar büyük olursa olsun tevbe edilip bir daha işlenmezse bağışlayabileceğini dediğini duymuştur. Bir değil birçok ve çok çeşitli günahlar işlediğini düşünerek kendisini bağışlamayacağı inancındadır. Hocanın gene de bağışlanabileceğini söylemesi üzerine umutlanır. Bağışlanabilmesi için ne yapması gerektiğini sorar. Hoca, bir dağ başında, yol kıyısında konukevi açıp geleni geçeni ağırlayıp sevap kazanmasını öğütler. "Yapabilirim çok para biriktirdim, ama bağışlanıp bağışlanmadığını nasıl anlayacağım" der. Hoca konukevinin bahçe kapısı önüne ucu yanmış kömür olmuş bir kütük dikmesini söyler.

Adam hocanın dediklerini yapar ve geleni gideni ağırlamaya başlar. Yıllar geçer kütükte yeşerme yok. Tam umudunu yitirecekken bir gün atlı bir adamın yaklaştığını nal seslerinden anlar. Elinde soğuk ayran maşrapası yola çıkar. Adamın önüne geçip atının gemini tutarak durdurur; ayran ikram eder. Adam işinin acele olduğunu söyleyerek atını sürünce at çarpıp kendisini düşürür. Çok öfkelenerek koşup kapının ardındaki tüfeği alır ve adamı sırtından vurup öldürür. Bu günahı üzerine artık bağışlanması için hiçbir umudun kalmadığını düşünerek başı önünde eve dönerken, bir de ne görsün, kütük yeşermiştir.

Kasabaya inip hocadan bu işin hikmetini sorar. Meğer yabancının acele etmesinin nedeni, askere giderken kızını emanet ettiği arkadaşının komşu köydeki kızının, adam gelmeden ırzına geçmekmiş!

Budacı yaşama saygı ve özveri ahlakı

Çıktığı yer olan Hindistan'dan, Brahman rahiplerce kovulan inanç olan Budacılığın, Çin'e yayılırken İpekyolu üzerin-

deki Dun Huang bölgesinin mağaralarının oyulan duvarlarına, bin beş yüzyıl kadar önce resimli öyküler işlenmiştir. İçlerinde Buda'nın ruhunun girdiği daha önceki bedenlerinden birindeki yaşamının nasıl sona erdiğini anlatan resimler de bulunmaktadır. Bu resimlere konu olan bir meselde, daha sonra Sidharta olarak dünyaya gelip aydınlanınca "Buda" denecek ruhun Prens Sattva bedenindeyken yaptıkları anlatılmaktadır:[37]

> "Bir zamanlar Hindistan'da üç prens dağlarda yürüyüşe çıkmış. En gençlerinin adı Sattva'ymış. Gençler, yeni doğmuş 7 yavrusu olan bir dişi kaplana rastlamışlar. Dişi kaplan açlıktan ölmek üzereymiş, çok zayıflamış ve yavrularını besleyecek sütü yokmuş. Prensler yardım etmek istemişler, fakat kaplanlar sadece taze et yiyor ve bulundukları yerde yiyecek bulma imkanları yokmuş. Gençler, ölmekte olan kaplanlara bakarken kendilerini hayli çaresiz hissetmişler. Merhametli Sattva, hayvanları kendi vücuduyla kurtarmaya karar vermiş. İki ağabeyini bir bahaneyle yolladıktan sonra dişi kaplanın önüne uzanmış. Ancak, dişi kaplan onu ısıracak gücü kendisinde bulamayacak kadar zayıflamış. Sattva, kayalıklara tırmanmış, bir bambu çubuğuyla boğazını delmiş ve kaplanların önüne doğru atlamış. Kaplanlar yeniden güç kazanmak için Sattva'nın kanını yalamışlar: daha sonra etini paylaşmışlar ve yeniden canlanmışlar. Bu olaydan sonra tüm dünya Sattva'nın merhametiyle sarsılmış."

Yukarıda aktarılan ahlak meseli, Buda hakkında, Buda'nın izleyicilerinin "şeyh uçmaz, şeyhi uçuran müritleridir" benzeri abartmalı bir anlayışının ürünüdür. Buda'nın ahlak anlayışı, acıya katlanmada ve özveride aşırıya kaçmak değil iki uç tutum arası doğru orta yoldur. Bunun, önlerine "doğru" sıfatı koyduğu ama içlerini doldurmadığı (doğru görüşler, doğru istekler, doğru konuşma, doğru davranış, doğru geçim, doğru çaba, doğru düşünce, doğru esriklik (doğru vecd, trans) diye saydığı) "sekiz soylu yol" olduğu Budacı gelenekte söylenip yazılır.

---

37) *Dun Huang'ın Renkleri*, İstanbul, 2012, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayını, s.107.

İçlerini, kendileri düşünerek ya da yaptıklarımı örnek alarak doldursunlar diye, bilerek boş bırakmış görünür. Yaptığı örnek alınabilecek en bilinen davranışı, Brahmanlar kastı kökenli (en üst kasttan) olmasına karşın alt kastlardan bir kızdan su isteyip içmesi olmuştur. Ancak, kast düzeninin kaldırılmasıyla ilgili bir sözü, bir isteği Budacı geleneğe aktarılmış bulunmamaktadır.

Kast ahlakı: Hindistan'da "kast ahlakı" Brahmacılıktan Hinduculuğa geçmiş görünüyor. Etkilerini Gandi'nin, ileri sürdüğü Svadeşi kavramıyla ilgili açıklamalarında görebiliyoruz: "Svadeşi... içimizdeki bizi yakın çevremizdekileri kullanıp onlara hizmetle sınırlayan, daha uzaktakileri dışlamamızı sağlayan... ruhtur... bu akla pek yatkın görünmeyebilir. Ama Hindistan da [halkı da] akla pek yatkın olmayan bir ülkedir... Binlerce Hindu bir Müslüman evden su içmektense susuzluktan ölmeyi yeğlemektedir."[38]

İnançların ve inançlarla sunulup, "günah"larla, kesilecek ağır cezalarla yaptırımlara bağlanan (eleştirel akla dayanmayan) dinsel ahlakın, insanları birleştirmek kadar bölüp ötekileştirme amacıyla kullanılabildiğini biliyoruz. Bu gerçek daha yakın bir tarihteki Sih-Müslüman sürtüşmesiyle örneklendirilebilir: "Pakistan-Hindistan bölünmesi (1947) sırasında Yeni Delhi istasyonunda yaşlı bir Müslüman kadının tepesine doğru kılıcını kaldıran iriyarı bir Sih'e sormuşlar, niçin öldürüyorsun? Bilmiyorum, ama yapmalıyım demiş ve kılıcını indirdiği gibi kadının kafasını ikiye bölmüş."[39]

Museviliğe karşı Hıristiyan ahlaksızlığı

Ortaçağ Hıristiyanlığı, kendisini Musevilikten iyice ayırıp farklılaştırmıştı. Öyle ki, Yahudileri Tanrı [İsa] Katilliği [Lat. *deicite*] ile suçlayacak kadar düşman kesilen Hıristiyanların boşinanlarının doruk yaptığı yüzyıllar yaşandı. Bu konuda, Hıris-

38) Bkz. Barrington Moore, Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, çev. Şirin Tekeli ve Alâeddin Şenel, Ankara, 2011, İmge Kitabevi Yayınları, s.439.

39) Francis Robinson, *İslâm Dünyası*, çev. Mete Tunçay, İstanbul, 1988, İletişim Yayınları, s.147

tiyan bir dinci (din adamı) olan Thomas F. Gossett'nin, *Race* başlıklı yapıtında[40] verdiği Yahudiler ile ilgili karalamalardan bir örnek aktarılabilir: Yahudiler, Hıristiyan masallarında 'su zehirleyicileri' ve 'kara büyü yapmak için çocuk kurban eden kimseler' olarak sunulmuştur. Arada sırada *Micrococcus prodigius* bakterisinin bazı yiyecekler üzerinde hava ile etkileşiminden oluşan kırmızı leke ile karşılaşıldığında, komünyon ayinlerinde [havarilerine 'kanımdır' dediği şaraba batırıp "etimdir" diye yedirdiği söylenen] yuvarlak mayasız ekmekçiklerin üzerinde üredi̇ği görülebiliyordu. Görüldüğünde, Yahudilerce öldürüldüğü anımsanıp, İsa'ya gene kanının akıtılarak işkence yapıldığı düşünülebiliyordu. Bunun üzerine, Pogrom [Yahudi soykırım eylemi] düzenlenebiliyordu. Nedeni, Yahudilerin ellerinin kafalarına yapışık doğmaları, doğumdan sonra ellerinin kurtarılmaları için kesilen derilerinin yarasının ancak, işkence edilen İsa'nın akıtılan kanı sürülerek kapandığına inanılıyor olmasıymış.[41]

Çang Kay-Şek'in Katoncu ahlak düşkünlüğü

Barrington Moore, Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri* yapıtında, Romalı Sansür görevlisi devlet adamı ve ahlakçı [!] yazar Marcus Porcius Cato'nun (MÖ 234-149) politikasını "Katonculuk" olarak kavramlaştırmıştır. Yirminci yüzyılda, Almanya'da, Japonya'da ve Çin'de büyük toprak sahiplerinin, sömürülerini artırmak için, yaşam biçimlerini ülküleştirip, değerlerini övdükleri köylülerin artık kentliler gibi tüketim eğilimi göstermelerini "ahlaksızlık" olarak nitelemelerini bu kavramla çözümlemektedir. Örneğin Maocu Çin komünistlerine karşı savaşım veren Çang Kai-Şek, endüstrileşmeyi amaçlayan on yıllık planında yukarıdan aşağıya dayatılan bir ahlaka ve morale önem verilen reformlara girişmişti.

Katonculukta, aydınlar ahlaksızlıkla suçlanıp, köylüler toplumun belkemiği olarak övülür. Yerleşik çıkarların korunması

---

40) Thomas S. Gossett, *The History of an Idea in America*, (Dallas, 1975).

41) Bkz. Gossett, *Race*'den Alâeddin Şenel, *Irk ve Irkçılık Düşüncesi*, Ankara, 1993, Bilim ve Sanat Yayınları, s.48'de özetlenerek aktarılmıştır.

amacıyla "ahlaksal yenilenme" vurgulanır. Örneğin köylülerin gazoz içip takunya giymeye başlamaları, geleneksel ahlakta çürüme belirtileri olarak gösterilir.[42]

Azınlıklara karşı çoğunluk ahlaksızlığı

Eylül ayının 6'sını 7'sini izleyen günlerde bazı gazetelerde, Kıbrıs gerginliği nedeniyle 1955 yılının 6-7 Eylül Olayları hakkında günah çıkarma niteliğinde anma yazıları ve yorumlar yayınlandı. Onlardan birinde bir azınlık aile evinde saldırı durumunda savunma amacıyla evin kadınının sıcak sular kaynatıp kezzap tasları hazırladığı anlatılıyordu. Evin adamının eve gelir gelmez "ışıkları söndürün pencereye Türk bayrağı asın" dediği aktarılıyordu.

Birgün gazetesi köşe yazarı Nazım Alpman'ın (8 Eylül 2014 tarihli) yazısındaki birkaç paragraf şöyleydi: "İstanbul'un altını üstüne getiren 6-7 Eylül olayları Demokrat Parti'nin militanlarınca devlet desteğiyle meydana geldi. Atatürk'ün Selanik'teki evi aynı zamanda Türkiye Başkonsolosluğu'dur. Eski konut müze, yanındaki yeni bina da resmi konsolosluk... O tarihte bu iki binanın bulunduğu bahçeye bir bomba atıldı. Yunanistan polisi saldırıyı yapanı anında yakaladı. Batı Trakyalı Türk olan Oktay Engin tutuklandı. İlk duruşmasında tutuksuz yargılanmak üzere serbest bırakıldı. O gece Türkiye'ye iltica etti. Üniversite öğrencisiydi. Okulunu bitirdi. Zaten devletin elemanıydı. MİT mensubu olarak yükseldi, yükseldi... Nevşehir Valisi olarak emekli oldu! Bu utanılacak operasyon için general Sabri Yirmibeşoğlu, 1991'de gazeteci Fatih Güllapoğlu'na şunları söyleyecekti: 6-7 Eylül Özel Harp Dairesi'nin muhteşem bir operasyonuydu! Amacına da ulaşmıştır! Fatih bu röportajı önce *Tempo* dergisinde yayınladı, sonra da *Tanksız Topsuz Harekat* kitabında kalıcılaştırdı."

Altında *Agos* gazetesinden Funda Tosun'un, iki yıl önce yağmacılar arasında olan Mikdat Remzi Sancak ile yaptığı röportaj özetleniyordu: "O gün memleketten gelen bir arkadaşla... mu-

---

42) Bkz. Moore, Jr. *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, s.248, 566-577

hallebi yiyorduk. Baktık insanlar koşuyor. Duyduk ki Atatürk'ün evine bomba atmışlar. Millet galeyana geldi tabi. Dükkânların camını kırıp içerde ne var ne yok alıyorlardı. Polisler de vardı, 'kırın, saldırın' diye bağırıyorlardı. Biz de katıldık, napalım? Ne kadar Rum, Ermeni, Süryani varsa hepsinin dükkânlarına girdik, evlerine daldık... Bir de baktım, kuyumcu dükkânına saldırıyorlar. Ben de karıştım aralarına, vitrinde ne varsa doldurdum koynuma... gece 12 civarı asker geldi biz kaçıştık... Gece de gayrimüslimlerin yaşadığı adalara vapur kaldırdılar. İnsanlar doluşup oralara da gitti yağmacılık etmeye, ben gitmedim ama... yaptığımın hırsızlık olduğunu düşündüm. Niye aldım diye biraz pişman oldum. Sabah olunca... bir kese altın... üç tane beşibiryerde reşat [altını gördüm yollarda]. Aldım onları da."

Bu tür eylemlere katılanlar arasında Cuma namazlarına katılmayan pek az kimse vardır. Türk-İslam ahlak sentezi denilebilecek inançlara ve değerlere katılmayan onlara da katılmaz. Çünkü onlar, farklı insan değerleri edinmişlerdir, farklı işleyen vicdanları vardır, farklı (dinsel inançlarla, ulusal onurla özdeşleştirilmeyen) ahlak kuramlarından haberleri vardır.

Öte yandan 6-7 Eylül 1955 olaylarında öldürülenlerin sayısını bilen, yazan var mı? Bilmememizin sağlanması ve bilmememiz, bir başka ahlaksızlık örneği olarak gösterilebilir.

SONUÇLAR

Bütün bunlar, bu örnekler ne anlama gelmektedir? Ahlak kavramı ve ahlaklı (iyi, doğru) davranış anlayışı hakkında birden çok ipucu vermektedirler.

Birincisi, toplumdan topluma ve tarihten tarihe değişmeyen kesin ahlak kurallarının, kesin doğruların bulunmadığını ortaya koymaktadırlar. Ama bu, böyle doğruların bulunmasının da gerekmediği anlamına gelmez. Evrensel ahlak değerlerinin gerekip gerekmediği tartışması daha çok ahlak felsefesi, yani etik içine giren bir konu olup, ileriki yazılarda ele alınacaktır.

İkincisi, evrensellik, evrensel doğruluk savıyla ortaya atılan dinsel ahlak kurallarının, içinde yaşanılan çağa, gerçekliğe uy-

mayabildikleri gibi, evrensel uygulanabilirlikte olmayıp, aynı zamanda çağdışına düşebildiklerini göstermektedir.

Üçüncüsü, dinsel ahlak dizgelerinin günümüzde de uygulanmaları yolunda yapılan baskılarla karşılaşılmaktadır. Böyle dayatmalar insanları ister istemez sınıflı toplumların salgın hastalığı olan ikiyüzlü davranışlara daha çok zorlamaktadır. Ve de insanların sorunlarını çözmelerini kolaylaştırmak yerine güçleştirip mutsuzluklarına yol açabilmektedirler.

Dördüncüsü, ahlak kurallarının uygulanma çapı toplumsal birimlerin çapıyla sınırlıdır. Toplumsal birimlerin çapı büyüdükçe bir ahlak dizgesinin izlendiği coğrafya da genişlemektedir. Bu eğilim, imparatorluklar yüzyıllarında tüm insanları kapsayacak evrensel insan değerleri çapına ulaşmayı hedefleyen tektanrıcı dinin Hıristiyanlık ve Müslümanlık evrelerinin dincilerinin evrensel ahlakı temsil ettikleri savına esin vermiş görünüyor. Ne var ki iki dinle de bu hedefe ulaşılabilmiş değildir. İlerde ulaşabilmesi de olanaklı görünmemektedir. İkisi de karşılarında; ötedünyacı olmayan burjuva ve proletarya evrensel insanlık değerlerini geliştirme çabalarındaki kimselerce yöneltilen eleştirileri bulmuşlardır.

Beşinci olarak, konumuz bakımından en önemli sonuç olarak, ahlaktan en çok söz edildiği yerlerde ve zamanlarda, ahlak söyleminin en çok sömürülüp, (Katonculuk örneklerinde görüldüğü gibi) ahlaksızlığın ahlak perdesi gerisinde en fazla arttığı söylenebilir.

Altıncısı, "ahlak paradoksu" denebilecek bir durumla, ahlak değerlerini yüceltmenin derecesi ile onları uygulayabilme becerisi arasında bir ters orantının varlığından söz edilebilir. Paradoksun çözümü, ahlak değerleri ile ahlak pratikleri arasında, gerek bireysel ahlak gerek ahlak politikaları alanlarında, hedef (ahlak ideali) gözden kaçırılmadan ve koşullar görmezden gelinmeden izlenecek bir ara yolun tutturulmasına bağlı görünmektedir. Öyleyse, hem ahlak idealizmine kapılmaktan hem ahlak pragmatizmine düşmekten sakınmak gerekir.

Yedincisi, evrensel ahlak değerlerine ulaşma ve uygulama sorununun karşısındaki en büyük engel olarak sınıflı toplum soru-

nunun bulunduğu, yeterince anlaşılıp anlatılamamıştır. Üretimde ve tüketimde farklı konumda bulunanların edinecekleri farklı bakış açıları, doğal ve toplumsal gerçekliğin ortak ve olabildiğince doğru bir algısının edinilmesine engel oluşturmaktadır. Dolayısıyla, sınıflı toplumların çeşitli sınıflarının ve aynı sınıf içinde çeşitli insanların değerleri ve davranışları uzlaştırılamayacak kadar farklı olabilmektedir.

Sekizincisi, ahlak dizgelerinin belli topluluk, etnik grup, dinsel topluluklar ile sınırlı kalışı, bir toplulukta kimilerince ve kimi topluluklarca ahlaka uygun, iyi, doğru sayılabilen bazı ilkelerin ve davranışların, başkalarınca ve başka toplumlarca ahlaksız, kötü, yanlış sayılabilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu durumdan yararlanabilen kişiler, gruplar, topluluklar, sınıflar, doğruluğuna inanmadıkları, kendilerinin bile izlemediği ahlak ilkelerini, çıkarlarına uygunsa, başkalarına dayatmaya çalışabilmektedirler. Çıkarlarına uygun görmedikleri ilke ve davranışları ise, ahlaksız, yanlış görüp gösterebilme yoluna girebilmektedirler.

II

Ahlak kuramları - Ahlaksızlık durumları

İnsanlık tarihinde ahlak kuramları ile ahlak durumları neredeyse hiçbir zaman çakışmamıştır. Aralarında hep bir çatlak, bir uçurum bulunmuştur. Çatlak statü toplumlarında az, katmanlı toplumlarda fazla olmuştur. Tarihin kast toplumlarında ve çağımızın sınıflı toplumlarında sınıfların ahlak anlayışları ile tutumları arasında benzeri bir durum görülmüştür. Ya durum geçmişin sınıfsız toplumlarında neydi? Geleceğin sınıfsız toplumlarında kuram ile durum arasındaki söz konusu uçurum kapatılabilecek mi?

NE DENİYOR? NE YAPILIYOR?

Ahlak sorunlarının bir bölümü, ahlak kuramlarının iç çelişkileriyle ilgilidir. Bir bölümü, bunun yanı sıra o kuramları geliştirenlerin ya da benimseyenlerin ahlak değerleri ile davranışları arasındaki farklardan, tutarsızlıklardan kaynaklanır. Başka deyişle çatlak, söylem ile eylem arasındaki tutarsızlıklardan doğmaktadır. Ne demek istediğim iki örnekle daha iyi anlatılabilir.

Stoacılık'ta kuram-tutum uçurumu: İlk örnek MÖ 2. - MS 2. yüzyılların Roma Stoacılığından. Dizgesinde ahlak felsefesi konusuna belki en fazla yer ayrılan[1] bu felsefe akımında savunulan kuram ("değerler") ile Stoacıların olgular karşısında

1) Cicero, *Stoacıların Paradoksları*, çev. Serap Gül Kalaycıoğulları ve Ceyda Üstünel Keyinci, Ankara, 2012, İmge Kitabevi Yayınları, s.13'te "Stoa felsefesinin ana konusu"nun "insanı gerçek mutluluğa götüren yol nedir?" sorusunun yanıtının arandığı "ahlak" olduğu belirtilmektedir.

takındıkları tutum arasında neredeyse bir uçurum bulunmaktadır. Bu tutarsızlık, okulun en büyük düşünürlerinden biri olan Seneca'nın yaşamında da görülmektedir.

Babasının "Roma politikasında başarılı ve etkili olur" diye bir söylevci (hatip) olarak yetiştirmek istediği Seneca (MÖ 4 - MS 65) gönlünü felsefeye kaptırmıştı. Gençliğinde iki felsefecinin derslerini izlemişti. Biri yüksek (aristokrat) sınıfın savunmanı (avukatı) sayılabilecek bir Pythagorascı düşünürdü. Ötekisi, aşağı (görülen) sınıfın değerlerinin savunucusu bir Kynik felsefeciydi. Sonunda, Kyniklik'ten türetilen ama ondan gittikçe uzaklaştırılan Stoacı felsefeyi benimsedi. Benimsemekle kalmadı, onun belli başlı sözcülerinden biri oldu; ama!

Seneca, "kuram" söz konusu olduğunda, söylevlerinde, yazılarında, mangalda kül bırakmayacak denli üfürüp, eşitsizliğe karşı çıkar. Tümden mülkiyet karşıtı, politika karşıtı ahlak değerlerini savunur. Ama yaşamında, eyleminde üne, lükse düşkünlük göstermiştir. Üstelik yüksek faizlerle borç vererek varsıllaşma yolunu tutmuştur. Öyle ki bunun sonucunda üç yüz milyonluk bir malvarlığı edinmiştir.[2] Yaşlılığına doğru, kendini bu tür işlerden çekip tümüyle felsefeye vermenin özlemini çekmeye başlamıştır. Ama artık çok geçtir. Ünü nedeniyle geleceğin imparatoru (11 yaşındaki) Neron'u eğitmekle görevlendirilir. Neron (16 yaşında) imparator olunca Seneca'yı başdanışmanı yapar. Ne politikadan ne de Neron'dan hoşlanmıştır. Saraydan ayrılmak ister. Gene geç kalmıştır. Altmışlı yaşlarının başında (MS 65'te) Neron'a karşı düzenlenen bir canakıyımın (suikastın) içinde bulunmakla suçlanır. Yargılanıp ölümüne karar verilir. Roma'ya dokunan yararları (kim bilir kimlere verdiği zararlar) göz önüne alınarak (bir soyluya yaraşır! biçimde) kendini öldürmesine izin verilir. Dostlarını çağırdığı bir şölen düzenler. Felsefe söyleşisi sonunda, sevgilisiyle villasının havuzuna girip, bilek damarlarını açar. Stoacı bir fel-

---

2) Alâeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Ankara, 2013, Bilim ve Sanat Yayınları, s.217 ve bkz. Cicero; *Stoacıların Paradoksları*, s.71'deki 5. Paradoks ile Alâeddin Şenel "Ahlak, Ahlaksızlık ve Etik", *Bilim ve Gelecek*, 108 (Şubat, 2013) s.14.

sefeci olgunluğuyla yazgısına boyun eğmiştir! Böyle davranmanın ahlak bakımından erdemine onu da inandırmış olmalı ki, genç sevgilisini de yanında götürmüştür!

Stoacılar, evrensel akıldan pay almış bütün insanları kapsayan "eşitlik" değerini savundular. Ama kuramlarında bile Roma'daki yaygın kölelik olgusuna "önemli olan insanın kendini tutkuların tutsaklığından kurtarmaktır" savıyla karşı çıkmayarak iç tutarsızlığa düştüler. Senaca'nın "biz de onlar kadar... yazgının elinde birer köle değil miyiz?... Kimi şehvetin, kimi tamahın... herkes umudun, herkes korkunun" kölesidir sözleri bunu gösteriyor. Roma Stoacı düşünüşünün öteki sözcüsü Cicero da, yazılarında benzeri bir görüşü işleyip "yalnızca bilge kişi özgürdür; aptal olan köledir"; demişti.

Tektanrıcı dinde kuram-durum çatlağı: İkinci örnek tektanrıcı dinden. *Kutsal Kitap*'ın ilk kitabı *Tevrat* içinde şunlar söylenmektedir: "Seni Mısır'dan, köle olduğun ülkeden çıkaran tanrın RAB benim. Benden başka tanrın olmayacak... Çünkü ben, tanrın RAB kıskanç bir tanrıyım. Benden nefret edenin babasının işlediği suçun hesabını çocuklarından, üçüncü, dördüncü kuşaklardan sorarım." [3] Burada, "Rab" sözcüğünün, "kul" karşıtı bir konumun sıfatı olarak, "efendi" anlamına geldiği belirtilmeli. *Tevrat*'ın bu ayetinde göçebe çoban komünal yaşama uygun görülebilecek bir "kolektif sorumluluk" anlayışıyla karşı karşıya bulunduğumuz söylenebilir. Bu anlayışın, inanca dönüştürülüp, bireysel ya da sınıfsal sorumluluk ahlakına geçilen uygar toplum dönemlerinde de benimsetilmeye çalışıldığı anlaşılıyor. Buna çalışılırken ister istemez baskıya başvurulmuştur. Dinsel inançların, bu kez herhangi bir "kolektif ahlaksızlık" eyleminin (örneğin kan davası gütmenin, çoğunluk mezhebindekilerin azınlık üzerinde baskısını kuracak bir din savaşının) aracı olarak kullanılabileceği yorumuyla burada ahlak sorunsalına bir giriş yapılabilir.

---

3) Bkz. *Kutsal Kitap*, Eski Antlaşma [*Tevrat*] Mısırdan Çıkış, 20/2-b.

Kolektif sorumluluktan Tanrı'ya sorumluluğa geçiş

Kur'an'da (*Tevrat*'tan beri süregelen bir gelenekle) birçok ayette "Allah'tan başkasına kulluk edilmemesi" buyrulur.[4] Bu ayetlerdeki düşünce, İslam savunusunda ve İslam inancında "İslam'da kula kulluk yoktur" olarak anlaşılmaktadır. Buradan gidilerek, İslamlık'ta bütün insanların (kullukta) eşit kabul edildiği, eşit görüldüğü, eşit tutulduğu ileri sürülebilmektedir. Hatta İslam'da köleliğin bulunmadığını bile (konuşmalarda, vaazlarda, tartışmalarda) ileri sürebilenler çıkmaktadır.

Kul kavramının en açık dillendirilişi Zariyat, 56'da bulunmaktadır: "Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım."[5] Bu saptama yanı sıra, kuramda (*Kur'an*'da) kölelik kurumuna karşı çıkılmadığı açıktır. Köleliğin benimsendiği, efendi-köle ilişkilerinin (az çok) düzenlendiği, hür ile kölenin eşdeğer sayılamayacağı Nahl 75'ten apaçık anlaşılmaktadır: "Allah, hiçbir şeye gücü yetmeyen, başkasının malı olmuş bir köle ile katımızdan kendisine verdiğimiz güzel rızktan gizli ve açık olarak harcayan (hür) bir kimseyi misal verir. Bunlar hiç eşit olur mu?"

Bunun yanı sıra, inançların uygulanmasıyla ilgili birçok ayette, günah sayılan bir davranışın cezasının kefareti olarak "köle azad etme" öğütlenmektedir. Bunlardan birine bakılarak tüm kölelerin azat edilmesinin istendiğini, köleliğin tanınmadığını, hatta *Kur'an*'ın (dolayısıyla İslam'ın) sosyalizme açık olduğunu ileri sürenler çıkmıştır. Üyelerinin kendilerini "Antikapitalist Müslüman" ya da "İslamcı Sosyalist" olarak niteleyebildikleri bir fraksiyon bile 2013 yılının 1 Mayıs kutlamalarına (sonra da Gezi Parkı eylemlerine) katılmıştır. Dayandıkları söz konusu ayette (Beled, 8-16'da) şöyle denmektedir: "Ona

---

4) Başka tanrı edinilmemesi (Allah'a şirk koşulmaması) anlamıyla kullanılmış bir deyişle (bkz. *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, Ankara, 2001, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları) birçok ayette karşılaşılmaktadır; örneğin bkz. Cin, 18. Zümer, 64'de de: "Ey cahiller, Bana Allah'tan başkasına kulluk etmemi mi emrediyorsunuz." denmektedir. *Kur'an*'dan bundan sonra yapılacak öteki alıntılar da bu çeviriden sağlandı.

5) Benzeri bir ayet için bkz. Rum, 28.

iki yolu (doğruyu, eğriyi) göstermedik mi? Fakat o sarp yokuşu aşamadı. O sarp yokuş nedir bilir misin? Köle azad etmek açlık gününde yakını olan bir yetimi, yahut aç-açık bir yoksulu doyurmaktır." (6)

Bundan köleliğin tanınmadığı ya da kaldırıldığı sonucu çıkarılamaz. Kaldırılmış mı kaldırılmamış mı uygulamaya bakılmalıdır. Muhammed'in de kölelerinin bulunduğu, İslam kaynaklarında açıkça anlatılmaktadır. Cariye sözüyle anlatılmak istenen, bilindiği gibi dört karı alabilme yanı sıra sınır konmayan sayıda sahip olunabilen (satın alınabilen) (7) "kadın köle" konumundakilerden başka kimseler değildi. Dahası, İslam imparatorluğu orduları ve tacirleri, Afrika'da bir yandan İslamlığı yayarken, öte yandan köle ticaretini (İngilizler bu işten çekildikten sonra) ele geçirip, onun güvenlik içinde yürütülmesini sağlamışlardı. (8)

Kısacası, İslam kültüründe, "ahlak" alanında kuramın kendi içinde tutarsızlıkları (örneğin bazı ayetlerde hayır ve şer'in Allah'tan geldiğinin, bazılarında hayrın Allah'tan şer'in kuldan bilinmesinin istenişi) (9) bulunmaktadır. Söz konusu ayetlerin

---

6) Beled, 8-16 Nebioğlu çevirisinde, köle azad etmek deyişi yerine, "Bir kula hürriyet vermek" biçiminde "kul" sözcüğü kullanılmıştı; bkz. *Türkçe Kur'an'ı Kerim*, çev Osman Nebioğlu, İstanbul, t.y., Nebioğlu Yayınevi, s.337 Krş. *The Koran*, çev. N. J. Dawood, Middlesex, 1974, Penguin Classics, İngilizce'sinde (s.31'de) "the freeing of a boundman" (erkek köle azadetme) biçiminde.

7) Nisa, 3: " beğendiğiniz... kadınlardan ikişer, üçer, dörder alın... yahut da sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin. Bu adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır."

8) William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara, 2014, İmge Kitabevi Yayınları, 15. baskı, s.671'de (başlangıcı 1562'de İngiliz tacir John Hawkings'in ilk köle gemisini Güney Amerika'daki İspanyol sularına sokuşu (bkz. *Dünya Tarihi*, s.467) olarak alınabilecek) köle ticaretinin, 1833'te, Britanya'daki Evangelik Hıristiyan reformcuların baskısı sonucunda yasaklanıp, Batı Afrika kıyılarında köle gemilerine el koyma göreviyle bir filo bulundurulmasından sonraki yıllarda bu ticaretin İslam Arap tacirlerin eline geçtiği yazılıdır. Afrika'da köle ticareti İslam tacirler eliyle, ülkelerinin BM'nin köleliği kaldırma sözleşmesini [en son Suudi Arabistan yöneticilerinin oldukça geç bir tarihte] imzalayışlarına dek sürdürüldüğü biliniyor.

9) Gerçekten, Enbiya 35'te: "Her canlı ölümü tadar. Bir deneme olarak sizi hayırla da şerle de imtihan ederiz..." Nisa 79'da ise: gelen iyilik Allah'tandır. Başına gelen kötülük ise nefsindendir" yazılıdır.

içlerinde şer'i Allah'ın gönderdiğinin belirtilmesine karşın, genelde şerden kul sorumlu tutulup ağır cezalara çarptırılabileceği söylenmektedir.

Bunun yanı sıra, kuram ile uygulamalar arasında da uçurumlar bulunabilmektedir. Örneğin cennetin anaların (öpülesi!) ayaklarının altında olduğu hadisi ve İslam öncesi (cahiliye dönemi) Arabistan'ında kız çocuklarının diri diri gömülmesi (yaygın bir uygulamaymış izlenimi bırakılacak biçimde) anımsatılır. Bunun İslam'ın gelmesiyle yasaklandığı anlatılarak, İslam'ın "kadının kurtuluşu" olduğu (kuramda) ileri sürülmektedir. Ama bilindiği gibi, tarih boyunca ve günümüz uygulamalarında İslam'da kadına bakışta ve kadına karşı davranışta birçok "ahlak" sorunu bulunmaktadır. Örneğin, birçok ayette kadınların haklarından söz edilmesine, hatta (Bakara 228'de) "Kadınların da ödevlerine denk belli hakları vardır" denmesine karşın, kadın-erkek eşitliğinden söz edilmemektedir. Edilmediği gibi (aynı ayette) açıkça "Ancak erkekler kadınlara göre bir derece üstünlüğe sahiptir" yazılıdır. Aynı surede (223. ayette) "Kadınlarınız sizin tarlanızdır. Tarlanıza nasıl dilerseniz öyle varın. (Nebioğlu çevirisinde "ekin") denişi, eşitsizliğin "bir derece" denen farkının hiç de küçük olmadığını göstermektedir. Bunlarda ve hemen hemen bütün ayetlerde erkeklere seslenilişi, İslam'da cinsel ahlak anlayışının[10] bir başka göstergesidir.

Kuram ile uygulama arasındaki tutarsızlığa örnek olarak ise, *Kur'an*'da hırsızın elinin kesilmesinin açıkça buyrulmasına karşın, İslam yöneticilerinde sağduyunun inanca ağır basmasıyla olsa gerek, uygulamada bu yola (geçmişte) pek (günümüzde) hemen hiç başvurulmamış olması verilebilir.

İnançlardaki tutarsızlıklar, kuramdaki tutarsızlıklar, kendi başlarına ahlaksızlık mıdır? Hayır, değildir; düşünsel tutarsızlık etik sorunu değil bir mantık sorunudur. Ancak bunlar, tutum-

---

10) Krş. *Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, s.11'de bulunan "Ahlak" ile ilgili ayetler dizini, özellikle s.28'de verilen "Hayır ve şer Allah'tandır" girdisinde gösterilen ayetler: Fetih, 11; Yunus, 107; Nahl, 53,54. Nisa 79'da ise, "Sana gelen iyilik Allah'tandır. Başına gelen kötülük ise nefsindendir... Şahit olarak Allah da yeter." yazılıdır.

larını, eylemlerini onlara göre kararlaştırıp yürütenlerin, işlerine gelince birini gelmeyince ötekini savunup eylemeleriyle "ahlaklı" olmayan (örneğin ikiyüzlü, çifte standartlı) davranışlara kapı aralayabilir. Ve bu kapının hiç de dar olmayıp ondan bazı toplumların, halkların, sınıfların, yönetsel kadroların, etnik ya da dinsel grupların geçip yararlanabildiğini tarihten biliyoruz. Böylece kuramdaki tutarsızlıklardan başkalarına zarar verme yolunda yararlanıldığını görüyoruz. Dolayısıyla ikiyüzlülüğün, çifte standartlılığın evrensel insan değerlerine uygun olmayan eylemlerde ve tutumlarda kullanılabilişine tarihte ve günümüzde tanık olmaktayız.

I. İNSANIN, EVRENSEL AHLAK DEĞERLERİYLE İLİŞKİLENDİRİLEBİLECEK ORGANİK EVRİMSEL NİTELİKLERİ

Ahlak değerlerinin, ahlak kurallarının mutlaklığı-göreliliği, nesnelliği-öznelliği, özelliği-genelliği (güçlü?) savları karşısında, onların evrenselliği (naif?) savı kafalarda tutunmaya çalışmaktadır. Bu, ahlak felsefesinde (etikte) tartışılagelen en büyük sorunsalı (kesin sonucuna ulaşılmamış tartışmalı sorunu) oluşturmaktadır.

Tartışma, böyle bir evrenselliğin bulunduğu (geçici) varsayımından başlatılabilir. Böyle bir savın dayandırılabileceği nesnel olguların bulunup bulunmadığı irdelenebilir. Hemen şunu belirtmeliyim, insanın bilinci dışında, istenci dışında anlamında "nesnel ahlak" kurallarının varlığından söz edilemez. Söz etmek (Platon'un "iyi" ideasıyla ilgili düşüncelerinde yaptığı gibi) idealizm olur. Ama insanların, öznel de olsa, düşüncelerini bazı evrensel değerlerin geliştirilebilmesine götürecek fizyolojik, psikolojik ortak özelliklerinin bulunup bulunmadığı tartışılabilir.

Yukarıda verilen iki örnekte (Stoacı felsefede ve tektanrıcı dinde) görülen türden kuram ile durum arasındaki tutarsızlıklar niye? Söz konusu tutarsızlıkların başlıca nedenleri, üretim-bölüşüm-tüketim bağlantılarında, birey-toplum ilişkilerinde, yöneten-yönetilen farklılaşmasında, sınıf ilişkilerinde aranıp bulunabilir. Ama bazılarının köklerinin, sınıfsız topluluk yaşamına,

hatta biyolojik evrim kazanımlarına dek dayandığı ileri sürülebilir. Bu yolda önce, biyolojik evrim-kültürel evrim bağlantısının niteliğiyle ilgili duru bir görüşe ulaşmak gerekir.

Biyolojik evrimde üzerinde kültürel evrimin örüleceği temellerin sağlanışı

İri beyinli yüksek memeli cinslerinin insana kadar varacak evriminden, insan (*Homo sapiens*) türüne, onun kültürel evriminde hem ahlak sorunları yaratabilecek hem de ahlak sorunlarının çözümünde kullanılabilecek gizilgüçler kalıtılmıştır. Bunların başlıcaları olarak 1. "cinsel ikibiçimlilik", 2. Neredeyse sınırsız bir "bellek ve çağrışım" yetisi, sayılabilir. Biyolojik evrimsel kazanımlara bağlı geliştirilen yetiler olarak 3. "maddesel ve simgesel araçlar" yapıp, kullanıp, değiştirip geliştirme olanağı verecek organlar ve 4. "sorunlara katlanma" kadar "sorun çözme" yetisi kazandıracak bir beyinden söz edilebilir. İnsanın biyolojik evrimsel "yetileri" temeli üzerinde kültürel evrimsel (olumlu-olumsuz) "yetenekler" geliştirilmektedir. Bütün bunların ortak sonucu, insan yeryüzünde (öteki hayvan türlerinden farklı olarak) "hem nesneler hem de simgeler evreninde yaşayabilme" yeteneğini kazanabilmektedir. Dolayısıyla insan, eylem, tutum ve davranışlarını hem anın gereksinimlerini, hem geçmişin deneyimlerini, hem de geleceğin olasılıklarını düşünerek ayarlayabilmektedir.

İnsan canlısının yaşamını, geleceğini belirlemede "biyolojik evrim" yerini büyük ölçüde "kültürel evrim" almıştır. Ondan sonra, biyolojik evrimimizin söz konusu kazanımlarının toplamını oluşturan insan fizyolojisi, maddesel ve simgesel geçim/üretim araçlarının ve onların bir açılım biçimi olan kavga/savaş silahlarının üretilip kullanılması olanağını sunmuştur.

İnsanın, kültürel evrimi yolunda, hem üretim araçları hem savaş silahları teknolojilerinin hem olumlu hem olumsuz kullanımlarıyla etkili sonuçlar alabildiğini göz ardı eden düşünürler çıkmıştır. Bunlardan kimileri daha çok olumsuz amaçlar yolunda kullanılan etkili kavga ve savaş araçlarının sonuçlarına bakarak, insanın "doğuştan kötü" doğasından söz etmektedir.

İnsanlardan "halk bilgeliği" denebilecek düşünceleri dillendirenlerden birçoğu, insanın "doğanın en acımasız, dolayısıyla en ahlaksız hayvanı" olduğu inancını savunagelmiştir. Kimileri ise, insanın çıplak doğasının "doğuştan iyi" olduğu inancındadır. Onlar, insanlar arasında görülen ahlaksızlıkların, toplumda görülen kötülüklerin doğuştan sonraki olumsuz (ama düzeltilebilir, iyileştirilebilir nitelikte) koşulların ürünü olduğu görüşünü koruyagelmektedir. Böylece, düşünürler ve öteki insanlar içinde, ahlak hakkındaki görüşler, bu iki uç ve ikisi arasındaki çeşitli tutumlar olarak dağılım göstermektedir.

Burada hemen, maddesel ve simgesel araçlar yapıp, kullanıp, değiştirip geliştirme yeteneklerimizin biyolojik evrimsel temellere dayandığının yadsınamayacağı belirtilmeli. Söz konusu başlıca organik evrimsel kazanımlarımız olarak şunlar sayılabilir: 1. Ağaçlar üzerindeki yaşamın kazandırdığı kavrayıcı ellere sahip olarak savanaya inildikten sonra dikilmeyle bedeni taşıma yükünden kurtulup boş kalan kolların, ellerin, parmakların nesneleri başarıyla yönlendirebilecek biçimler almış bir iskelet ve kaslar. 2. Sınırsız bir bellek ve çağrışım gizilgücü kazandırmış olan, üçte ikisini neokorteksin (beyin kabuğunun) oluşturduğu bir beyin. 3. Üç boyutlu görüş olanağı kazandıracak biçimde yüzün yanlarından önüne kayarak konuşlanmış gözler. 4. Çıkarılabilecek seslerin çeşitlerini ve şiddet derecelerini ayarlayabilerek kültürel evrimde konuşma organları olarak kullanılabilecek bir özellikle "yutağın altına inen gırtlak" ile genişlemiş bir "ses kutusu" Böyle bir biyolojik evrimsel kalıtım insana, doğa, öteki canlılar, öteki insanlar üzerinde egemenlik kurabilmesini sağlayacak denli etkili araçlar ve yöntemler geliştirilebilecek yönde kültürel evrimsel (olumlu olumsuz) açılımlar gösterecek gizilgüçleri sunmaktadır.

İnsan doğuştan iyi midir kötü müdür?

Böyle organları kalıtmış olmanın sağladığı olanaklarla insanın üretebildiği maddesel ve simgesel araçların üretim araçlarına değil de savaş silahlarına dönüştürülmesini belirleyen etmen nedir? Bu insan öncesi canlının biyolojik evrimi (insanın fizyolojik

doğası) değildir. Aynı biçimde, üretilen araçların, hatta silahların iyi amaçlarla ya da kötü amaçlarla kullanılabilmesinin, insanın "çıplak doğası" ile "nedensel" bir bağlantısı bulunmamaktadır. İnsanın araçları ya da silahları, iyi ya da kötü denebilecek "amaçlarla" kullanabilmesi ahlak sorunsalı ile ilgilidir. İnsanın toplumsal/kültürel evriminin, zamandan zamana, toplumdan topluma değişebilen koşullarına bağlıdır. Bundan çıkarılabilecek tek zorunlu sonuç, insanın doğuştan (doğası gereği) iyi ya da kötü olduğunun söylenemeyeceğidir.

Böyle bir saptamadan sonra artık, iyilik-kötülük, ahlaklılık-ahlaksızlık gibi insanlık değerleriyle ilgili sorunların kültürel evrimsel nedenlerinin ele alınmasına geçilebilir mi? Daha değil; daha önce üzerinde insan davranışlarının ve değerlerinin örülüp geliştirilebileceği temelleri oluşturan biyolojik evrimsel kazanımların ahlak sorunsalına (belirleyicilik düzeyinde olmasa da) etkilerine bir göz atmak gerekmektedir.

Kökleri "cinsel ikibiçimlilik" olgusuna dayanan ahlak sorunları

Paleontologlara ve paleoantropologlara sorarsanız, cinsel yolla üremenin 1,2 milyar yıl önce meiosis (çiftleşme) yoluyla üreyen tekhücrelilerle başlamış olduğunu söyleyeceklerdir. Cinsel ikibiçimliliğin ise memelilerde (olasılıkla) 100 milyon yıl önce yeni memelilerle birlikte görünmüş olabileceğini ileri süreceklerdir.

İnsan (hepsinde değil bazı memeli türlerinde görüldüğü gibi) "cinsel ikibiçimlilik" (dimorfizm) özelliği gösteren bir canlıdır. Bunun anlamı, insanın erkek ve dişi cinslerinin, cinsel organsal farklılaşmalarından öte bazı kategorik farklılıklar göstermesidir. Sözün açıkçası, erkeklerin genellikle daha iri, daha kaslı, daha güçlü olmalarında kendini gösteren "fizyolojik eşitsizlik" durumudur. Öteki ikibiçimli memelilerden bazılarında bu durum, sürüde hemen hiç bir sorun yaratmayabiliyor. Bazılarında (örneğin morslarda) çiftleşme güçlükleri gibi sınırlı sorunlar yaratabilmektedir. Bazı örneklerde ise (daha çok çiftleşme dönemlerinde olmak üzere) erkeğin dişi üzerinde denetimine, hatta öteki erkeklere karşı saldırganlaşmasına varabilmektedir.

Cinsel ikibiçimliliğin, insan popülasyonlarında daha büyük sorunlar yaratması, sonuçta ahlak sorununa dönüşebilmektedir. Bunun nedeni, söz konusu biyolojik evrimsel eşitsizlik üzerine kültürel evrimsel eşitsizliklerin oturtulup geliştirilebilmiş olmasıdır. Kambur üzerine kamburun eklenmesidir. Açarsak, erkeklerin, cinsel gereksinimlerini giderme yolunda zaman zaman fizik güç kullanma gibi "hayvanca" yollara başvurabilmeleridir. Bunun yanı sıra, kadın üzerinde ekonomik, toplumsal, ideolojik erklerini de kurumsallaştırıp kullanabilmeleridir. Cinsel ahlak sorunu, erkeklerin toplumda kurumsallaştırılmış ayrıcalıklarına dayanarak, kadını tutkularının, isteklerinin, gereksinimlerinin karşılanıp doyurulmasının bir aracı olarak görebilmesinden gelmektedir. Kadını "sahiplenme" çabasına girilebilmesinden kaynaklanmaktadır.

Kadını sahiplenme yolunda denetime alma çabaları, aile kurumu ve erkek bakış açılı "cinsel ahlak" kuralları desteğiyle sürdürülüp yeniden üretilmektedir. Bu yolda, kadının erkeğin mutluluğunun aracı olduğu anlayışına dek gidilebilmektedir. Örneğin (Hıristiyanlığın asıl kurucusu ve Hıristiyan etiğinin birçok değerinin koyucusu) Pavlus (MS 1. yüzyıl) bu anlayışı yansıtan bir deyişle, *İncil* içine alınan mektuplarının birinde (Korintlilere Birinci Mektup'ta 11/9'da "Erkek kadın için değil, kadın erkek için yaratıldı." diye yazabilmiştir. Dahası, "ahlaksızlık" suçlaması, daha çok erkeğin bu cinsel denetiminin dışına kaçmaya çalışan kadınlar için kullanılmaktadır. Erkeğin "kaçamakları" için pek kullanılmamaktadır.

Cinsel ahlak kurallarıyla erkeklerden çok kadınların davranışlarına sınırlar getirilmesi, kadınlar üzerinde egemenlik kurulması, bu ahlak anlayışının göreli "değerini!" göstermektedir. Gerçekten, söz konusu sınırlamalar, erkeklerce ve erkek yönetimlerince en önemli "ahlak değeri" (namus) olarak görülüp, savunulagelmektedir. Onların aile kurumunun korunması amacına yönelik olduğunun ileri sürülmesi inandırıcı değildir; işin bahanesidir. Denetimin erkekler üzerinde kadınlardaki kadar etkili biçimde işletilmemesi bunu gösteriyor. Erkeklerin bu denetimden kaçabilmelerini sağlayacak yolların yöntemlerin (örneğin muta nikâhı, cariye edinme, çokkarılılık, genelevler)

geliştirilmiş olması, amacın hiç de ailenin her bir üyesinin mutluluğu olmadığını apaçık göstermektedir. Denetimin hiç de iki yanın yararına işletilmediğini ortaya koymaktadır.

Bu durumda kuramda "ahlak" diye sunulan bir ikiyüzlülüğün, çifte standardın, açıkçası "ahlaksızlık" olgusunun varlığından söz edilebilir. Aile kurumu, sınıflı toplum öncesi topluluklarda fizyolojik eşitsizlik temelleri üzerinde kurulmuş olabilir. Ama bu kurumun, sınıflı toplumların tarihi boyunca, üretim ilişkilerinde ve bölüşüm ilişkilerinde görülen (kültürel) eşitsizliğin desteğiyle, çoğu durumda hiddetle ve şiddetle sürdürüldüğü bir gerçektir.

Üretim etkinliklerinde, bilindiği gibi, kafa gücü / kas gücü oranlarında, kas gücünün ağırlığı, bilimsel ve teknolojik (kültürel evrimsel) gelişmelerle sıfıra doğru azalma eğilimine girmiştir. Buna karşın, aile içinde ve iş yaşamında kadının denetimi ve erkeğin egemenliği inatla sürdürülmeye çalışılmaktadır. Bu olgu da kayrılanın aileden, çocuklardan çok erkek, harcananın kadın olduğunu göstermektedir.

Cinsel ahlak anlayışıyla, değerleriyle ilgili bu irdeleme bile, ahlakın (ya da bazı ahlak anlayışlarının) "göreli" (en azından kadınlara ve erkeklere göre farklı olabilen) niteliğini ortaya koymaktadır. Bu, önümüze "peki ahlak her alanda göreli midir?" sorusunu getirir: Hiçbir nesnel, mutlak ahlak kuralından söz edilemez mi? Tüm insanları kapsayan "evrensel ahlak değerleri" denebilecek normlara ulaşılması gerçekleştirilemeyecek bir düş mü?

Evrensel bir ahlak anlayışının dayandırılabileceği organik evrimsel temeller

İnsan, biyolojik evrimin bir noktasında, araç yapmaya uygun bir fizyolojiyle, bunun yanı sıra sınırsız denebilecek bir bellek ve çağrışım yetisine sahip bir canlı olarak ortaya çıkmıştır: *Homo sapiens* beyninin, günümüzdeki nicel (1.350 cm^3'lük) ve nitel (üçte ikisini oluşturan korteksinde Broca ve Wernicke konuşma bölgesi gibi bölgeler bulunan) düzeyine, biyolojik evrimin görece yakın bir tarihinde ulaşılmıştır. Gerçekten, beynin evriminin bugünkü düzeyine erişmesinin, Arkaik Tipte *Homo sapiens* ile 1

milyon yıl kadar önceyi bulduğu sanılıyor.[11] Böyle bir fizyoloji, insanın organik evrim yolundan kültürel evrim rayına geçebilmesi olanağını sunmuştur. Onu öteki hayvanlardan ayıracak duyuların ve duyarlılıkların organik temellerini sağlamıştır.

Bununla, insanın kolektif geçim, üretim, bölüşüm, tüketim etkinliklerinin üzerinde geliştirileceği bellek ve çağrışım yetilerini kastediyorum. İlgileri, kolektif geçim etkinliklerine koşut gelişmiş olabilecek empati ve sempati duygularına çekmek istiyorum. İşbirliğinden ve dayanışmadan; acıların, sevinçlerin paylaşılmasından söz etmek düşüncesindeyim.

Beslenme, geçim, üretim, barınma etkinliklerinde organlarının (bedene bağlı organik araçlarının) yetersizliği sorunu, insanları işbirliğine, öteki hayvanlardan daha fazla yöneltmiş görünüyor. Söz konusu yetersizliği aşma yolunda geliştirdiği maddesel araçların ve (takım avı gibi) davranışsal yöntemlerin kullanımı kolektif eylem gücünü gerektirmiştir. Öyle ki geçim etkinlikleri (üretime geçildikten sonra da üretim etkinlikleri) çoğu durumda kolektif eylemle birlikte yürütülür olacaktır. Takım avı etkinliklerinden açıkça anlaşılacağı gibi, birlikte uğraş verilmesi "bölüşme" göreneğini, "dayanışma" geleneğini getirecektir.

Bu dörtlü (araç yapmaya uygun bir fizyoloji, sınırsız bir bellek ve çağrışım yetisi, empati-sempati yeteneği, işbirliği ve dayanışma göreneği) üzerinde tüm insanları kapsayacak çaplara dek genişletilebilecek bir "evrensel ahlak" anlayışının yükseltilebileceği kaynaklar olarak görülebilir. Bunların biyolojik evrimsel temellere dayandığını biliyoruz. Evrensellikleri savı da ona dayandırılabilir.

Bellek ve çağrışım: Biyolojik evrimin kalıtı olan sınırsız bir bellek ve çağrışım gizilgücü, insanın belli bir anda belli bir sorunla karşılaştığı durumlarda çok işine yarayacaktır. İnsanı, geçmişte karşılaştığı benzeri sorunları belleğinden çağırıp çağ-

---

11) Bkz. Alâeddin Şenel, *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*, Ankara, 2015, İmge Kitabevi Yayınları, s.57'de 3. Bölüm: "İnsanın Evrimi", krş. Hoimar V. Ditfurth, *Bilinç Gökten Düşmedi*, çev. Veysel Atayman, İstanbul, 2009, Cumhuriyet Kitapları, s.75 ve V. P. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi*, çev. Alâeddin Şenel, İstanbul, 1993, Sosyal Yayınlar, s.70:

rıştırmaya yöneltecektir. Geçmiş deneyimlerinin çağrışımları zincirinin sorundan çözüme doğru sürmesi, o anda içinde yaşamadığı acıların ve sevinçlerin duyumsanmasını (hissedilmesini) getirecektir. Ki bu, kişinin, geçmişteki kendisiyle empati kurması demektir. Böylece kendini, geçmişteki kendisinin yerine koyarak duygulara kapılıp düşünceler edinmesine yol açacaktır. Bunun yanı sıra, geçmişteki kendisiyle bile olsa, bir sempati (duygudaşlık) havası içine girmesini sağlayacaktır.

Empati ve sempati: Aynı insan benzeri duyguları ve duyarlılıkları, geçmişte kendisininkiler gibi sorunlarla karşılaşmasına tanık olduğu başkalarının başından geçenlerle ilgili anıları çağrıştırdığında da duyabilecektir. Daha önemlisi, o anda birinin başına, kendisinin geçmişte yaşadığı bir sorunun gelmesi durumunda, o kimsenin neler duyumsayabileceğini, neler düşünebileceğini, nasıl davranabileceğini (anılarından yaptığı çağrışımlarla) anlayabilecektir. Böylece o kimselerle gerçek anlamda empati ve sempati kurabilecektir.[12]

Üç boyutlu zaman kavramı: Böyle bir geçmiş zaman bilinci (geçmişteki gelecek zaman çağrışımı) insanın, ileride kendinin ya da kolektif eylem içinde bulunduğu kimselerin, hatta herhangi bir kimsenin geçmişte yaşadığına benzer sorunlarla karşılaşabilme olasılığını da düşünmesine yol açabilir. Böylece insanın empati ve sempati yetisini, geçmiş zaman olaylarını, o anda içinde bulunulan durumu, gelecek zamanda olası gelişmeleri düşünerek geliştirip pekiştirebilir.

Fakat daha önemlisi, bu tür çağrışımlarla, duygularla ve düşüncelerle insanın, aynı anda, hem geçmiş olayları çağrıştırarak geçmişte, hem karşılaştığı sorunla ilgili duygu ve düşüncelerle an'da, hem de geleceğe ilişkin tasalarla ve umutlarla sanki gelecekte durmasıdır. Bir başka deyişle, hem nesneler dünyasında, hem geçmişle ve gelecekle ilgili simgeler dünyasında yaşamasıdır.

---

12) John Stuart Mill'in, benzeri bir açıklamayla, bir kimsenin çıkarlarıyla başkalarının çıkarlarının çağrışım sayesinde birbirine bağlanmasıyla, kişinin başkalarının çıkarlarını da düşünmeden kendi çıkarlarını düşünemeyeceğini yazdığını François Grégoire, *Büyük Ahlak Doktrinleri*, çev. Cemal Süreya, İstanbul, 1971, Varlık Yayınları, s.116'dan öğreniyoruz.

Empati ve sempati duygularının, insanın hem nesneler hem simgeler dünyasında yaşaması nedeniyle, insanın duyguları, düşünceleri, eylemleri ve tutumları üzerinde enine boyuna etkileri olacaktır. Kedilerin davranışıyla karşılaştırın. İki kedi kıyametleri koparırak kavga ederken, ötekilerin (ayırmaya ya da yardıma koşmaları şöyle dursun) kılları bile kıpırdamadan izleyebildikleri ya da umursamayıp izlemedikleri görülecektir. Oysa biz insanlarda, iki kişinin kavgası ya da bir kişinin çığlığı karşısında, tüylerimiz diken diken olup, içimiz "cızz" edebilmektedir.

Korkular ve umutlar: İnsanın, daha önce de belirtildiği gibi, sınırsız bellek sığasının (hacminin) yarattığı olanakla, hem an, hem geçmiş, hem gelecek olmak üzere, aynı anda (nesneler ve simgeler evreninde) üç zaman boyutu içinde yaşaması, yalnızca insana özgü bir özelliktir. Bu, onun düşüncelerini ve davranışlarını, öteki primatlarınkinden (öteki iri beyinli memelilerinkinden) büyük ölçüde farklılaştırmıştır. İnsanın kafası, geçmiş deneyimlerinden çağrıştırdığı olayların yarattığı "korkular" ile doludur. Böyle korkular yanı sıra, sorunlarının (geçmişte bazı durumlarda olduğu ve bazı kişilerde gördüğü gibi) gelecekte çözülebileceği yolunda "umutlar" da besleyebilmektedir. Korkuları ve umutları, topluluk yaşamı içinde "kolektif korkular" ve "kolektif umutlar" biçimlerini de alabilmektedir.

Güvensizlik duygusu güvenlik tasası: Ancak, geçmişte çözemediği sorunlarını düşünerek gelecekte de aynı durumlara düşebileceği korkusu bazen, hatta çoğu zaman, umutlarından daha ağır basabilmektedir. Bu ise, insanı geleceğe ilişkin bir "güvensizlik duygusu" içine itecektir: "Ya aç kalırsam!" "Ya aç bir hayvana yem olursam!"

"Bütün bunların ahlak ile, ahlak felsefesiyle ilişkisi ne?" denecektir. Bir köpeği düşünün, açlığını bir biçimde giderdikten sonra, dinginliğe erip, gün ortasında yol kıyısında saatlerce uyuyabilmektedir. İnsan ise, bir gereksinimini doyurduktan sonra bile, kolay kolay dinginliğe erememektedir. "Karnımı ya yarın doyuramazsam" düşüncesi, onun, doymuş olmasına karşın yemeyi, ya da yiyecek edinme çabasını sürdürmesine yol açacaktır. Nedeni, gelecek zaman kavramı, gelecek tasası, gelecek için

duyduğu güvensizliktir. Bu duygu ve düşüncelerle yiyecek, mal, para biriktirmeye çalışacaktır. Karşı cinsten kimseleri yanında ya da tekelinde tutmanın yollarını arayacaktır.

Bencillik: İnsan, çeşitli tasalarla geleceğini güvenceye almaya çalışacaktır. Kendini güvencede görmediği sürece, ortak bir üretim etkinliği sırasında bile, ötekilerinden çok kendini ailesini, soyunu düşünecektir. Başkalarından fazla pay koparmaya çalışabilecektir. Olmadı, başkalarının birikimine, emeğine el koymanın yollarını arayıp bulabilecektir. Emek dökmeden başkalarının emeğinin ürünlerini (onları aç açık bırakma pahasına) ele geçirmeye "ahlaksızlık" denmeyecekse neye ahlaksızlık denir?

İnsanın gereksinimleriyle ve güvensizlik duygusuyla ilgili bu psikolojisi göz önüne alınırsa, böyle bir ahlaksızlık sorununun kesin çözümünün, ahlak nutukları atmak olmadığı anlaşılacaktır. Çözümün haktan adaletten söz etmekle, erdemli, imanlı gençler yetiştirmeye çalışmakla bulunamayacağı kavranacaktır. Çözüm, güvenli ve ahlaka uygun çözüm, gelecek güvencesi sağlayacak bir toplumsal örgütlenmenin, eşitlikçi bir toplumsal birliğin gerçekleştirilmesindedir.

Olan-olması gereken ayrımı: Empati ve sempati duyguları ile insanın hem geçmişte hem anda hem gelecekte, hem nesneler hem simgeler, hem duygular hem düşünceler evreninde yaşayabilmesi, kendisine çok şey kazandırır. Bunlardan biri, olanlar yanı sıra olabilecekler ve "olması gerekenler" üzerinde de düşünebilme olanağı sunmasıdır. Ahlak da insanın, sempati duyma, empati yapma, geleceği düşünme yoluyla "olanları" değerlendirip, "olmaması istenen" ve "olması gereken" üzerinde düşünmesinin, düş kurmasının ürünü değil midir? Bu konularda, karar vermesi, bir tutum takınması, eyleme geçmesi, bir davranış biçimi seçmesi demektir ahlak.

Acıyla ve öcüyle koşullandırmanın yol açabileceği ahlak sorunları: İnsanın biyolojik evriminin kültürel evrimini etkileyecek önemli iki kazanımı ise "acı" ve "haz" duyularıdır. Klasik ekonomi kuramı, bilindiği gibi, bu iki duyunun ürünü olan acıdan kurtulma, haz alma gereksinimlerinin doyurulması düşüncesi (acıdan kaçıp hazza yönelmesi varsayımı) üzerine

kurulmuştur. Hobbes gibi Locke gibi filozoflar, "toplum sözleşmesi" kuramlarını haz, acı duyularını ve güvenlik duygularını temel alarak kurmuşlardır. Birey-toplum ilişkilerinde insanları mutlu ve erdemli kılacağını düşündükleri toplumsal örgütlenme taslaklarını, acıdan kaçma hazza koşma varsayımlarına dayandırmışlardır. Siyasal kuramları, bu bakımdan aynı zamanda "toplumsal ahlak" (etik, ahlak felsefesi) niteliği göstermektedir.

Bu yazıda ise, bazı temel ahlak sorunlarının, biyolojik evrimin kalıtı olan acı ve haz duyularının, biyolojik gereksinimlerle, yani beslenme, cinsellik gibi etkinliklerle bağlantıları göz önüne alınarak çözümlenmesine çalışılmaktadır. Söz konusu olan, insanın gereksinimlerinin karşılanamamasının yol açtığı acılarının dindirilip mutsuzluklarına son verilmesidir. Gereksinimlerin karşılanmasının yarattığı haz ve mutluluk koşullarıdır. Bu koşullar aşağıda, kültürel evrimin belkemiğini oluşturan maddesel ve simgesel araçlar yapılıp yaratılıp geliştirilmesi bağlamında değerlendirilmektedir.

İnsan, biyolojik evriminin kalıtıyla kazanılmış kimi organlarını, savunma ya da saldırı amacıyla; hayvanlardakine benzer biçimde (örneğin tokat, yumruk, tekme ile) başka insanlara acı verinede de kullanabilmektedir. Hayvanlardan farklı olarak, bu yolda, ürettiği maddesel ve simgesel araçlarıyla, haz ya da acı yaratmada çok daha etkili olabilmektedir. İnsanın yeryüzünün en acımasız hayvanı olarak görülmesi, hayvanca doğasının ürünü değildir. Gereksinimlerini gidermede, amaçlarına ulaşmada çok etkili araçlara sahip olmasının sonucudur. Söz konusu biyolojik ve mekanik araçlara ve silahlara, çoğu durumda birlikte kullanılarak, tek tek ya da grup oluşturmuş kişilerin emek ürünlerine, emek gücüne el konulmasında, sömürülmesinde de başvurulabilmektedir.

Acı verme araçları ve yöntemleri, sömürü yanında (hatta ondan önce) çocukların yetiştirilip topluluğa uyum içinde katılmalarını (topluluk düzen ve değerlerine uymalarını) sağlama yolunda kullanılabilmektedir. Bunun anlamı, "dayak cennetten çıkmıştır", "nush (nasihat, öğütler) ile uslanmayanı etmeli tektir; tektir (uyarma) ile uslanmayanın hakkı kötektir" gibi görüş-

lerle paketlenip dağıtılan "acıyla koşullandırma" yöntemiyle öğretme ve eğitmedir. Amaç, toplumsal düzene uygun, o toplumun değerleriyle uyumlu "ahlaklı" kişiler yetiştirmektir. Araç, dayak atma, acı vermedir; yöntem, acıyla koşullandırmadır. Onun yanında "öcüyle koşullandırma" yönteminin de kullanıldığı söylenebilir.

Ahlak-şiddet ve amaç-araç sorunları

Etiğin önemli bir sorunu, ahlakın acıyla koşullandırılarak (zora, şiddete başvurularak) sağlanmasının kendisinin ahlaklı bir anlayış, ahlaka uygun bir davranış olup olmadığıdır. Geçmişte ahlaka uygun, hatta ahlaklı kuşaklar yetiştirme amacının onsuz edilemez aracı görülen bu yol, çağdaş eğitim ve pedagoji anlayışında artık uygun görülmemektedir. Peki, bakalım onun yerine konan "ikna" aracı, bir ikna biçimi sayılabilecek "ideoloji" her türünde ahlaka uygun mudur?

Çağdaş seçenek, çocuğun acıyla koşullandırma dışındaki yöntemlerle eğitilmesidir. Gerçekten, acıyla koşullandırarak öğretme, denetleme, yönlendirme, egemenlik kurma, simgesel araç takımına sahip olmayan hayvanların, yavrularına karşı (bilinçsizce) kullandıkları yoldur. Belki de dil, konuşma öncesi insan topluluklarında da çocukları eğitmede kullanılan başlıca yöntemdi. Bu yöntemi bugün de insanlar, ama daha çok hayvanlara karşı kullanmaktalar. Ama artık onun hayvan eğitiminde kullanılması bile etik eleştiri konusu yapılmaya başlanmıştır.

Söz konusu olan insanın, yani konuşma gibi simgesel araçlar takımına sahip bir canlının eğitimi ise, sözlerle eğitme yolu varken dayakla eğitmek niye? "İnsanca olmadığı gibi etkili de değildir. Çocuk, dayakla koşullandırılan bir davranışı, doğruluğunu kavramadan, gerekliliğini anlamadan gösterir. Dayağa, acıya, ters tepki de gösterebilir. Bu, çocuğu, ilk fırsatta tersini yapmaya, "ben yapmadım" yalanına, ya da görülmeden yapmaya yönlendirir. Acı kalkınca koşullanma da kalkabilir. Ya da, acıyla koşullandırılarak eğitilen çocuk, erginlik yaşamında da dayakla zorlanmadıkça 'doğru' sayılan davranışlarda bulunamaz olur vb." denmektedir. Hatta bazı konularda acıyla

koşullandırılanın, başka konularda da canının yakılabileceği korkusuyla, sinmiş, pısırık, korkak bir kimseye dönüşebileceği söylenebilir.

Çözüm: çocuğu sözlerle, gereğini açıklayarak, anlatarak, "ikna" aracıyla eğitmektir. Yani eğitimde, maddesel değil, simgesel araçlar kullanmaktır. Böylece toplum düzenine, toplumsal kurallara, ahlak kurallarına gönüllü, içten uyulmasının sağlanmasıdır.

Ne var ki, özellikle çocuk eğitiminde izlenen bu tutumda "acıyla koşullandırma" çizgisinden ayrılınmakla birlikte "öcüyle koşullandırma" yoluna girilebilmektedir. Bu yöntemin dinsel eğitimdeki biçimi, günah-sevap aşılarıdır. Giderek, yetişkinlere de genellenerek, cennet-cehennem kavramlarıyla (yani nesnel karşılığı bulunmayan simgelerle) koşullandırmadır. Kısacası, "umut" ve "korku" duygularıyla oynanarak yapılan koşullandırma! Kapsamı, çocuk eğitimini aşmakta, denetimin, yaşamın hemen her alanında (özellikle kişilerin siyasal düşüncelerinde ve davranışlarında) "dinsel ideoloji" ile sağlanmasına varmaktadır. İnsanlar düzene, yöneticilere boyun eğilmesine yönlendirilebilmektedir. Açıkçası "gönüllü kulluk" denebilecek bir duruma düşürülebilmektedir. Gerçekten, çocuk eğitiminde "öcüyle ya da ödülle koşullandırma" biçimindeki eğitim anlayışı, yetişkinlerin denetiminde de kullanılagelmiştir. Öyle ki insan, "simgelerle savaşıp simgelerle sevişen" varlık durumuna sokulabilmiştir. Bu yolun, kitle iletişim araçlarının çağdaş yaşamın her yanını ve her anını sarmaşık gibi sardığı çağımız dünyasında, yaygın ve büyük bir ahlaksızlık olduğu söylenebilir. Hele haber, yorum, (reklâm, propaganda) yollarıyla kültür, değer aşılama, koşullandırma sayılmasa da, yoğunluğu (bıktırana dek yinelemelerle, yüksek sesle, büyük görsellerle bir tür şiddet oluşu) ve gerçekliği çarpıtışı, tersyüz edişi düşünülürse büyük ahlaksızlıktır.

Öte yandan öcüyle koşullandırmaya, acıyla koşullandırma yanı sıra, genellikle, "ödülle koşullandırma" eşlik etmektedir. Peki, ödülle koşullandırma, her durumda ahlaka acıyla ya da öcüyle koşullandırmadan daha uygun mudur? Tam bu noktada sınıfsız toplumlara bakmak ve anarşist düşünürlere kulak vermek uygun olacaktır.

II. SINIFSIZ TOPLUM KAVRAMI VE ANARŞİST DÜŞÜNÜRLERİN AHLAK KURAMI

Bireysel anarşist (William Godwin gibi) düşünürlerin değilse de, kolektivist anarşist düşünürlerin Mikhail Bakunin (1814-1876), Prens Peter Kropotkin (1842-1921) gibi sözcülerinin ahlak kuramları, ilkel topluluk ahlakını kavramada yardımcı olabilir. Kuramlarının, çağdaş olsun tarihsel olsun sınıfsız, devletsiz ilkel (yalın yapılı) toplulukların ahlak anlayışlarını ve davranışlarını az çok yansıttığı söylenebilir. Söz konusu topluluklar ekonomik (çalışan-çalıştıran) toplumsal (efendi-köle) siyasal (yönetenyönetilen) farklılaşmalarına uğramadıkları için, ahlak anlayışları ve ahlak sorunları uygar toplumunkinden farklı olacaktır. Öyle ki, az çok "eşitlikçi ahlak" anlayışına sahip sayılabilirler. Uygar toplumlarda ise, eşitsizlikçi toplumsal yapılarına uygun olarak, çeşitli "eşitsizlikçi ahlak" anlayışları geliştirilmiştir.

Devlet sonrası eşitlikçi (komünist) toplum tasarımı, devlet öncesi eşitlikçi toplum taslağına dayanılarak kurulmuştur. Toplumun yapısı ve insan ilişkileri (ahlak) konusunda anarşist düşünürler, anababanın, devletin, savaşın, savaşçının, polisin insanları zorlamayla, şiddetle, terörle yönlendirme, yani "acıyla koşullandırma" anlayışına karşıdırlar. Aynı zamanda, "öcüyle koşullandırma" inançla, hacıyla koşullandırma denebilecek koşullandırma yöntemlerine de (dinin, rahiplerin, hocaların koşullandırmasına da) karşı çıkmaktadırlar. Bu yolda tapınakların, tutukevlerinin kapatılmasını, orduların dağıtılmasını, ceza yasaların kaldırılmasını, devletin yok edilmesini istemektedirler. Böyle bir toplum tasarımının, tarihçilerin tarihsel ilkel toplulukların toplumsal yapılarıyla ilgili taslaklarına benzediği söylenebilir.

Acıyla koşullandırmamalı ve şiddet kullanılmamalı: Anarşist düşünürler, acıyla, acı korkusuyla koşullandırma kadar insanların tatlıyla, umutla, ödüllendirmeyle yönlendirilmesine de karşıdırlar. Onlara göre, hem korkunun hem umudun etkisiyle gösterilen davranışlar özgür eylem sayılamaz. Ödül beklentisiyle, ceza korkusuyla karşı karşıya bırakılan kişi, sorunu

aklıyla çözümleyip, vicdanına göre değerlendiremez. Çünkü özgür istencine, özgür eylemde bulunmasına fırsat, olanak bırakılmamıştır. Bu konularda Kropotkin'in şu düşüncelerine değinilebilir: "Çocuğu ürküterek boyun eğdirmek çok kolaydır. Cehennem işkencesini, acımasız bir tanrının cezasını överler. Devrimlerin korkunçluğundan söz ederler."[13]

Ödül beklentisiyle ve ceza korkusuyla davranılmamalı: Ancak ödül beklentisinin ceza korkusunun üzerindeki baskısı kalktıktan sonradır ki insan, aklıyla ve vicdanıyla baş başa kalabilir. Özgür, doğru kararlar alabilir. Ahlaka uygun davranışlarda bulunabilir. Bu konuda Kropotkin, "Ne kimilerine yurttaşlık ödülü, kimilerine kırbaç dağıtan yargıcı, ne şeytandan melekten söz eden rahibi istiyoruz" der. Öyle ki, anarşist düşünürlere göre, bir gün ceza yasaları kaldırılıp tutukevleri kapatılsa, ertesi günden başlayarak, işlenen suçlarda bir artış değil azalış eğilimi görülecektir. Tutukevleri insanların vicdanlarıyla baş başa kalıp işledikleri suçların değerlendirmesini (muhasebesini) yaptıkları yerler değildir. İşlenenin dışında çeşitli suçların öğrenildiği yerler, suç eğitimi alınan üniversiteler gibidir.

İnsanın iyi doğası ortaya çıkmalı: Anarşist akımın düşünürlerinin bu görüşlerinin altında insan doğası hakkındaki olumlu inançları yatmaktadır. Üzerindeki baskılar kalkınca insanın iyi doğasının su yüzüne çıkacağı düşüncesindedirler. Bir başka deyişle, görüşlerinin temelinde insanın "doğuştan iyi" olduğu inancı bulunmaktadır. İnsanın iyi doğasının, her türlü (maddesel, tinsel) baskı altında bozulacağı görüşündedirler. Bu görüşle, proletarya devrimi sonrası, "mülksüz bırakanların mülksüzleştirilmesi", sınıfların ortadan kaldırılması için gerekli görülen geçici proletarya diktatörlüğü düşüncesine de karşı çıkmışlardır. Marx,

---

13) Burada Anarşistlerin, ahlak kuramında, Polybios'un (kitlelerin ancak umutla ve korkuyla yönetilebileceğini düşünen, bu yolda tanrılara inanmanın değil asıl inanmanın aptallık olduğunu söyleyenlerin aptallık ettiğini belirten Yunan asıllı Romalı düşünürün) tam karşında konuşlandırılabilecekleri söylenebilir; (krş. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.211) krş. Mehmet Ali Ağaoğulları (editör) *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, İstanbul, 2011, İletişim Yayınları, s.176 ile bkz. Kropotkine, *Anarşist Etik*, çev Işık Ergüden, Ankara, 1999, Doruk Yayımcılık, s.6.

Birinci Enternasyonal'de, önceleri öteki fraksiyonlara karşı kolektivist anarşistlerle yaptığı işbirliğine, önderleri Bakunin'in devletin devrimden sonra bir gecede kaldırabileceğine gerçekten inandığını öğrenince son vermişti. Anarşistlerin Enternasyonal'den atılmalarını sağlamıştı. Bakunin bunun üzerine New York'a gidip "Anarşist Enternasyonal" örgütünü kurmuştu.

Tüm insanlarda ve canlılarda bulunan evrensel ahlak duygusu (?): Öte yandan Anarşist düşünürlerin ahlak kuramı (Kropotkin'in yapıtında dile getirdiği gibi) evrensel bir ahlak duygusunun varlığına inanca dayandırılabilmektedir. Örneğin Kropotkin'in burjuva rejiminin son döneminde, insanda iyi, yüce, bağımsız ne varsa köreltildiği düşüncesi, zamana ve sınıflara göre değişmeyen evrensel bir ahlak duygusunun varlığına inancından kaynaklanır: "Bitki, sürüngen ve insan, üçü de doğanın gereksinimlerine uyar... Böcekten insana dek genel olarak hayvanlar dünyası (*İncil*'e, felsefeye bakmadan) neyin iyi neyin kötü olduğunu mükemmel bilir... soylarını koruma böylelikle her birey için olası en büyük mutluluk payına sahip olma." Bunu söyledikten sonra, "karnını doyurmuş karıncanın aç dostları da doyursun diye yediği balı çıkarması bir görevdir" der. Kropotkin, bir yandan ahlakın "insanın doğasının bir ayrıcalığı olduğuna inanıldıkça açıklanamaz" olduğunu söyler; öte yandan bununla tutarlı yorumlar geliştirir. Bu duygunun (dayanışma ahlakı olarak) yalnızca her çağda ve tüm insanlarda değil, hayvanlar, hatta bitkiler dünyasında bile varlığından söz edecek kadar romantik bir ahlak anlayışına düşmektedir.[14]

Ahlakın eşitlikle eşdeğerlilikle bağlantısı: "Ahlak" kavramı ile "eşitlik", "eşdeğerlilik" kavramları, yalnızca anarşistlerde değil, genelde, düşünce tarihinde neredeyse birbirleriyle çakışırcasına birlikte görülüp birlikte işlenmektedir. Eşitliğin ahlak ile özdeşleştirilmesi, eşitsizliğin ise ahlaksızlıkla özdeşleştirilmesine götürecektir. Bu durumda uygar toplumun düşünürleri, ya eşitsizliği

14) Kropotkin, *Anarşist Etik*, s.8, 25,26; s.37'de ise, ahlak duygusunun kökeninde yatan, "yeryüzünde milyonlarca yıldır işleyen dayanışma duygusu" sözünü etmektedir.

ahlaksızlık kabul etme, ya da eşitsizliği ("oranlı eşitlik" gibi kavramlarla) eşitlik gibi (dolayısıyla ahlaka uygun) görüp gösterme yolunu tutacaklardır. Ender olarak (Kallikles gibi, Nietzsche gibi) eşitsiz ilişkilerin "gerçek ahlak" değeri taşıdığını ileri sürüp, eşitlik istemlerini (taleplerini) "ahlaksızlık" sayanlar çıkabilecektir.

III. UYGAR TOPLUMUN AHLAK(SIZLIK) NOTU

İnsanlık tarihinde, insanlığın genel kültürel evriminde eşitlikçi yapılı ilkel (yalın) topluluk yaşamından uygar topluma (eşitsizlikçi toplumsal yapılı, kentli, sınıflı, devletli, ideolojili toplumlara) geçilmiştir. Bu geçiş olaylarının başlatıldığı yerlerde (Mezopotamya'da, Mısır'da, Hindistan'da, Orta Amerika'da ve Güney Amerika'da) ve zamanlarda (MÖ 4.-2. binyıllarda), insanlığın ahlak notu bana göre düşmüştür. Çünkü o zamana dek geliştirilmiş olabilecek ve ilerde geliştirilebilecek olan, birey-toplum ve insan-insan ilişkilerinde eşitlik ve eşdeğerlilik ekseni çevresinde döndürülen ve döndürülebilecek olan anlayış geçmişte bırakılmıştır.

Eşitlikçi yalın (ilkel) topluluğun kolektif emek, ortak üretim, hakça (gereksinime göre) bölüşüm göreneği (ethos'u) ürünü olan topluluk içi eşitlikçi insan-insan ilişkileri, görünmez olmuştur. Onun yerine, eşitsizlikçi ilişkiler getirilip geliştirilmeye başlanmıştır. Topluluk içi, güvenli, paylaşmacı, dayanışmacı kardeşlik, dostluk ilişkilerinin yerini (ilkel topluluklar arası düşmanca ilişkilerinkine benzer), kavgacı, güvensiz (ilerde yarışmacı biçim kazanacak) ilişkilerin alacağı bir sürece girilmiştir. İnsanların kardeşliği, eşdeğerliliği üzerine kurulu olup, neredeyse tam bir birey-toplum uyumu sağlayabilecek ilişkiler (yani "ahlaklı ilişkiler") sürdürülemez olmuştur. Bunun anlamı, konumuz (ahlak) bakımından insanlığın eşitsizlikçi ahlak anlayışlarına geçmesi, dolayısıyla evrensel insan değerleri notunun düşmesidir.

Çünkü insanlar, toplum çapında, tüm insanlık çapında amaçlar gütmekten çok, bireysel amaçlarını (çıkarlarını) gerçekleştirebilme tasasına düşürülmüşlerdir. Bunun yanı sıra, ancak aile, soy, boy, sınıf birimleri çapında; etnik, inançsal, ırksal birlikler çapında

ortak amaç ve değerler için ortak eylem, düşünce ve önyargılar geliştirme yollarına girebileceklerdir. Kısacası, ilkel topluluktan uygar topluma geçişle, eşitlikçi bir ahlak anlayışının yerini eşitsizlikçi ahlak anlayışları (daha doğrusu ahlaksızlık) almaya başlamıştır.

Bu durumda, uygar toplumda ahlaktan söz edildiğinde kastedilen nedir? Kimilerince onunla ya gereği yapılmayan eski insanlık değerlerine duyulan özlem dile getirilmektedir. Kimilerince ise ahlak söylemi, insanlığın belli bir kesiminin çıkarlarının, hatta kişilerin çıkarlarının, toplumun yararınaymış, hatta tüm insanların yararınaymış gibi gösterilmesinde kullanılmaktadır. Hatta ahlaktan, düpedüz ahlaksız düşünce, inanç, eylem, davranış ve tutumları örtmenin bir aracı olarak söz edilebilmektedir. Uygar toplum tarihi boyunca ahlakla ilgili kuramlarda, kurumlarda ve durumlarda bu anlayışların örnekleri görülecektir.

IV. UYGAR TOPLUMDA AHLAKLA İLGİLİ KURAMLARDAN VE DURUMLARDAN ÖRNEKLER

Örnekler, ilk uygar topluma geçilen Dicle ile Fırat ırmakları arasındaki coğrafyadan başlatılabilir. Sonraki örnekleri, önce Ortadoğu'ya sonra Asya'ya, Afrika'ya, neden sonra Avrupa'ya ve oradan Yeni Dünya kıtalarına birikerek yayılan, zamanımıza kadar uzanan bir kültürel evrim geleneğinden seçmek uygun olacak. Bu, Ortadoğu'nun çoktanrıcılıkla başlayıp tektanrıcılığa doğru geliştirilen, inanca dayanan "ötedünyacı" dinsel kültür geleneği dalıdır. Onunla birlikte, onunla birleştirilen, Eski Yunan'da başlatılan, kapitalist endüstri devriminin bilimsel düşünüşüne dek uzanan akla dayandırılan "budünyacı" (laik) düşünüş geleneği göz önüne alınmalıdır. Bunların dışındaki kültür gelenekleri örnekleme dışında bırakılacaktır.

Dinsel düşünüş geleneğindeki ahlak anlayışı ve ahlak sorunu

İlk sınıflı uygar toplumun görülüp geliştiği yerlerde, aralarında uzlaşmaz sınıf çıkarları çatışması bulunan kimseleri aynı ekonomik, toplumsal, siyasal birlik içinde tutabilmek, kaba gücü ge-

tirmiş olmalı. Kaba gücün yetmemesi ideolojik gücü kullanmayı gerektirdi. Dincilerin yönettiği tapınak çevresinde gelişen Mezopotamya kent devletlerinde, ideolojiye de dinsel biçim verildi. En olgun anlatımı *Enuma Eliş* Babil Yaratılış Destanı[15] içinde bulunan bu ideolojiye göre insan, tanrılara hizmet (kulluk) etmek için yaratılmıştır. İnsanlarla tanrılar arasında, yaratan-yaratılan inancına dayandırılan "mutlak eşitsizlikçi" ilişki normları saptanıp geliştirilmiştir. Kulların yaradanı adaklarıyla ve kurbanlarıyla beslemeleri, onları övmeleri, saymaları, buyurduklarını yapmaları, yalvarıp yakarıp tapınmaları (yani tanrılarını yüceltirken kendilerini aşağılamaları) istenmiştir. Böyle bir yaratan-yaratılan mitosu, çalışan-çalıştıran, yöneten-yönetilen ilişkilerine, kabaca efendi-köle ilişkisi modeline dayanan sınıflı uygar toplum gerçeğinin simgesel bir simülasyonundan başka bir şey değildi.

Mitos söze, yazıya dökülürken, tanrılar efendilere, yöneticilere; kullar uyruklara, kölelere benzetilmişti. Böylece kurulan tanrı-kul eşitsizlikçi ilişki kalıbı, içinde yaşanıp esinlenilen sınıflı toplumun eşitsizlikçi ilişkilerinin açıklanmasına, aklanmasına yaradı. Yaratılış mitosu zamanla söz konusu eşitsizlikçi ilişkilerin, "gönüllü kulluk" yoluyla yeniden üretilmesi işlevini görecekti. Sınıflı toplum, bir görünümüyle, toplumsal artı aktarımının (sömürünün) yol açtığı bölünmüşlük durumu içindeydi. Öteki görünümüyle, bu artıyla besleyen ve beslenen katmanlar, sınıflar, meslekler birbirlerini gereksinir duruma düşürülmüşlerdi. Karşılıklı gereksinim onları, birleşip bütünleşme içine sokmuştu. Birlik gereği düşüncesini beslemişti. Bu koşullarda uygar toplumda (dinsel olsun olmasın) ideolojinin işlevi, Platon'un (ileriki sayfalarda verilecek) "metaller mitosu" içinde görüleceği gibi[16] hem farklılıkların nedenini (eşit-

---

15) *Enûma Eliş* (Babil Yaratılış Destanı), Alexander Heidel (çev. ve der.) Türkçe'ye çev. İsmet Birkan, Ankara, 2000, Ayraç Yayınevi, 150 s.

16) Platon'un ("idealist ahlak kuramı" başlığı altında belirtileceği gibi) metaller mitosunda (bkz. *Devlet*, 414e-415c) halka, yararlı bir yalanla, hem "hepiniz topraktan doğdunuz, birbirinizin kardeşisiniz" hem de "ama tanrı kiminizi altınla, kiminizi gümüşle, kiminizi demirle mayalandırmıştır" diye özetlenebilecek inançların benimsetilmesi istenmiştir.

sizlikleri) açıklamak hem de farklılıkların üstünü ideolojiyle kapatıp toplumda "birlik" sanısı yaratmak olacaktı. Dinsel ideolojinin tanrı-kul eşitsizliği ve tanrı karşısında kulların eşitliği biçimindeki bu formatı, çoktanrıcılıktan (Musevilik, Hıristiyanlık, Müslümanlık evrelerini içerecek olan) tektanrıcılığa geçirilecekti.

Bu biçimleriyle dinsel ideoloji, toplumda, insan-insan hatta insan-doğa ilişkilerini, inançlarla benimsettirilen değerlere göre düzenleyen kurallarıyla, aynı zamanda bir ahlak işlevi gördü. Öyle ki, ahlak dinle özdeşleştirildi. Onun dışına düşen davranışlar (kuramda) ahlaksızlık sayıldı. Gerçeklikte durum bunun tam tersiydi. Sanal bir (kullukta) eşitlik savıyla, gerçek eşitsizliklerin üzeri örtüldü. Varsıl ile yoksul tapınakta, tanrı önünde, aynı safta yan yana omuz omuza getirilerek eşitlikleri algısı yaratıldı. Tanrıya diye tanrı vekillerinin, tanrı sözcülerinin ve tanrının kayrasını kazanmış (azınlıkta) kimselerin yararlanacağı (tapınağa verilen adak, kurban, hizmet gibi bağışlarla) artı aktarımı (emek sömürüsü) savunulup daha da artırıldı. Kul sıfatıyla damgalanan insandan, birilerinin amaçlarını gerçekleştirmesi için araç olarak yararlanılması sağlandı. Böyle bir yapının ahlaka ters düşmediği söylenebilir mi? Evrensel insan değerlerine uygun bir durum sayılabilir mi? Bu sorunun yanıtı, yazının başındaki (Stoacılık'tan ve İslam'dan alınan) iki örnekten birinde verildi.

Felsefi düşünüşte değerler ve ahlak

Düşüncelerin inanmaya değil düşünmeye, mantığa, akla dayandırıldığı bir düşünce akımı MÖ 6. yüzyılda İonia Doğa Felsefesi ile başlatıldı. Bu felsefi düşünüş geleneğinde, dinsel ideolojilerdekinden farklı düşünceler, farklı değerler geliştirilebildi. Eski üretim araçlarını denetleyen aristokratlara karşı yeni üretim araçlarını (mal yapımı, deniz ticareti ile ilgili araçları ve yöntemleri) tekellerine geçiren soylu olmayan, kentli olan bir varsıl sınıf belirdi. Yeni üretim araçlarını denetleyen yeni, kentli sınıfların, (Marx'ın ve Engels'in genel saptamasına uygun olarak) aynı zamanda yeni düşünce üretim araçlarını da

denetleyebildikleri söylenebilir.[17] Böylece geliştirilen felsefe dizgeleriyle, daha çok kentli egemen sınıfların dünya görüşlerine uygun, o sınıflardan yana yontan ahlak değerleri de üretilmiş oldu.

Ama felsefe geleneğinde arada bir sömürülen sınıfların değerlerini savunan düşünürler hatta ekoller ortaya çıkabiliyor. Dolayısıyla sınıflı toplumlarda (eşitsizlikçi ahlak "durumları" pek farklı olmasa da) farklı ahlak "kuramları" ile karşılaşılabiliyor. Onlara geçmeden önce bir dinsel ahlak eleştirel çözümlemesine bakalım:

Kritias'ın gizli suç işlenmesini engelleyici olarak din ve ahlak kuramı

Bir zamanlar insanların hayatı düzensiz,
Hayvanımsı ve kuvvetin uşağıydı,
İyiler ödüle kavuşmuyordu,
Kötüler cezasını bulmuyordu.
Sonradan insanlar bence kanunları
Koymuş olmalı, hak her şeye
Hükmetsin, suç kölesi olsun diye.
Ceza görüyordu suç işleyen.
Kanunların göz göre göre onları
Yapmaya bırakmadıkları zorbalıkları
Gizlice işlediklerinden bence,
İlk olarak kurnaz düşünceli adamın biri
Tanrı korkusunu insanlara buldu,
Korkutacak bir şey bulunsun diye
İşler, düşünür, söylerlerse gizlice.
Buradan "tanrılığı" ortaya çıkardı.
"Daimon vardır, parlar sonsuz hayatla,
Ruhla işitir, görür, pek aşırı düşünür,
Dikkat eder dünyaya, tanrıca yaratılışıyle
İşitir her söyleneni insanlar arasında,
Kaçmaz gözünden hep yapılan.

17) Bkz. Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman Ideolojisi*, Çev. Hüseyin Boz, İstanbul, 1976, Taban Yayınları, s.68.

Sessizce bir kötülük tasarlasan
Gizli kalmaz bu tanrılardan;
Pek keskindir akılları. Bu sözlerle
En tatlı öğretiyi sürdü o öne
Bürüyerek doğruyu yalancı söze...
Tanrıların oturdukları yeri söylerken
İnsanları korkudan dondurmayı düşünüyor.
Tanıyor geldiği yeri insanlara korkuların,
Yardım kaynağını acı dolu hayatların:
Yukarıda dönen gök kubbesiydi bu,
Korkunç gök gürültüsü oradan geliyordu,
Orada görüyordu çakan şimşekleri,
Ve yıldız-gözlü gök yüzünü,
Zaman tanrının, bilge ustanın, parlak işini,
Gün-yıldızın parlayan yığını ile gezdiği,
Islak fırtınanın toprağa indiği yeri.
Böyle korkularla çevirdi insanları,
Aynı zamanda tanrıların anlattı
Güzelce konakladıklarını, yakışan bir yerde,
Kanunsuzluğu kanunlarla söndürdü hem de.
Böylece sanırım biri ilk olarak inandırdı
Tanrılar diye bir soyun varlığına insanları.[18]

Yazdıklarından zamanımıza böyle bir parça (fragment) kalabilen Kritias'ın (MÖ 455-403) yukarıdaki çözümlemesinde ahlakla ilgili ne var? Tanrılara inancın, bir toplumda insanların denetlenmesine yarayacak bir ahlak işlevi görmesi düşüncesiyle uydurulduğu düşüncesi. Bu denetim yönteminin, kişilerin "gözetlendiği" sanısı vermeyle, insanları, eninde sonunda cezalandırılmayla "korkutulup", güç anlarında ise tanrılardan yardım görecekleri yolunda "umutlandırma" olduğu. Sonuçta, insanların, gerçeklik hakkında aldatıldıkları, ama "iyi" bir amaçla aldatıldıkları söylenmektedir. İyi amaç, güçsüz kimselerin güçlülerin uşağı durumuna düşürülmelerini ve kötülerin (ceza

18) Walther Kranz, *Antik Felsefe* (Metinler ve Açıklamalar) çev. Suad Y. Baydur, İstanbul, 1976, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, s.153-154. "Sisyphos" adlı satir oyunundan yapılan bu alıntının yazarı Kritias, Platon'un amcası ve Sparta yenilgisi (MÖ 404) sonrası Atina'da kurulan oligarşik tiranlığın otuz soylusundan biri olan Sofist (Bilgiç) düşünürdür. Otuz tiranlar yıkılınca öldürülmüştür.

görmeyebilecekleri düşüncesiyle) kötülük etmeyi sürdürmelerini engelleme olarak görünmektedir.

Böyle "iyi bir amaç" için doğru olmayan (yalan) bilgileri yaymanın ahlaka uygun olup olmadığı, üzerinde durulmaya değer. Kritias'ın yukarıdaki kuramından, kitlelerin ancak, çocuğun öcü ile denetlenmesine benzer bir yöntemle denetlenebileceği sonucu da çıkarılabilir.

Sokrates'in "bilgi erdemdir" ve "suç bilgisizliğin ürünüdür" görüşü

Eski Yunan düşünürleri arasında, yaşamın amacının mutluluk olduğu yolunda genel bir anlayış vardı. Ancak Yunan düşünürleri mutluluk anlayışında ikiye bölünmüşlerdi. Bir bölümü mutluluktan, *hedonikos* sözcüğüyle adlandırdıkları tensel hazların verdiği doyumu anlıyorlardı. Öteki bölümü *eudaimon* sözcüğüyle dile getirdikleri aklın rehberlik edeceği eylemlerin vereceği mutluluk yanlısıydı. Mutluluk ahlakı anlayışında Sokrates bu ikinci grup düşünürlerinden biriydi.

Sokrates (MÖ 449-399) "bildiğim tek şey hiçbir şey bilmediğimdir" sözü ile bir alçakgönüllülük ahlakı gösterisinde bulunmuştu. "Hiçbir şey bilmiyorum" demiş olsa da, insanı mutluluğa götüren yolda bilgili olmak ile erdemli, ahlaklı olmayı özdeşleştirmeyi bilmişti. Şöyle: Sokrates'e göre erdem (fazilet) iyiyi kötüden ayırt edebilme yeteneğidir. İnsana bu yeteneği bilgi kazandırır. Çünkü erdemli davranabilmek, neyin iyi neyin kötü olduğunu bilmeyi gerektirir.[19]

Bilgi doğuştan getirilmeyip sonradan edinilebileceğine göre, Sokrates'in ahlak anlayışı, eşitlikçi görülebilir. Hele, erdemlerini "iyi" soylarından kalıtıp doğuştan getirdiklerini düşünen aristokratların ahlak anlayışı karşısında! Sokrates'in herkesle diyalog kurabildiği alçakgönüllü yaşam biçimi de onun eşitlikçi bir ahlak anlayışını dillendirdiği yorumunu destekliyor gibidir. Ancak, Sokrates'in genel ahlak anlayışının aslında seçkinci olan

19) Krş. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.144 ve Ağaoğulları (ed.) *Batı'da Siyasal Düşünceler*, s.80.

niteliğini kavrayabilmek için bunlara değil, toplumu da bilgililerin, bilgelerin yönetmesini istemesine bakılmalı. Atina'nın zamanı için "demokratik" denebilecek düzenini "yönetim sanatını bilmeyen sıradan kenttaşlar yönetime katılıyor" diye eleştirmesine takılınalı. O zaman asıl amacının, eşitlik değil, işlerini kölelerine yaptıran, zamanlarını, gençliklerini (kendisi gibi filozofları dinleyerek) bilgi, özellikle yönetim bilgisi edinerek kullanıp kendilerini yetiştirebilen aristokratların ve varsılların yönetimini savunmak olduğu anlaşılacaktır.

Onun öğrencileri olmakla, birlikte zamanla onun siyasal seçkinciliğinden uzaklaşan Kynik düşünürler bunu anlamış olmalılar. Anlamış olmalılar ki insanı mutluluğa götürenin, aralarında haksız ayrımlar yaratan varsıllık, çokbilmişlik değil yalın yaşam olduğunu söyleyeceklerdir.

Sonuç olarak Sokrates'in, bilgili, erdemli kimselerin (bilgelerin) yönetiminin savunulduğu "seçkinci" bir ahlak anlayışından yana olduğu söylenebilir. Gene de bu görüşüyle, kendilerini doğuştan iyi gören "aristokrat" (ki "iyi soylular takımı" anlamına gelmektedir) sayan kimselerin yönetim ve ahlak anlayışından ayrılır. Dahası, yapanın da zararına olacağı görüşünden giderek "kimsenin" kendine bile bile zarar vermek istemeyeceği savında soylu-soysuz ayrımı yapılmamaktadır. Kötülüğün bilgisizlikten kaynaklandığı saptaması, ahlak kuramına devrimci denebilecek bir yaklaşımdır. Dahası bu niteliğiyle günümüzün bazı ahlak kuramlarına yakın bir anlayışın ürünüdür. Çünkü (ahlakın ekonomik koşullarla bağlantısını görüp gösterebilmiş olmasa da) Sokrates, onun kültürel koşullarla, eğitsel koşullarla (cahillik=bilgisizlik ile) bağlantısını saptayabilmiştir.

Sofist Kallikles'in "azlık güçlünün hakkı - çokluk güçsüzün ahlaksızlığı" anlayışı

Atina gibi belli başlı Eski Yunan kent devletlerinde (MÖ 7.-5. yüzyıllar arasında) aristokratik yönetimlerin yerini demokratik yönetimler almıştı. Almasıyla birlikte, aristokratik değerlerin eleştirilebilmesinin kapıları da açılmıştı. Bu ortamda, kent toplumu-

nun çeşitli kesimlerinin dünya görüşlerini ve değerlerini savunan düşünürler ortaya çıktı. Bu düşünürler Sokrates'in kendilerine taktığı küçümseyici bir kavramla Sofistler ("Bilgiçler") adı altında toplanırlar. Böyle toplanmışlarsa da, belli düşünceler, değerler çevresinde toplanamamışlardı. Her biri ayrı havadan çalabilmişti.

Örneğin Antiphon (MÖ 4.-3. yüzyıl arasında) aristokrat olan-olmayan düşüncesine, Alkidamas (MÖ 4. yüzyıl ortaları) ise efendi-köle ayrımına karşı çıktı. Thrasymakhos (MÖ 459-413?) yaşadığı toplumda güçlünün işine gelenin adalet olarak sunulup savunulmasından yakındı. Kallikles (MÖ 5. yüzyıl) hemen hemen aynı tarihlerde bunların hemen hemen tam zıddı bir düşünsel tutum takındı: Yasaların çokluktan yana yontup, doğuştan üstün kimselerin dizginlenmesi yolunda kullanıldığı saptamasında bulundu. Bunun doğaya aykırı bir haksızlık, adaletsizlik, ahlaksızlık olduğu sonucuna götüren düşünceler geliştirebildi. Platon, *Gorgias* adlı diyaloğunda baş konuşmacı rolü verdiği öğretmeni Sokrates'in "adaletsizlik yapmak adaletsizliğe uğramaktan çirkindir" sözüne karşı çıkan Kallikles'in şu görüşlerini aktarmaktadır: Aktardıklarını özetleyerek ama çarpıtmadan alacağım; "günahı Platon'un boynuna"!

> çok kere doğa *[physis]* ile yasalar *[nomos]* birbirlerine aykırıdır... haksızlığa uğramak, yaşamaktansa ölmek kendisi için daha faydalı olan bir köleye yaraşır. Yalnız sanımca yasaları yapanlar zayıf adamlar ve çokluktur... bunun için de onları... kendi çıkarlarına uydururlar. Kendilerinden fazla kudrete sahip olmasınlar diye, daha çok kudret elde edebilecek olan daha kuvvetli insanları korkutmak, kazanmalarını önlemek için, başkalarından çok şey peşinde koşmanın haksızlık etmek demek olduğunu söylüyorlar... Hâlbuki fikrimce doğanın kendisi iyinin kötüden, yeteneklinin yeteneksizden daha çok şeye sahip olmasının haklı olduğunu açıkça gösteriyor. Bin örnekle ve yalnız hayvanlar arasında değil, insanlar arasında ve bütün şehirlerde ve ırkta, doğru olarak en kuvvetlinin zayıfa söz geçirmesinin ve ondan daha varlıklı olmasının kabul edildiğini gösteriyor. Böyle değilse, [Pers İmparatoru] Kserkes Hellas'a karşı, ya da babası İskidlere karşı hangi hakla sefere çıkardı. Benim anladığıma göre

onlar bunu haklılığın doğasına, kuşkusuz bizim koymuş olduğumuz yasalara [*nomos*'a] değil de, gerçekten doğa yasasına [*physis*'e] göre yapıyorlar. İçimizden en iyi ve en güçlüleri, aslanlar[a yapıldığı] gibi daha küçükten ele alıp, aynı şeye sahip olmanın, eşitliği gözetmenin gerektiğini, güzelle doğru [ahlaka uygun] olan şeyin bu olduğunu söyleyerek aldatıyor, onları kendimize köle yapıyoruz."

"Şöyle düşünüyorum: ya tam yaradılışlı bir adam ortaya çıkarsa, bizim... doğaya uymayan yasalarımızın hepsini çiğneyip de.... eskiden kölemizken efendimiz olur, böylece doğal hakkın ışığı parlamaya başlarsa..."

"Bence doğrunun, en iyi ve en bilgenin, daha aşağı olanların başına geçmesi ve onlardan daha varlıklı olması doğaya uygundur... Yönetim işlerinden anlayanlar, korkusuz olanlar, devleti gütmek onlara düşer. Güdenlerin de güdülenlerden... daima daha varlıklı olması doğrudur. Ölçülü dediklerin budalalardır."

"Doğaya göre güzel ve doğru olmanın ne olduğunu sana açıkça söyleyeyim. Doğru yaşayacak olanın hırslarını alabildiğine büyütmek üzere salıvermesi, onları gemlememesi, ...hırslarının ardından gittiği şeyleri yerine getirmesi gerekir. Fakat düşünceme göre çokluk bunu yapamaz, (bu yüzden de nefse egemen olamamanın çirkin olduğunu söyleyerek) ölçülülüğü, adilliği överek, doğaca daha iyi olan insanları kendi köleleri yapmak isterler... bir tiran, bir egemen olabilecek yetenekte olanlar için ölçülülükten daha kötü ne olabilir? Kimse onları önlemeden istedikleri gibi yaşamanın iyiliklerinden yararlanırken, kendileri efendi iken, insan yığınının [çokluğun, avamın] yasalarını, eleştirilerini başlarına mı getirecekler? (Bu gibi kimseler ölçülülüğü ve adilliği izlerlerse mutsuz olurlar.)"

bolluk içinde yaşama, dilediğini yapma, özgürlük... işte erdem de mutluluk da budur. Geri kalan bütün diğer düşünceler, insanın doğaya aykırı anlaşmaları, boş ve değersiz şeylerdir." (20)

---

20) Eflatun [Platon] *Gorgias*, 482c-492d'den çev. Reyan Erben, Ankara, 1946 M.E.B. Yunan Klasikleri'nden aktaran Alâeddin Şenel, *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, Ankara, 1970, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, s.337-339.

Kallikles bu sözleriyle "güçlü haklıdır" ahlak anlayışını mı dile getiriyor?

Kallikles'in yukarıdakileri gerçekten söyleyip söylemediğini, söylemişse bunların kahırla söylenmiş sözler olup olmadığını anlayabilmek kolay değil. Kendisinin Platon'un aktardığı bu tür düşünceleri gerçekten savunup savunmadığını saptamak neredeyse olanaksız. Ama zamanın "demokratik" Atina'sının düzenine karşı çıkan düşünürleri arasında bu tür seçkinci düşüncelerin geliştirildiğini varsayabiliriz.

Kyniklerin yoksulluğu ve yoksunluğu erdem düzeyine yücelten "köle ahlakı"

Sınıflı topluma geçilince, birey toplum ilişkilerindeki denge bozulmuştur. Kişiler ve sınıflar arasında uzlaştırılamayacak çıkar çelişkileri baş göstermiştir. Toplum, baştan uca, başta sınıflar arasında, hatta sınıflar içinde bile (meslekler, cinsiyet, bölgeler gibi çeşitli odaklar çevresinde) bölünmelere uğramıştır. Temelinde çıkar farklılıkları bulunan bu bölünmeler, olduğu gibi bilince yansımış değildir. Yansıması, gelenek, yasalar, ahlak kurallarıyla önlenmeye çalışılmıştır. Sınıfsız toplumun, kardeşlik ilişkileri değilse de, kardeşlik söylemi sürdürülüp bu yolda kullanılmıştır. Örneğin *Kutsal Kitap* içinde (Mısırdan Çıkış, 20/12-17'deki) on buyruk ("Adam öldürmeyeceksin. Zina etmeyeceksin. Çalmayacaksın. Komşuna karşı yalan yere tanıklık etmeyeceksin. Komşunun evine, karısına, erkek ve kadın kölesine, öküzüne, eşeğine, hiçbir şeyine göz dikmeyeceksin") her okunuşunda, her anlatılışında, her anımsanışında yeniden üretilen bir ahlak kodu işlevi görecektir. On buyruk, İbrani kardeşini köle etmeyeceksin ve İbrani köleni yedi yıl sonra azat edeceksin[21] gibi kardeşlik ahlakı ile birlikte (toplumun tüm üyelerini ve kesimlerini bağlayıcı kurallarıyla) anımsanacaktır. Böylece toplumun çeşitli kesimlerinin kendi bilinçliliklerini edinmelerini önleme işlevi görür olacaktır.

---

21) Örneğin, Mısır'dan Çıkış 21/2'de "İbrani bir köle satın alırsan, altı yıl kölelik edecek, ama yedinci yıl karşılık ödemeden özgür olacak" denmektedir.

Bu tür bir denetim ideolojisi, yeni durumlara ve karşılaşılan yeni sorunlara uyarlanarak, yorumlarla sürdürülecektir. Söz konusu yorumları üretenlerin, egemen sınıflarca ve tapınakça beslenişlerine bakılarak "kapıkulu düşünürleri" sayılmaları gerektiği söylenebilir. Kapıkulu oldukları ölçüde, egemen sınıflardan yana yontacaklardır. Ürettikleri düşünceler ve inançlar, egemen katmanların dünya görüşlerine, egemenlerin çıkarlarına uygun düşecektir. İçlerinde, toplumsal birlik adına, üst katmanları frenleyen, alt katmanlara ödün veren görüşler de bulunabilecektir. Ama alt katmanların bilinçli sözcüleriyle, ancak özel tarihsel ve toplumsal koşullarda (yeni sınıfların oluşumunda, hegemonya savaşımında ve devrimci kalkışmalar öncesinde) karşılaşılabilecektir.

Bu özel koşullardan biri, tarımdan sağlanan toplumsal artıları denetleyen toprak sahibi aristokratlar yanı sıra toplumsal artıdan ticaret yoluyla pay koparabilen kentli kesimlerin gelişebildiği Eski Yunan'ın (Atina gibi) "demokratik" denen yönetimli kent devletlerinde gerçekleşmiştir. Yunan'ın erken pazar ekonomisine koşut olarak, paralı dersler veren, devlete ya da kiliseye bağlı olmayan, bu yüzden "özgür düşün emekçileri" denebilecek bir düşünürler kesimi (Sofistler) beslenebilmiştir. Böyle koşullarda, toplumun alt katmanlarının dünya görüşlerini, çıkarlarını, değerlerini ve isteklerini dile getiren düşünürler, hatta felsefe ekolleri de gelişebilmiştir. Kapıkulu olmayan bu tür düşünürlerin ahlakla ilgili görüşlerine (Kritias, Thrasymakhos gibi) Sofistlerden örnek vermiş olduk. Alt katmanların dünya görüşlerini ve ahlak anlayışlarını dile getiren ekol olarak ise Kyniklik örnek gösterilebilir.

Uygar toplumun zamanı için sıra dışı bir örneğini oluşturan Atina kent devleti toplumu da her türlü bölünmüşlüğün bütün özelliklerini taşıyordu. Toplum Hellen-barbar, yurttaş-yerleşmiş özgür yabancı, aristokrat-kentli, varsıl-yoksul, efendi-köle gibi eşitsiz yanların oluşturduğu farklılaşmalara uğramıştı. Bu farklılaşmalar, Atina'nın söz konusu özel koşullarında, toplum sorunları üzerinde düşünenlerin bilinçlerinde yankılanabilmişti. Eşitsiz ilişkilerde aşağı konumda bulunanların sözcüleri yetişebilmişti.

Gerçekten, en azla yetinilen yalın, yoksul bir yaşam sürüp, bunun erdemini savunanlar çıkmıştı. Kendilerine "köpekçe yaşayanlar" olarak çevrilebilecek bir sözcükle"Kynikler" adı verilmişti. Ekolün başlıca üyeleri arasında Antisthenes (MÖ 444-368) gibi yoksul bir güreşçi, Diogenes (MÖ 404-323) gibi azatlı bir köle bulunuyordu. Antisthenes (aristokratik Yunan kültüründe aşağılanan) bedensel çalışmanın değerini kavramış biriydi. Yaşamsal gereksinimlerin karşılanmasıyla yetinmenin erdemini savunmuştu. İnsanın, hayvanların yaşayışına benzeyen "doğal ve yalın" bir yaşama ne kadar çok yaklaşırsa, erdeme ve mutluluğu da o kadar fazla yaklaşacağı inancındaydı.

Diogenes bu yolda daha ileri gitmişti. Kendisinin (Sinope'li hemşerimiz olduğunu yadsıyıp) "evrenkentli" (kozmopolit) olduğunu söyledi. Bununla, tüm insanlığı kapsayacak nitelikte olmayan değerlere karşı olduğunun ipucunu vermişti. Efendi yaratılışlı (kendi gibi) kölelerin varlığını göstererek, efendi-köle ayrımına da karşı çıkmıştı. Varsıllığı, paraya düşkünlüğü, tüm kötülüklerin anası görerek, ekonomik eşitsizliğe "karşı" tutumunu ortaya koymuştu. Aristokrat-avam ayrımını yermişti. Aile kurumuna bile karşı çıkıp, razı olan bir kadınla onu razı eden bir erkeğin birlikte yaşamını savunduğu söylenir.[22]

Kyniklerin bu düşünceleri ve ahlakla ilgili bu değerleri irdelenirse, altında sınıflı, eşitsizlikçi uygar topluma tepkinin yattığı söylenebilir. Ancak konumları ve koşullar, içinde yaşadıkları eşitsizliğin ekonomik kökenlerinin (emek sömürüsünün) bilincine ermelerine uygun değildi. Bir sınıf bilincine sahip olmamaları, toplumun pek fazla nitel ve nicel ağırlığı bulunmayan alt katmanlarından gelen bu kimselerin, eşitsizlikçi düzeni değiştirme yolunda eyleme yöneltecek düşünceler üretmelerini engelledi. Haksızlıkların kaynağını ekonomik eşitsizlikte görememişlerdi. Bilinçlilikleri, doğrudan doğruya uygarlığı, bu eşitsizliğin beslediği uygarlık nimetlerini ve değerlerini sorum-

22) Bkz. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.147-148; Krş. Ağaoğulları (ed.), *Batı'da Siyasal Düşünceler*, s.89.

lu görmekten öte geçemeyerek, yanlış hedefe sapmıştı. Yanlış bilinçliliğe batmışlardı. Kısacası ortaya yoksulluğun ve yoksunluğun (bir tür boyun eğişle) "erdem" düzeyine yüceltildiği bir ahlak! anlayışı çıktı.

Yunan aristokrat düşünürlerinin felsefesinde "efendi ahlakı"

Genel olarak felsefede ve özel olarak felsefenin etik (ahlak felsefesi) dalında, Yunan aristokrasisinin değerlerini toplayıp geliştiren düşünür Platon (MÖ 427-347) idi. Söz konusu eşitsizlikçi değerlere aristokrat kökenli olmayan kentli varsıl sınıfların değerlerini de katıp daha kapsayıcı ama daha ılımlı eşitsizlikçi bir felsefe dizgesi içinde yeniden formülleştiren düşünür ise Aristoteles (MÖ 384-322) oldu. Ancak onun yaptığı da (Platon'unki kadar idealist biçimiyle olmasa da) eşitsizlik anlayışını ("oranlı eşitlik" kavramıyla) örterek, eşitlikmiş gibi sunmak olmuştur. Konu "efendi-köle" eşitsizliğine gelince, köleyi açıkça "efendinin yetkinleşmesi aracı" saymıştır. Böylece içinde kimi insanların "doğuştan köle yaratılışlı" olduğu inancına dayanan "doğal kölelik" anlayışını geliştirebildiği bir ahlak kuramı formülleştirmiştir.

Platon'un ideal devlet tasarımındaki idealist ahlak kuramı

Platon (MÖ 427-347), ideal bir toplum tasarımı çizdiği *Devlet* yapıtında yöneticilere, toplum çıkarına olan bazı "yararlı yalanlar" söyleme hakkı tanır. [Oysa günümüzün bir ahlak anlayışına göre "halka yalan söylemek suçtur!"] Bu yalanlardan biri, halkın böyle katmanlı bir toplum düzenine karşı çıkmasını önleme amaçlıdır. Bunun için yöneticilerden halkı, (ilerde Platon uzmanlarınca "metaller mitosu" denecek) şu masala inandırmalarını ister:

"Bu toplumun birer parçası olan sizler, (ananız toprak olup) birbirlerinizin kardeşisiniz. Ama, sizi yaratan tanrı, aranızda önder [yönetici] olarak yarattıklarının mayasına altın katmıştır.

Onlar bunun için baş tacı olurlar. Yardımcı [koruyucu] olarak yarattıklarının mayasına gümüş, çiftçilerin ve öteki işçilerin [üreticilerin] mayasına da demir ve tunç katmıştır. Aranızda bir hamur [çamur?] birliği olduğuna göre, sizden doğan çocuklar da herhalde size benzeyeceklerdir."

Genellikle altından altın, gümüşten gümüş mayalı doğarsa da, arada bir karışma olabilir. Altından gümüş, gümüşten de altın mayalı çocukların doğduğu görülebilir der. Görülürse, onların mayalarına uygun yerlere yerleştirilmelerini öğütler. Bu konuda halka, "çünkü mayasında demir ya da tunç karışık olanların önderlik edeceği gün kentin yok olacağını tanrı buyurmuştur"[23] denecektir (bir "yararlı yalan" daha mı?).

Gelelim Platon'un eşitlik ve eşitsizlik, adalet ve adaletsizlik, erdem ve özgürlük kavramlarından ne anladığına. Daha doğrusu kullandığı "eşitlik" kavramından zamanın demokrat çevreleriyle aynı şeyi anlayıp anlamadığı sorusuna:

Sınıflar, erdemler ve eşitlik kavramı: İdeal devlette (ahlakla ilgili) dört erdem vardır: 1) Bilgelik, 2) Yiğitlik, 3) Ölçülülük, 4) Adalet. Bilgelik, yöneticilerin erdemidir. Yiğitlik, koruyucuların (savaşçıların) erdemidir. Ölçülülük, hem koruyucuların hem de yöneticilerin erdemi. Besleyiciler (çiftçiler ve işçiler) sınıfının kendilerine özgü bir erdemleri yoktur. Erdemlerin dördüncüsü olan adalet ise, tüm sınıfların ortak erdemidir. Bu erdem, yani adalet, toplumda her sınıfın kendi işleriyle uğraşıp, kendi görevini yapıp, öteki sınıfların işine karışmamasıdır. Adalet bu ise, adaletsizlik de bunun tersidir. Bir sınıfın kendi işini gücünü bırakıp, burnunu öteki sınıfların işlerine sokmaya kalkmasıdır:

"Bir devlette yıkıcı olan şey, bu üç sınıfın birbirinin işine karışması, görevlerini değiştirmesidir. Buna da haklı olarak en büyük suç diyebiliriz. Bu, devlete karşı işlenen en büyük suçtur,

---

23) Bkz. Eflatun [Platon] *Devlet*, 414e-415c, çev. Sabahattin Eyuboğlu ve M. Ali Cimcoz, İstanbul, 1975, Remzi Kitabevi'nden, alıntılarda paragraf sayıları verilerek Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.158, 161 ve 165'te yapılan özetlerden ve alıntılardan aktarılmıştır; krş. Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyuboğlu ve M. Ali Cimcoz, İstanbul, 2004, İş Bankası Yayını.

adaletsizliktir. Her sınıfın insanın yalnız kendi işlerine bakıp, kendi işleriyle uğraşması ise adalettir." (24)

Buradan yönetim biçimlerinin değişerek birbirini izlemesi olayını çözümlemeye geçen Platon'un, her bir yönetim biçimindeki eşitlik, özgürlük, insan ilişkileri ile ilgili değerlendirmelerini sürdürdüğünü görüyoruz:

Çokluk, yoksullar, yönetimi ellerine geçirmelerini izleyen dönemde, yasalara saygılıdır. Dolayısıyla bu dönemdeki demokrasiye "yasalı demokrasi" denmelidir. Bu yönetim, herkese eşit haklar sağlar. Baba oğla, sığıntı, yabancı, kenttaşlara eşit olur. Oysa eşit olmayanlara eşit haklar vermek, Platon'a göre, adaletsizliğin ta kendisidir.

Demokrasinin bu ilk evresinde, yani yasalı demokrasi döneminde, baştakiler herkese bol bol özgürlük dağıtır. Herkes istediğini yapar olur. Özgürlük düzeni, satın alınan kölelerin kendilerini satın alanlar kadar özgür sanmalarına dek aşırıya gider. Sokakta yürürken köleler özgürlere, eşekler insanlara çarpmaya başlar. Yasalı demokrasiyi "yasasız demokrasi" biçimine dönüştüren de işte bu aşırı özgürlüktür. Yöneticiler, bir süre sonra, herkesin dilediğini yaptığı bir toplumda, düzenin, toplumsal yaşamın olanağının bulunmayacağını anlarlar. Bazı özgürlükleri kısarlar. Özgürlüğe alışmış olan yönetilenler ise, en küçük bir kısıntıya karşı ayaklanarak başlarına buyruk olmak isterler. Varsılların mallarını ellerinden almaya kalkışırlar. Tüm bu yasasız davranışlar sonunda, yasalı demokrasi, "yasasız demokrasi" biçimini alır. (25)

Bu alıntılar ve özetler, başkaca açıklamaya gerek bırakmadan, sınıflar arası eşitsizlikçi ilişkilere dayanan aristokratik ahlak [aristokrat ethosu] idealini ortaya koymaktadır.

---

24) Platon, *Devlet*, 434e'den Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.165.

25) Platon'un *Devlet*, *Devlet Adamı* ve *Yasalar* diyaloglarından özetlenerek, Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.161 ve 165. Platon'un eşitsizlikçi dünya görüşünü, militarist bir yarı kast toplumu olan Sparta hayranlığına ve ideal toplum tasarısında "damızlıkçılık" olarak nitelediğim bir erken ırkçılık noktasına dek taşıması hakkında bkz. Alâeddin Şenel, *Irk ve Irkçılık Düşüncesi*, Ankara, 1993, Bilim ve Sanat Yayınları, s.45 ve 49.

Aristoteles'in eşitsizlikçi evrensel ilişkiler kuramında ahlakın yeri

Aristoteles, eşitsizlikçi bir düzen anlayışıyla, sıradüzenli (hiyerarşik) bir evren tasarımı çizmiştir.[26] Bu düzenin en alt katmanında cansız varlıklar bulunur. Üst katmanlarında canlılar. En üstte ise tanrılar. Canlıların en alt katmanında bitkiler bulunur. Bitkiler, beslenmeyi ve üremeyi sağlayan "bitkisel ruh" denebilecek bir niteliğe sahiptir. Onların üzerinde, bitkisel ruh yanı sıra "hayvansal ruh" dediği, canlıların haz ve acı duyularını borçlu oldukları özellikleriyle hayvanlar vardır. Canlıların en üst katmanında, bitkisel ve hayvansal ruhlar yanı sıra, tanrılarla ortak nitelikleri olan "akılsal ruh" bağışlanmış insanlar yer almıştır. İnsanların üzerinde salt ruh saydığı tanrılar durur. Böylece Aristoteles, evrende varlıkları, cansızlardan bitkilerden, hayvanlardan, insanlardan tanrılara dek uzanan eşitsizlikçi bir düzen, bir sıradüzeni içine yerleştirmiş olur.

Varlıkların, yetkin olana (tanrıya) ulaşma yolunda, tanrıya uzaklıklarına yakınlıklarına göre konuşlandıkları bu sıradüzenindeki basamaklar arasında amaç-araç ilişkileri kurar. Bu ilişkilerde bir üstteki "amacı" (ereği) temsil eder. Bir alttaki onun amacına ulaşmasına yarayan "araç" konumundadır. Buna uygun olarak, bir üstteki bir alttakinin "sahibi", bir alttaki bir üsttekinin "malı" sayılır. Aristoteles burada etiğin en önemli sorunsalı olan amaç-araç ilişkisindeki tutumunu ortaya koymuş bulunmaktadır. Bu, göreceğimiz gibi, Kant'ın tam karşısında yer alacağı bir ahlak anlayışıdır.

Sıradüzeni bununla da sınırlı değildir. Eşitsizlik her bir basamak içinde de görülür. Varlığın akılsal ruh sahibi insanlar katmanı söz konusu olduğunda, toplum içinde de basamaklar, basamaklar arasında eşitsiz ilişkiler görülür. Çünkü Tanrı varlığı yaratıp, içine, onları yetkinliğe (kendine) ulaşma yolunda devindiren ("*telos*" dediği) "amaç" koymuştur. Ve her varlık gibi insan da madde ve ruh (insanda beden ve akılsal ruh) olmak üzere iki eşitsiz öğe-

---

26) Bkz. Aristoteles, *Politika*, çev. Mete Tunçay, İstanbul, 1975, Remzi Kitabevi, kaynağından ve Aristoteles'in adları belirtilen öteki yapıtlarından özetlenerek Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.175-192.

den oluşur. Ruhu amaç (erek) konumunda olan insanın, bedeni ruhunun (aklın) aracı durumundadır. Buraya kadar, idealist nitelik gösterse de, ahlak bakımından pek sorun yok gibidir. Kavga, bundan sonraki açıklamaları üzerinde kopacaktır:

Kimi insanların maddesel yanı, kimilerinin akılsal niteliği ağır basar. Bir başka deyişle, kimi insanlarda bitkisel ruhu, kimilerinde hayvansal ruhu, kimilerinde ise akılsal ruhu egemen konumdadır. Akılsal ruhu ağır basanlar yönetici olmalıdır. Hayvansal ruhu egemen olanlar savaşçı (asker). Kölelerde ise, doğuştan akılsal ruhları çok az, hayvansal ruhları sınırlıdır. Bitkisel ruhları kişiliklerinde egemen olmuştur. Çünkü yiyip içmekten ve üremekten başka şeyden anlamazlar. Dolayısıyla, kendilerini yönetemezler. Ancak efendilerin (öküzleri gibi) canlı araçları olabilirler.[27] Akılları kendilerini yönetmeye yetmeyeceği için, bir efendinin hizmetinde ve yönetiminde bulunmaları, efendi kadar kölelerin de çıkarınadır. Böylece Aristoteles, sınıfsal çıkarla toplumsal çıkarı eşitsizlikçi ilişkiler yoluyla bir güzel uzlaştırmış olur!

İnsan-insan ilişkilerini amaç-araç konumlarıyla düzenleyen bir felsefe olarak bu açıklama, aynı zamanda bir etik (ahlak felsefesi) kuramının belkemiğini oluşturur. Ona eklediği erdem kuramında, erdemin (ahlaklı davranışın) iki uç arasında doğru orta olduğu görüşü vardır. Örneğin yürekliliğin, korkaklık ile akılsızca atılganlık arası bir doğru tutum olduğunu söylemiştir. Bu erdem anlayışı da genel (eşitsizlikçi) ahlak dizgesi içindeki yerine göre değerlendirilmelidir.

O zaman Aristoteles'in (Platon'unkine benzer düşünsel bir taktikle) iki eşitlik anlayışından söz edip birini "gerçek eşitlik" saydığı görülecektir. Söz konusu eşitlik anlayışlarını "sayısal eşitlik" ve "oranlı eşitlik" olarak adlandırır. Sayısal eşitliği (demokratların anlayışı sayıp) kişilerin niteliğine bakmadan herkese eşit pay verme olarak tanımlar. Oranlı eşitlik ise herkesin niteliğine, dolayısıyla hak ettiğine eşit pay almasıdır. Bunun,

---

27) Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. S. Babür, Ankara, 1998, Ayraç Yayınları'nda VII.11'den Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.183: "Köle canlı bir araç, araç cansız bir köledir"

demokratların yaygınlaşmış eşitlik kavramının saygınlığından yararlanmak amacıyla eşitsizliği eşitlik örtüsü altında sunmak olduğunu daha önce de belirtmiştim.

V. TEKTANRICI DİNDE TANRI-KUL İLE AMAÇ-ARAÇ İLİŞKİSİ VE FEODAL KATMANLI TOPLUMDA DİNİN AHLAK İŞLEVİ

Ortaçağ'da, Ortadoğu-Avrupa ortak tektanrıcı kültür geleneği içinde bulunan toplumlarda, ahlak alanında, tektanrıcı dinsel inançların ve değerlerin düşünsel egemenliği altında yaşanmıştır. Bu durumda ahlak ile din neredeyse özdeşleştirilmiştir. Dinsel inançlara ve buyruklara uygun görülmeyen düşünceler, davranışlar "ahlaksızlık" olarak nitelendirilmiştir. İnsanlar bu yönde fizik, psikolojik ve düşünsel baskı altında tutulmuştur.

Bunun nedenlerinden birinin, tektanrıcı kültür ökümeninin Hıristiyan Batı'sında, Cermen akınları sonucu Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla birlikte, tek örgütlü güç olarak kalan Kilise'nin "devletleşmesi" olduğu söylenebilir. Gerçekten kilise yasama, yargı, yoksulların korunması (hayır işleri) yoluyla toplumsal güvenliğin sağlanması gibi devlet işlevlerini üstlenmiştir. Ökümenin Doğu'sundaki Doğu Roma İmparatorluğu'nda ve güneyindeki İslam dünyasında ise, farklı yoldan ama benzeri sonuçlar getirecek bir yapılanma gerçekleştirilmiştir. Dinsel erk ile siyasal erkin aynı yöneticide toplandığı "Sezaropapizm" denen (İslam'da Halifelik biçiminde görülen) bir siyasal yapı geliştirilmiştir.

Bu koşullarda serpilen tektanrıcı ahlak değerlerinin, Tanrı ve ötedünya odaklı olduğu görülecektir. Gösterilen amaç, insanın ölümlü ve geçici bu dünya mutluluğu değil, tanrı ve ötedünya sonsuz yaşamıdır. Buna uygun olarak, ahlak anlayışında insan ve bu dünya değerleri savsaklanmıştır. İnsanlar, "kul" sıfatıyla, sözde tanrının, dinin, gerçekte Tanrı'nın bu dünya sözcüleri oldukları düşünülenlerin hizmet aracı sayılmıştır. Bu dünya yaşamı, ötedünya yaşamına hazırlık ve orası için bir sınav yeri olarak görülmüş, gösterilmiştir.

Amaç-araç bağlantısı konusunda, çoktanrıcı dönemin ideolojisi izlenmiştir. İlk uygarlıkla birlikte görülüp gelişen (*Enuma*

Eliş içinde formülleştirilen) tanrı-kul eşitsizlikçi ilişki anlayışı tanrı sayısı teke indirilerek daha amansız bir inançla sürdürülmüştür. İnsana bir köle, bir araç değeri biçilmiştir. Bu dünya, insanın duyguları, tutkuları, düşünceleri, aklı; iman karşısında, ötedünyacı dinsel değerler karşısında aşağılanmış, kınama konusu edilebilmiştir. İnsan değerleri, bastırılması gereken, Şeytan'ın kışkırttığı olumsuz nitelikler olarak görülmüştür.

Böyle bir insan ve böyle bir "insanın değersizliği" inancı (merkezi biçimli olsun olmasın) hemen her feodal toplumda siyasal bir işlev görmüştür: "Zayıf yaratılmış", "doğuştan günahkâr" bir "kul" sayılan insanın duygularına ve düşüncelerine güvenilemez. Gerçekten Musevilik'te, insan anlamına gelen İbranice "*enoş*" sözcüğünün, aynı zamanda "zayıf" demeye gelişine bakılırsa, insanın zayıflığına inanılmıştır. İnsanın, Rabb'ın (efendinin) buyurduğundan her an sapmaya eğilimli doğası vurgulanmıştır. Hıristiyanlık'ta insanlar, Âdem ile Havva'nın işlediği kalıtsal "ilk günah" nedeniyle, "doğuştan günahkâr" sayılmıştır. Müslümanlık'ta, insanın zayıflığı (Nisa, 28'de) "Allah sizden (yükünüzü) hafifletmek ister, çünkü insan zayıf yaratılmıştır" sözüyle onaylanmıştır.[28] Bundan öte, insanın kul (köle) değerinde görüldüğü birçok ayette belirtilmektedir. Bir insan, değil toplumu, kendini bile doğru yönetebilmesini sağlayacak niteliklerden (örneğin "özgür istenç" niteliğinden) yoksun sayılır. Dolayısıyla kişi, kendini yönetmeye, hele toplumu yönetmeye hiç kalkmamalıdır. Kendini Tanrı'nın, olmadı Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcilerinin, vekillerinin, sözcülerinin yönetimine bırakmalıdır. Toplumu sanki onlar yönetmemektedirler. Onlar yalnızca kulların nasıl yönetileceği yolundaki Tanrı buyruklarını yerine getiren yürütücülerdir. Örneğin İslam'da "Egemenlik Allah'ın" olduğu gibi "mülk [de] Allah'ındır" inancı yerleştirilmiştir. İslam olan (ki "teslim olan", kendini Allah'a bırakan demektir) hemen her alanda olduğu gibi yönetim ve mülkiyet alanlarında da Allah'ın (din kitaplarında yazılan, dincilerce okunup anlatılan) sözlerinin, buyrukla-

28) Üçünün de kaynağında, Sümer yaratılış mitosu olarak ilk uygarlıkta (sınıflı toplumda) insanın "çamurdan" Tanrıça Ninmah tarafından, Babil çeşitlemesinde canavar tanrı Kingu'nun kanından kemikle karılarak Marduk tarafından yaratıldığı öyküsü (bkz. *Enuma Eliş* IV Tablet 5-6) bulunmaktadır.

rının gereğini yerine getirmelidir. Kısacası insan, Tanrı'nın kendisine biçtiği yazgıya boyun eğmeli, başkaldırmamalıdır. Tektanrıcı dinin Musevilik, Hıristiyanlık, İslamlık olarak her üç açılımında, bu yazgı (kader) inancı uygulamada, feodal katmanlı toplumda herkesin konumuna razı olmasını gerektirir. Yani eşitsizlikçi katmanlı düzeni benimsemesi zorunluluğunu getirir. Kendisinden Tanrı'nın yeryüzündeki vekili sayılan yöneticiye, Tanrı'ya boyun eğer gibi boyun eğmesi[29] istenecektir.

Böyle bir insan ve ahlak anlayışında, Aristoteles'in köle, Stoacıların yazgı kavramları ile birlikte ilerde Kant'ın ileri süreceği "görev ahlakı" anlayışı bir araya getirilmiş gibidir. Kuramda bu anlayışı, *İncil*'lerde, İsa ile ilgili mesellerin içinde bulunmaktadır. *Kur'an*'da ise cennet cehennem betimlemelerinde, Muhammed'in örnek alınacak davranışlarının öyküsü olan hadislerde görülebilir. Bu ahlak anlayışının, bir inançlar dizgesi olan dini bir de akla dayandırarak pekiştirme görevini üstlenmiş kilise babalarının felsefelerinde de dillendirildiğini görüyoruz. Bunlardan doğrudan ahlakla ilgili birkaç örnek yeter. Sonra da uygulamadan örnekler vermek gerekecek.

Ermiş Augustinus'un Şeytan'ı ve Tanrı Devleti

Augustinus (MS 354-430) *İtiraflar*[30] adlı yapıtında, çocukluğunda işlediği (komşunun bahçesinden meyve çalma gibi) günahları Şeytan'a ciro etmiştir. Böylece her şeyi yoktan yaratan, dolayısıyla yarattıklarının her eyleminden ve düşüncesinden sorumlu olması (mantıksal tutarlılık gereği) beklenen tanrıyı, bu dünyadaki kötülüklerin sorumluluğundan kurtarmak istemiştir. Bunu "ilk günah"ın kalıtsallığı düşüncesiyle tüm insanların günahlarının kaynağını cinsel tutkularda bularak yaptığı Yer Devleti-Gök Devleti ayrımıyla başarmıştır.[31]

---

29) Bkz. *İncil*, Pavlus'tan Efeslilere Mektup, 6/5. "Ey köleler, dünyadaki efendilerinizin sözünü, Mesih'in [İsa'nın] sözünü dinler gibi saygı ve korkuyla, saf yürekle dinleyin... İnsanlara değil Rab'be hizmet eder gibi gönülden hizmet edin..."

30) Bkz. Augustinus, *İtiraflar*, çev. Çiğdem Dürüşken, İstanbul, 2010, Kabalcı Yayınları.

31) Bkz. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.260; krş. Ağaoğulları, (ed.) *Batı'da Siyasal Düşünceler*, s.217

Augustinus, *Tanrı Devleti* adlı yapıtında, insanlık tarihini biri Şeytan'ın kandırdıklarının oluşturduğu, ilk günahla lanetlenmiş yer devleti; öteki İsa ile insan soyuna yeniden günahsız insanın aşılanması sonucu oluşan gök devleti (Tanrı Devleti) olarak iki karşıt kampa, iki soyçizgisine bölmüştür. Böyle bir bölmenin sonul amacı, tüm dünya insanlarının Hıristiyan inançlarına, Hıristiyan ahlakına göre yaşayacağına inandığı geleceğin evrensel toplumuna ulaşmaktı. Hıristiyanlığın yayılmasıyla Şeytan'ın izleyicilerinin giderek azalacağı düşüncesiyle insanların evrensel birliğini Tanrı Devleti dinsel düzeni içinde sağlamaktı. Kuramda durum bu.

Ancak uygulamada, *Tevrat*'tan beri sürdürülegelen Augustinus'un işlediği ilk günah kavramı, daha çok cinselliğe ve kadına karşı önyargıların ve kadının denetiminin desteklenmesinde kullanılabilmiştir. Yer devleti-gök devleti ayrımı, tamam, insanların evrensel birliğini ve kardeşliğini gerçekleştirme çabalarına yol açabilmiştir. Ama bunun yanı sıra, bu çabaların yol açabildiği bir sonuçla, tektanrıcı-pagan, Hıristiyan-Müslüman, Katolik-Protestan, dinli-dinsiz gibi bölünmelerde ve din savaşlarında kullanılabilmiştir.

İslam'da ise, Cihad kavramıyla[32] benzeri bir birlik (insanlığın İslamlık altında evrensel kardeşliği) amacı güdülmüş görünüyor. Ama böyle bir amacın benimsenip süreklilik kazanmasına kapı açan "kervan basma ganimetleri" biçimindeki başlangıcı unutulmamalı. Bununla kalınmamış Cihad ganimetleri beklentisi, İslam imparatorluk girişimlerinin itici gücünü oluşturmuştur. Ayrıca tüm yeryüzünün insanlarını aynı inançta birleştirme amacı yolundaki çabaların küçük toplumları birleştirici olduğu kadar, büyük kamplaşmalar yaratmasıyla, belki daha fazla bölücü sonuçları görülmüştür. Bunlara karşın Cihad davasının günümüze dek inatla sürdürülmesi ahlaklı bir amaç sayılabilir mi?

---

32) *Kur'an*'da "Cihad" ile ilgili birçok ayet yanı sıra, din savaşının, yeryüzünde tek inanç olarak İslam kalana dek sürdürülmesi yolunda anlaşılabilecek şu ayet de vardır: Enfâl, 39: "Fitne ortadan kalkıncaya ve din tamamen Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın!" [ünlem orijinal]

Sonuçta, (Hıristiyanlıkla ve Müslümanlıkla olmak üzere her iki açılımıyla) tektanrıcı din, insanları "insanların evrensel kardeşliği" amacına ulaştıramamıştır. Ötedünyacı değerlere, kulluk kavramına dayanan etik yapısı; mantıksal kurgusu (yetkin yaratıcının yaratısının kusurlarının sorumluluğunu Şeytan'a yükleme sorumsuzluğu!) buna uygun değildir. Günümüze, küçük kamplaşmaları birleştirip büyük kamplaşmalara dönüştürmekten başka ne kazandırmıştır? Büyük kamplaşmalar, insanları birbirlerine karşı ötekileştirmekten öte ne gibi sonuçlar yaratmaktadır? Haçlı akınları, cihadlar, mezhep savaşları insanlığa kazandırdıklarından çok yitirttiklerinin kanıtlarıdır:

Bazı kaynaklarda, yalnızca Fransa'da (Paris'te ve taşrada) St. Barthélemew günü (1572'de) Katoliklerin 35 bin kadar Protestan'ı uykularından kaldırıp öldürerek Seine ırmağına attıkları yazılıdır. Öte yandan, Hıristiyan ahlak kuramı uygulamada sayısız örnekte duvara toslamıştır. Örneğin, ilk Haçlı akınlarının başarısızlığa uğramasının nedeni olarak cinsel günah işlemişlerin gönderilmesini gösteren Hıristiyan dincilerin yol açtığı ahlaksızlıklar, insanlık tarihine, ansiklopedilere bir kara leke olarak geçmiştir: "Haçlı ordularıyla şimdiye dek kadın tanımış dolayısıyla ilk günahı yinelemiş olanları gönderdiğimizden Tanrı yardımcı olmadı. Kadını tanımamış olan dolayısıyla günahsız çocuklardan bir Haçlı ordusu oluşturursak, tanrı (Musa'nın denizin yarılmasıyla karşıya geçişinde yaptığı gibi) yardımcı olur. Filistin'e deniz üzerinde yürüyerek gider ve babalarının yapamadığı işi yaparak, İsa'nın mezarının bulunduğu toprakları İslamlardan alırlar" aldatmacasına başvurulur. Yoksul haçlıların öksüz kalmış çocuklarının toplanıp yakarılarla (dualarla) uğurlanması girişimi trajik sonuçlanmıştır. Suya ilk atlayanların boğulması, denizin açılmaması üzerine (1212'de) binlerce çocuğun dilenci çetelerinin, oğlancılık ticareti yapanların, köle tacirlerinin eline düşmesi[33] olayına tarihlerde ender değinilip, bu ayıp unutturulmaya çalışılmaktadır.

---

33) Bkz. *The Longman Encyclopedia*, 1980 basımı "Crusades" girdisi ve Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*'nden Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.339

VI. BURJUVA TOPLUMUNDA AKLA DAYANDIRILAN AHLAK KURAMLARI VE KAPİTALİST YARIŞMACI SINIFLI TOPLUMDA AHLAK DURUMLARI

"Ahlak durumları" alanında "Çocuk Haçlılar olayı" gibi insanlığın yüzkarası olaylarından birine yol açan Haçlı Akınları yüzyıllarını (11.-13. yüzyılları) izleyen yüzyıllar, Avrupa feodalliğinin çözüldüğü ve yıkıldığı dönemi oluşturdu. Aslında Haçlı Akınları, katmanlı feodal toplum düzeninin, çözümsüz iç çelişkilerine bir çözüm arayışı, kaçınılmaz sonuçtan ("yazgı"dan) kaçınma refleksiydi. Düzene yeni bir soluk kazandırmak için (yordamlamayla) bulunup sarılınan bir kurtuluş yolu olarak başlatılmıştı. Kısa erimde (kısa vadede) bu amaca götürüyor gibi görünen sonuçları, uzun erimde, feodal düzenin, onun egemen katmanlarının (zümrelerinin) ötedünyacı dünya görüşünün dinsel ideolojisinin ve "kul insan", "köleci ahlak" anlayışının mezar kazıcısı olacaktı.

Burjuva ahlak kuramlarına geçiş

Gerçekten Haçlı Akınları'na, feodal toplumun "topraksız köylü", ve "köylüsüz soylu" sorununa çözüm bulma amacıyla başlanmıştı. İsa'nın mezar alanı Filistin'in Müslümanlardan geri alınması ve hac yollarının açılmasıyla bir çözüm bulunması bahanesine sarılınmıştı. Bu amaçlara, yüzyılları alan bir ahlaksızlık (savaş!) seferberliği sonunda da olsa, az çok ulaşılmıştı. Sınırlı topraklar üzerindeki sayıları artan serflerin beslenmesinden kurtulunup daha fazla artı ürün sağlama yolları aranıp bulunmuştu. Ama sonuçta, çeşitli yollarla topraktan koparılanlar, haydut birlikleri gibi düzeni sarsıcı öğelere dönüşmüştü. Toynbee'nin terminolojisiyle bir "tarım proletaryası" oluşturan öğelerin savaşlarda bir safra gibi dışa atılıp harcanmasıyla, daralan artı aktarma kanalları açılabilmişti.

Benzeri bir gelişmeyle, feodal beyin beylik sanını ve yetkilerini kalıtan ilk oğlan çocuğu dışındaki oğlan çocukları (köylüsüz soylular) zamanla düzeni bozucu öğeler durumuna gelmişlerdi. Onlara "Haçlı Devletleri" denecek siyasal oluşumların kurul-

dukları yerlerde, yönetecekleri toprak ve sömürecekleri köylü sağlanabilmişti.

Ne var ki, bu yağma akınlarını, Doğu ile Batı halklarının kendilerinde bulunmayan mallarının tadını almalarıyla, düzenli denizaşırı alışveriş ilişkileri izleyecekti. Böylece İtalya liman kentlerinde savaşçılarıyla (askerleriyle) mal taşıyan tekne sahipleriyle, tacirleriyle, zanaatçılarıyla yeni bir toplumsal dinamik oluştu. Soylu olmayan, ama toprak soylularından daha varsıllaşan kentli (burjuva) sınıflar gelişti. Bu koşullarda, sınıf savaşı alevlenecek, önce Avrupa topraklarını, sonra Eski Dünya, en sonunda Yeni Dünya halklarını saracaktı. Gelişmeler, iyi bilinen sonuçlarıyla (feodal düzenlere son verip) burjuva kapitalist düzenlere geçişi başlatacaktı.

Devrimci değişiklikler üstyapıda da görülecekti. Dinsel ideoloji ile bütünleşmiş feodal soyluların erk konumlarından uzaklaştırılışı, düşünüşte yansısını bulacaktı. Ötedünyacı, insanı araç (kul) gören değerleriyle (Nietzsche'nin terminolojisiyle) "köle ahlakı" gözden düşürülecekti. Yerine "budünyacı", insancı (hümanist) değerler pazarlanacaktı. İnsanlık ereksellikçi dinsel düşünüş yerine, nedensellikçi, bilimsel düşünüş yoluna sokulacaktı. Bu yolda yarışı başlatacak işaret fişeğinin tetiğini Machiavelli'nin çektiği söylenebilir.

Machiavellici "sonucabak" etiğinin tohumlarının atılışı

Sözü (yazıyı) uzatmadan, bu görüşle ilgili kanıtlara geçilebilir. İlk kanıt olarak Machiavelli'nin *Prens* adlı (1512 tarihli) yapıtında savunduğu "yazgı karşıtı" düşünceleri ve onlarla ilgili şu yorum verilebilir:

Machiavelli (1469-1527) önce, yazgının dünya işleri üzerinde büyük bir etkisinin olduğunu kabul eder görünür. Ancak yazgıya nasıl göğüs gerileceğini açıklarken, ona nasıl katlanılacağını değil, yazgının nasıl "aşılacağını" anlatır. Zamanının insanlarının dünya işlerini Tanrı'ya, rastlantıya verip, insan aklının bunları kavrayıp değerlendiremeyeceğine inanmalarını eleştirir. "Yazgıya inancı benimsersek [boyun eğersek] istemediğimiz şeylerin

olmasını önlemek için niye çabalayalım? O zaman elimizi kolumuzu bağlayıp, boynumuzu büküp beklememiz gerekmez mi?" demeye varan sözler söyler. Bundan sonra, insanların olayların gidişini etkileyebileceğini, "tikel istenç" (cüzi irade) sahibi olduğumuzu söyleyerek anlatmaya çalışır. "Eylemlerimizin yarısını rastlantılar yönetiyorsa, yarısını biz yönetiyoruz" diyerek, yazgının rolünü "rastlantı" olarak yorumlayıp yarıya indirir. Verdiği örnekte ise, yazgının rolünü ve önemini daha da küçümsediğini görürüz: "Rastlantıların kör gücü üzerimize bir sel gönderiyorsa, sel çekildiğinde baraj ve set yaparak gelecekte onu önlememiz elimizdedir" der.[34]

Prens, düşünce tarihi bakımından devrimci sayılabilecek bir yapıttır. Machiavelli, bu yapıtında siyasal düşünüşü, yazgı inancı yanı sıra, kutsal kitap kaynağından beslenen öteki dinsel, ereksellikçi etkilerden kurtarmaya çalışır. Böylece, "nedensellikçi", bilimsel düşünüşe götürecek yolu göstermeyi başarır. *Prens* içinde aynı zamanda ilerde "Makyavelizm" olarak adlandırılacak amaç-araç ve değerler gibi ahlak sorunlarına (insanın doğası hakkındaki olumsuz görüşlerden hareket ediliyor görünse de) "budünyacı" çözümler sunulmuştur:[35]

Machiavelli'nin siyasal düşünüşünün temelinde, insanın doğası hakkındaki (olumsuz) görüşleri yatmaktadır. Machiavelli'ye göre insanlar bencildir. Devlet adamının, siyasal işlerinde bu gerçeği hesaba katması gerekir. Dahası, kendisi de bu kurala uyarak bencil davranmalıdır. Yoksa bencillerden oluşan bir toplumda bencil olamayan devlet adamı davasını yürütemez.

"Elde etme isteği kadar normal bir şey yoktur. İnsanlar bu isteklerini gerçekleştirebildiler mi ayıplanmazlar, övülürler daha çok." (*Prens*, III)

Machiavelli'ye göre insanlar aynı zamanda kötüdür. Başarılı olmak, kazanmak isteyen akıllı bir yönetici de, gerektiğinde

---

34) Machiavelli, *Prens*, çev. Nazım Güven, İstanbul, 1994, Anahtar Kitaplar, XXV Bölüm s.136'dan, özetleyip yorumlayarak, Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.331.

35) Bkz. *Prens*, III ve VIII'den Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.332.

kötü olmak zorundadır. Kötülere [İsa gibi] iyi davranmaya çalışırsa, yitirir. Oysa peygamberlerin bile (Muhammed gibi) silahlıları başarılı olmaktadır. Çıkarlarına ters düşünce bir prens verdiği sözü tutmayabilir. "Bütün insanlar iyi olsalardı bu kuralı ileri sürmek doğru olmayacaktı ama hepsi kötü ve aldatıcı olduğundan, iyi olmaması prensin güvenliği için gereklidir." (*Prens*, XVIII)

Machiavelli'nin, ahlak sorunsalına yansıtılan en önemli katkısı yukarıdaki yorumlarda ve alıntılarda görülebilir. Bu, olanları doğru kavrayabilmek yolunda gerçekçi bir yaklaşımla, "nedenleri araştırma" (bilimsel) yöntemidir. Olguları yönlendirip değiştirmede ise, amaçlar, "olması gerekenler" (o zaman için İtalya'nın siyasal birliğinin sağlanması) yolunda, Tanrı'ya yakarmayı, yazgıya katlanmayı, üstü örtülü olarak eleştirmesidir. Bunların yerine, çözüm getirici eylemlere başvurmanın daha doğru olacağı düşüncesidir.

Çözümlemeleri, yanlış yorumlanarak, "amaca götüren her araç mubahtır" tanımıyla "Makyavelizm" olarak düşünce tarihine geçmiştir. Ama bu konuda yazdıkları, herhangi bir amaç için herhangi bir araca başvurulabileceği anlamında (yanlış) alınmamalı. Yüksek bir amaç, hatta amaçlar arasında en yüksek değerde olanlar uğruna ahlaka uygun görünmeyen araçlara başvurulageldiği ve başvurulabileceği biçiminde (doğru) anlaşılmalı. Çünkü Machiavelli'yi *Prens* içinde bu sonuca götüren amaç, tarihi boyunca çevresindeki büyük küçük devlerden tokat yemiş olan İtalya'nın güçsüzlüğünün nedenlerini oluşturan küçük prensliklerin birleştirilmesidir. Birleşememelerinin sorumlusu, onları birleştirme gücü bulunmamakla birlikte birleştirme girişimlerini önleyecek gücü olan Papalıktır. Öyleyse amaç, Papalığın erkinin kırılmasıdır. Böylece İtalya'nın siyasal birliğinin sağlanması yüce amacıdır.

Bu yaklaşıma, günümüzde "sonucabakçılık" sözcüğüyle çevrilebilecek bir kavramla, "konseküyantizm" (İng. *"consequentism"*) denmektedir. Böyle anlaşıldığında bile (Machiavelli'nin düşüncelerinden bağımsızlık kazandırılmış bir kavram olarak) Makyavelizm, ahlak sorunsalı içinde ahlak sorunları yaratabi-

lecek bir tutum olarak kalır. Gerçekten, tarihte "yüksek" denen amaçlar için alçakça, insanlık değerlerine taban tabana zıt araçlara başvurulduğu da görülmüştür. Günümüzde de görülmektedir. Bu ahlak yaklaşımına karşıt bir ahlak anlayışı olarak, "amaçların yüksekliği ile araçların alçaklığı arasındaki ters orantıya karşı çıkılması" bile ileri sürülebilir. Yani amaçlar ne kadar yüksekse, alçakça araçlara o kadar az başvurulmalıdır. Bu da bizi ahlak sorununda "ödev ahlakı" ve "amaç-araç bağlantısı" konusuna getirir.

Kant'ın "ödev ahlakı" kuramı

Kant (1724-1804) çağdaş ahlak kuramları yolunda, *Pratik Aklın Eleştirisi*[36] adlı yapıtında geliştirdiği "ödev ahlakı" anlayışını getirmiştir. Ödev ahlakı, Makyavelizm (ya da "sonucabakçılık") tutumunun tam karşısındaki uca konabilir.

Kutsal kitaplarda, dinlerde, tarihte birçok düşünürün, felsefecinin, ahlakçının sözlerinde ve yazılarında ahlakı, vicdan sızısı, sevgi, acıma gibi duygulara dayandırdığı bilinmektedir. Benzeri biçimde kimi ahlakçı düşünürlerin, yardım etmenin verdiği mutluluğa,[37] kederde ve tasada ortaklık düşüncesine vb. dayandıkları görülmüştür. Kant onlardan ayrılıp ahlakı akla, toplum yaşamının "rasyoneline" dayandırmak istemiştir. Bu yaklaşımıyla, ahlakı inançlara (tanrısal buyruklara uymaya ve gereğini yerine getirmeye) dayandıran anlayışlardan da ayrılmış olur.

Kant'ın ahlakı akla (pratik akla) dayandırma girişiminin altında, onu bütün insanların akıl gibi ortak bir niteliğine bağlayarak, bütün insanları insan değerlerinin birleştiriciliğinde, barış içinde tek dünya toplumu oluşturma ülküsü yatmaktadır. Bu bakımdan (evrensel insanlık değerlerine bağlanma bakımından)

---

36) Bkz. Immanuel Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, (Türkiye Felsefe Kurumu çevirisi), Ankara, 2009, Türkiye Felsefe Kurumu yayını.

37) Örneğin Aristoteles, Platon'a karşı özel mülkiyeti, öteki yararları yanı sıra "dostlara yardım etmenin hazzını, mutluluğunu verdiği için savunmuştu (bkz. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.184; kitabıma "bu hazzı bir de yardım edilenlere sormalı" notu düşmüştüm!

sınıfsız komünist toplum savunucularının ahlak anlayışından uzak olmadığı söylenebilir. Ancak tarihsel materyalist düşünürler Kant ahlakını, ahlakı nesnel ekonomik, toplumsal koşulları göz önüne almaksızın akla dayandırışını "idealist" bulacaklardır. Böyle bir yorumu "burjuva ahlakı" sayıp kabul etmeyeceklerdir. Kendileri çözümlemelerini üretici güçlere, üretim ilişkilerine (altyapıya) dayandıracaklardır. Sömürünün, yabancılaşmanın kaldırılmasını gerektiren "eşitlikçi" değerlere bağlandıkları, sınıfların ortadan kaldırılmasını hedefledikleri ölçüde Kant ahlakına sıcak bakmayacaklardır. Böylece, öteki ahlak kuramları karşısındaki konumuna değindikten sonra, Kant'ın "ödev ahlakı" kabaca şöyle özetlenebilir:

Bir davranışın ahlaka uygun görülmesinin ölçütü, yani onu ahlaklı kılan ölçüt, söz konusu davranışı gösterenin niyeti değil, ilkesidir. Niyete dayandırılan bir davranış, ondan belli sonuçlar beklendiği ölçüde koşula bağlı demektir. Bu, beklenen sonuçların alınamayacağı durumlarda o davranışın gösterilemeyebileceği anlamına gelir. Oysa nesnel, koşulsuz, evrensel, hatta "zorlayıcı bir buyruk" (kategori emperatif) biçimiyle ahlak kuralına uygun olabilmesi için, bir davranışın, alınacak sonuçla bağlantısına bakılmaması gerekir. Davranışın "ödev bilincine" uygunluğuna bakılması yeterlidir. Bu konuda Kant, saf akıl-pratik akıl ayrımını işlediği genel felsefesiyle bağlantısını kurarak, ahlakı pratik aklın alanına alır. Bu yolda şu ölçütü geliştirmiştir: "Davranışın, başka insanların da katılabileceği, dolayısıyla bir davranış ilkesi oluşturabilecek nitelikteyse ahlaklı sayılır." (38)

---

38) Kategori emperatif, Kant'ın Aristoteles'ten aldığı, "genel ilke" gibi bir anlama gelen "kategori" ile "zorlayıcı" anlamına gelen "emperatif" sözcüğünden oluşturduğu bir kavram olup, "zorunlu yasa" aklın "koşulsuz buyruk"u olarak çevrilebilir. Kişi bu buyruğu, dıştan zorlanmadan (sanki sezgiyle) duyumsar, düşünürmüş. Kendi cümlesiyle "öyle davran ki kendi eyleminin herhangi bir zamanda ve yerde herhangi bir kimse için de evrensel bir yasa düzeyine çıkarılmasını isteyebilmelisin (*Sarp Erk Ulaş Felsefe Sözlüğü*, haz. A. Baki Güçlü, Erkan Uzun, Serkan Uzun ve Ü. Hüsrev Yoksal, Ankara, 2002, Bilim ve Sanat Yayınları, s.842).

Sartre'ın "sorumlu özgür insan" anlayışı

J. P Sartre (1905-1980), "Varoluşçuluk İnsancılıktır" başlıklı bir konuşma yapar. Konuşmasının metni 1946'da yayımlanır. Türkçe'ye *Varoluşçuluk* adıyla (1960'da) ince bir kitap biçiminde çevrilip basılır. Sartre bu yazısında, "sorumluluk" vurgusu nedeniyle belki "ödev ahlakı" benzeri, ama kesinlikle "köle ahlakı" karşıtı bir kuram geliştirmiştir denebilir.

Görüşlerini "varoluş özden önce gelir" önermesine dayandırmıştır. Bunun anlamı (dinsel dünya görüşünde savunulanın tam tersine) insanın yaratılmadığı, kendini "var olmuş" bulduğudur. Dolayısıyla insanın dünyaya bir yaratıcının saptadığı değişmez bir doğayla gelmediğidir. Onu yaratan bir tanrının varlığından söz edilemeyeceğine göre (kendi deyişiyle) "İnsan önce dünyaya gelir var olur... [sonra] kendini nasıl yaparsa öyle olur." Öyleyse insan, özünü (değerlerini) yani kendisini yaratma olanağını kendi elinde tutmaktadır. İnsan bu yüzden, sahip olduğu özgürlüğü karşılığında, yaptıklarının ve yapmadıklarının sorumluluğu altındadır. Gene kendi sözleriyle: "varlık özden önce geliyorsa, insan ne olduğundan sorumludur... yalnızca kendinden sorumludur demek istemiyoruz, bütün insanlardan sorumludur" [39] Bu sonuca şöyle bir mantıkla vardığı söylenebilir: İnsan özgürdür, çünkü yaratılmamıştır. Sorumludur, çünkü "ne yapayım böyle yaratılmışım işte" diyerek yaptıklarının sorumluluğundan kaçamaz. Böylece Sartre, "varoluş özden önce gelir" önermesiyle başlattığı varoluş felsefesini, (sorumsuz bir özgür insan anlayışına varmaması için olmalı) "herkes her şeyden sorumludur" sonucuna götürdüğü bir ahlak anlayışıyla noktalamıştır: İnsan bütün insanları seçerken de kendini seçmiş olur. Kötüyü

---

39) Jean-Paul Sartre, *Varoluşçuluk*, çev. Asım Bezirci, İstanbul, 1960, Ataç Kitabevi, s.24. Kitabın altbaşlığında L'EXISTENIALISME est un humanisme (Varoluşçuluk Hümanizmdir) denmektedir. Bu ara, çevirmeni Asım Bezirci'nin Madımak Oteli saldırısında Sünni ahlakını! benimsemiş kitlelerin çıkardığı yangında yakılan 33 "kurban"dan biri olduğunu anımsatmadan geçmenin, bir ahlaksızlığa edilgin katılış, anımsatmanın bir ahlak gereği olduğu belirtilmelidir. Öyle ki, İnsanın, "Tanrısı yakarsa kulu ne yapmaz?" diye sorası geliyor.

değil iyiyi seçeriz. Herkes için iyi olmayan bizim için de iyi olamaz." [40]

Nietzsche'nin yaptığı "değerlerin yeniden değerlendirilmesi" mi?

Friedrich Nietzsche (1844-1900) gerek (özgün Almancası 1886'da yayımlanan) *İyinin ve Kötünün Ötesinde*[41], gerek (1887'de yayımlanan) *Ahlakın Soykütüğü Üstüne*[42] adlı yapıtında, Kant'ınki kadar ses getiren bir ahlak kuramı öne sürmüştür.

Nietzsche'nin düşünce tarihi içindeki önemi bence burada değil (Freud'un öneminin cinsel tabuyu yıkmasına koşut bir olguyla) dinsel tabuyu kırmasındadır. Dolayısıyla değeri dinsel ahlakı sarsmasında yatmaktadır. Bununla bağlantılı olarak dinsel ahlakı (özel olarak Hıristiyan ahlakını) "köle ahlakı" sayması ahlak anlayışında çığır açıcı bir girişim sayılmalıdır.

Nietzsche, kendini bu sonuca götüren yöntemini, bütün ahlak dizgelerini eleştiriden geçirip yadsımasıyla başlatır. Bu noktada "şimdiye dek yeryüzünde ahlak olarak yüceltilen ne varsa" diyerek zamanına dek gelebilmiş ahlak anlayışlarını eleştiriden geçirir. Elinden Platon'un idealist ahlak düşünceleri, Stoacı ahlak, Hıristiyan ahlakı, demokrasi ve eşitlik ahlakı, komünist, anarşist ahlak anlayışları kurtulamaz. Ulaştığı sonuç, hepsinin insanın doğasındaki "erk istenci" ve onun doğal sonucu olan efendi-sürü eşitsizliğine ters düştüğüdür. Bu noktada, "değerlerin yeniden değerlendirilmesi" dediği düşünsel eyleme girişir. Böyle bir yolda hatta, ahlakı (davranışın kurallara=normlara bağlanmasını) yadsıyıp, ahlaksızlığı savunuyor görünürse de varacağı nokta ahlak gereksinimin yadsınması değildir. Eşitlikçi anlayışın bir uzantısı olarak gördüğü anarşizm hakkında "gittikçe kudurganlaşan havlamalarıyla...

---

40) Sartre, *Varoluşçuluk*, s.25.

41) Friedrich Nietzsche, *İyinin ve Kötünün Ötesinde*, çev. Ahmet İnam, İstanbul, 2011, Say yayınları, 223 s.

42) Friedrich Nietzsche, *Ahlakın Soykütüğü Üstüne*, çev. Ahmet İnam, İstanbul, 2010, Say yayınları, 182 s.

anarşist köpekler, şimdi Avrupa sokaklarında cirit atıyor"[43] sözlerinden bu anlaşılır. Gerçekten, ahlak anlayışlarını eşitlikçi "köle ahlakı" ve eşitsizlikçi "efendi ahlakı" diye sınıflandırır. Girişimi, başlangıçta attığı "köle ahlakı" yerine "efendi ahlakı" anlayışını koymasıyla sonuçlanır.[44] Bunu da yeni bir ahlak anlayışı geliştirerek değil, bir örneğini Eski Yunan'da bulduğu (gördüğümüz gibi Kallikles'in dile getirdiği) hazır bir ahlak anlayışını alıp koyarak yapmaktadır.[45]

Bu, seçkinci (elitçi) bir ahlak anlayışıdır. Amacı insanları, Hıristiyan ahlakının yol açtığı, ("sürü" dediği) kitlelerde kendini gösteren zavallılıktan, kölelikten kurtarmaktır. Kurtarıp "Üstinsan" (Alm. "*Übermench*") dediği yaratıcı, kahraman, hem fiziksel hem düşünsel bakımdan yetkin kişiler konumuna yükseltmektir. Bu yolda (neredeyse Makyavelci bir anlayışla) savunduğu "erk istenci" ve "güçlünün hakkı" değerlerine sarılır. Kavgayı, savaşı da dışarıda bırakmaksızın, fiziksel, düşünsel her yola başvurulup her savaşımın verilmesinden yanadır. Denebilir ki Nietzsche için (Machiavelli'ninki gibi) amaç yüksek olunca araç önemsiz kalır. Hatta, amacının yüksekliğini, ona ulaşılmasını sağlayacak barbarlığın, savaşın, zorlamanının, sömürme gibi araçların yüceliğiyle orantılı gördüğünü gösteren birçok alıntı verilebilir.

Nietzsche, tüm insanların sınırlı, geçici bir süre için (Sosyal Darwinci denebilecek yollarla) hep birlikte *Übermench* konumuna yükseltilmesini istemiş olsaydı, bir dereceye dek bağışlanabilirdi. Ama Üstinsan amacına ulaşılabilmesi için kitlelerin varlığını, sömürülmesini gerekli gördüğünü gösteren pek çok cümlesi bulunmaktadır. Bunlara bakılarak, elitçi bir dünya görüşüne sahip olduğu söylenebilir. Öyle ki, elitçi bir ahlak(sızlık)

---

43) Nietzsche, *Iyinin ve Kötünün Ötesinde*, s.115.

44) Nietzsche, *Ahlakın Soykütüğü Üstüne*, s.50'de "Olgulara bakalım: Halk kazanmıştır - ya da "köleler" ya da "yığın... Efendiler ortadan kaldırılmış, sıradan insanın ahlakı kazanmıştır" yakınması, efendi ahlakından yana olduğunu göstermektedir.

45) Bkz. Nietzsche, *Iyinin ve Kötünün Ötesinde*, s.192, 196, *Ahlakın Soykütüğü Üstüne*, s.26, 42, 44, 109.

anlayışına sahip bir felsefeci, hatta Sosyal Darwinci bir düşünür görünümü verir. Bir klasik kültür bilgini olarak çok iyi bildiği Eski Yunan'ı ideal model olarak almıştır. Buna dayandırdığı dünya görüşünde, Aristoteles'in evrensel sıradüzeninde efendi-köle ilişkisinden esinlendiği bile söylenebilir.

Sonuç olarak, Nietzsche'nin bu ahlak anlayışının, Marx'ın insanlığın sınıfsız toplum döneminin değerlerinin ilerde çok yüksek bir bilimsel ve bir üst teknolojik düzeyde (bolluk ve bilimsel düşünüş toplumunda) gerçekleştirileceği düşüncesindeki eşitlikçi ve hümanist ahlak anlayışının karşı kutbunda bir yere konabileceği söylenebilir.

Yarışmacı ahlak durumları

Kapitalist yarışmacı sınıflı toplumun ahlak kuramlarının niteliği yukarıdaki örneklerle yansıtılmış oluyor. Bu toplumun ahlak durumlarına gelince, iyi bilinen, içinde yaşadığımız, sınırsız denebilecek mal, hizmet üretilen ama pek mutluluk üretilemeyen sonuçlarını uzun uzun anlatmak gerekmez. Yalnızca "yarışma" olgusunun doğurduğu sonuç hakkında birkaç söz yeter. Toplumcu dünya görüşlerinin eşitliğe, insanların eşdeğerliliğine prim veren ahlak değerleri karşısında kapitalist yarışma tümden ahlaksızlık görünümü vermektedir. Gerçekten, yarışma psikolojisi ve koşulları insanları çatışmaya sürüklemektedir. Ve çatışma alanında da hiçbir biçimde sınırlanamayan bu eğilim tırmanarak, insanları sürekli bir kavga ve kavganın "mantıksal ve olgusal sonucu olarak" sık sık savaş durumu içine sokabilmektedir. Savaş ise savaşanın yaşamı tehlikeye girdiğinde gözü hiçbir değeri görmeyebileceği için, bütün insanlık değerlerinin çiğnenebildiği en büyük ahlaksızlıktır. Bunun anlamı, savaşa dek her türlü çatışmaya önü açık olan yarışmanın, bir ahlak değeri olarak görülemeyeceği, tam bir ahlaksızlık sayılması gerektiğidir.

III

Kapsamı, açmazları, tipolojisi ile siyasal ahlak

SİYASAL AHLAKIN TANIMI

Siyasal ahlakın hemen tanımına geçmeden önce ahlakın tanımına bakmalı. Ayrıca ahlak normlarının norm dizgeleri (norm sistemleri) arasındaki yerine bir göz atmakta yarar var.

Ahlakın tanımı: Hukuka giriş kitaplarında[1] toplumsal kurallar, a) Hukuk; b) Örf âdet, gelenek; c) Ahlak normları olarak üçe ayrılır. Bunlar, iç içe üç çember biçiminde canlandırılır. En genişi, ahlak normları alanıdır. Ahlak normları çoğu örnekte hem örf âdet hem hukuk normlarını içerdiği gibi, bu kategorilere girmeyen bazı normları da içerir.

Ayrıca ahlak normları, kapsama alanı bakımından, ötekilerinkinden çok daha geniş toplumsal birimler için geçerlidir. Çoğu durumda, halkları, ulusları, devletleri aşan toplumsal birimleri (örneğin dinleri) kapsar. Bazı ahlak normlarına insanlığın en geniş birimlerini oluşturan "uygarlıklar" alanında geçerlilik tanınmıştır. İdeal durumda ise, ahlak normlarının "tüm insanlığı" kapsadıkları ileri sürülmektedir. Uygulamada durum böyle midir? Ahlakın evrenselliği sorunu geçmişte tartışılmıştır; gelecekte de tartışılacak. Bu tartışmaları irdelemeye girmeden, başlangıç varsayımı olarak, ahlakı, "kuram"da şöyle tanımlayabiliriz: "Ahlak, toplumsal yaşamın olanaklı, uyumlu, olumlu, verimli olabilmesi için, toplum üyelerinden yapmaları beklenen, yapmamaları istenen davranış biçimleriyle ilgili kurallardır."

---

1) Örneğin bkz. Yavuz Abadan, *Amme Hukuku*, Ankara, 1952, A.Ü. SBF Yayını, s.14.

Siyasetin tanımı: Siyaset için, çeşitli ekollerin ve yazarların, çeşitli amaçlarla yaptıkları tanımlara bir yenisini katmak pahasına, şöyle bir tanım önerilebilir:

"Siyaset, ekonomik, toplumsal, siyasal, düşünsel farklılaşmalara uğramış toplumlarda, yöneten-yönetilen farklılaşmasıyla ilgili yapılar, kurumlar, roller, düşünceler ve eylemlerdir."

Siyasal ahlakın tanımı: Ahlakın ve siyasetin tanımları üst üste konduğunda, siyasal ahlakın tanımlarından birinin kendiliğinden ortaya çıktığı görülecektir.

"Siyasal ahlak, siyasal farklılaşmayla (yöneten-yönetilen farklılaşmasıyla) ilgili yapıları, kurumları, rolleri, düşünceleri ve eylemleri, toplumsal yaşamın olanaklı, uyumlu, olumlu, verimli, sürmesini sağlayacak yönde düzenleyeceği düşünülen normlar kümesidir." [2]

Mutluluk ahlakı ve ödev ahlakı: Konu siyasal ahlak olunca ahlakın çeşitli sınıflandırmaları arasından, mutluluk ahlakı ödev ahlakı ayırımının [3] göz önüne alınmasında yarar var. Gerçekten birey-toplum çıkarlarının bireşimi (sentezi) sağlanmaya çabalanan etikte (ahlak felsefesinde) bu konuya, birey açısından ve toplum açısından olmak üzere, birbirine karşıt açılardan yaklaşılmıştır. İkisinde de birey-toplum çıkarı bireşimi amaçlanmakta birlikte, birisinde bireyin, ötekisinde toplumun çıkarlarından hareket edilmektedir. Birinde bireyin ötekinde toplumun

---

2) Örneğin Adil İzveren, *Toplumsal Törebilim*, Ankara, 1980, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, s.VI'da "insan bilincinde manevi öğeyi oluşturan ilkelerin tümü" sosyal ahlak kavramında toplanır denirken, aslında genel ahlak kavramı tanımlanmış olmaktadır. Gerçekten, birkaç satır sonra, "sosyal ahlak genel ahlak öğretisinin bireyin toplum içindeki durumunu ve eylem düzenlemelerini konu alan özel bir bölümdür" denmektedir. Siyasal ahlak konusunda ise (s.333'te) "politikacının halka hesap verme anlamında siyasal sorunluluğu, politika ahlakının temelidir" diye yazılmaktadır. Ahlak ile insan-insan ve onun bir görünümü olan birey-toplum ilişkilerinin sınırlarının çizildiği anımsanırsa, genel (ya da bireysel) ahlak sosyal ahlak ayırımının yerinde olmadığı, ahlakın her zaman "sosyal" olacağı bile söylenebilir.

3) Bedia Akarsu, *Ahlak Öğretileri I. Mutluluk Ahlakı (Eudaimonism)*, İstanbul, 1965, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları ve Bedia Akarsu, *Ahlak Öğretileri, II: Immanuel Kant'ın Ahlak Felsefesi (Ödev Ahlakı)*, İstanbul, 1968, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

yararı hedef alınmaktadır. Bakış açılarındaki bu farklılığın, siyasal ahlak alanında daha bir göze çarpıcı biçim alacağı söylenebilir. Bu gerçeğin en uygun örneğini, devletin karşısında bireye hiçbir özerk alan tanınmayan devletçi (etatist) Hegelci anlayış ile bireyin istenci (iradesi) karşısında devlete varlık hakkı bile tanınmayan "anarşist" ahlak anlayışı arasındaki karşıtlık oluşturmaktadır.

SİYASAL AHLAKIN KAPSAMI

Genel olarak ahlakın kapsamı, yapılmaması istenen davranışlar ile yapılması beklenen davranışlardan oluşur. Aynı şey siyasal ahlak için de geçerlidir.

Yapılmaması istenen davranışlar: Liste, toplumdan topluma, uygarlıktan uygarlığa değişirse de, kuramda, "soyut" ve "evrensel" denebilecek birkaç siyasal ahlak ilkesinden söz edilebilir: Siyasal gerçekliği çarpıtmama; halkı aldatmama (ta başta yurttaşlara yalan atmama); kamu (tüm olarak toplum) yararını, sınıf, grup, birey yararlarına kurban vermeme vb. Uygulamada ise, dünyanın hemen her yerinde (farklı oranlarda da olsa) bu gibi ilkelere uyulmasından çok uyulmamasının "kural" olduğu gerçeğiyle karşı karşıya kalırız. Yanlışlık nerede, kuralda mı, kralda mı?

Yapılması beklenen davranışlar: Bunlara örnek olarak, siyasal görevlerin yerine getirilmesi, verilen sözlere uyulması; kararların ve eylemlerin hesabının verilmesi vb. gösterilebilir. Genel olarak ahlakta da ("on buyruk" içinde[4] olduğu gibi) "yapmamalısın" sözleri, "yapmalısın" sözlerinden fazladır. Bununla birlikte, söz konusu oransızlık, siyasal alanda daha da büyüktür. Bunun nedeni, bir dereceye dek, yönetilenlere, başlığında "siyasal görevler" yazılı bir boş kâğıt imzalatılmış (yemin alınmış)

4) *Kitabı Mukaddes*, 1981 baskısı, "Tesniye" bölümü, 5/17-21: "Katletmeyeceksin. Ve zina etmeyeceksin. Ve çalmayacaksın. Ve komşuna karşı yalan şahadet etmeyeceksin. Ve komşunun karısına göz atmayacaksın. Ve komşunun evine, tarlasına ve kölesine, ve cariyesine ve öküzüne ve eşeğine ve komşunun hiçbir şeyine tamah etmeyeceksin." 2001 baskısı, Yeni Çeviri'deki adlarıyla *Kutsal Kitap*, "Yasanın Tekrarı" bölümü, 5/17-21: Öldürmeyeceksin, zina etmeyeceksin, çalmayacaksın, yalancı tanıklık yapmayacaksın ... diye gitmekte.

olmasıdır. Verilen yeminin içeriğinin yeri geldikçe yönetenlerce doldurulmasının beklenmesidir. Ancak bunun daha genel bir nedeni, denebilir ki, toplumsal yaşamın geliştirilmesinde, gösterilmemesi gereken bazı davranışların daha saptanabilmiş (yani "koruyucu etik" düzeyine ulaşılabilmiş) olmamasıdır. Gösterilmesi gereken davranışlar düzeyine ("kurucu etik" yüksekliğine) ise yeterince ulaşılamamış olmasıdır.

Yukarıda sözü edilen "evrensel" olması beklenen ahlak kuralları yanı sıra, belli yönetim biçimlerine özgü, "göreli" siyasal ahlak kurallarından söz edilebilir. Örneğin monarşilerde, uyrukların monarkı sevip saymaları, bir ahlak kuralı olarak dayatılır. Monarka hizmet bir erdem, ona boyun eğmezlik ağır bir "ahlaksızlık" (ihanet!) sayılır. Temsilli demokratik (temsili demokratik) denen düzenlerde, temsilcilerin bir yöneticiyi sevmeyebilmeleri ahlaksızlık sayılmaz. Ama onların temsil ettikleri kesimin çıkarlarını savunmaları, bu düzenlerin siyasal ahlak anlayışının bir gereğidir. Savunmamaları, temsil ettiklerine ihanettir. Örneğin temsilcilerin ceplerini doldurmaya öncelik vermeleri "siyasal ahlaksızlık" sayılır.

Kurulu düzene göre kurulu ahlak: Siyasal ahlakın, yapılmaması gereken davranışlar ve yapılması beklenen davranışlar sütunlarından oluşan gündemine bir göz atmakta yarar var. Bu bile, içeriğinin, büyük ölçüde, kurulu toplumsal-siyasal düzenin biçimine bağlı olarak değiştiğini gösterecektir. Gerçekten (yarışmacı değil) işbirlikçi bir toplumda (örneğin Kızılderili Zunilerde) öne çıkma, önder olma istekliliği hiç de hoş görülen bir erdem değildir. Yarışmacı bir toplumda (ABD'de) ve savaşçı bir toplumda (Komançilerde) ise bunlar birer erdem sayılır.[5]

Evrensel siyasal ahlak ilkeleri sorunu: Toplumsal farklılaşmanın ve onun bir uzantısı olan siyasal farklılaşmanın, yani yöneten-yönetilen farklılaşmasının bulunmadığı tarihsel ve çağdaş ilkel toplulukların varlığı bilinmektedir. Bunlarda genel ahlaktan söz edilebilir; siyasal ahlaktan söz edilemez. Çünkü yönetim, devlet, yoktur; siyaset kurumsallaşmamıştır.

---

5) Bülent Dâver, *Siyaset Bilimine Giriş*, Ankara, 1976, Doğan Yayınevi, s.121.

Farklılaşmış tarihsel ve çağdaş uygar toplumlarda ise, siyasal ahlakın ilkelerinin ilgili siyasal birimle sınırlı olageldiği söylenebilir. Bu birimlerin ilki sayılan kent devletlerinde kenttaşlardan (hemşerilerden) kente bağlılık beklenir. Bir kimsenin, aynı dili konuşan öteki halkların, öteki kentlerin yararına bile olsa, herhangi bir çıkarı kentinin çıkarlarının önüne alması "ihanet" sayılır.

Tarihte, genel olarak ekonomik ve toplumsal bütünlenmenin çapı, kent devletlerinden yerel, bölgesel devletlere geçilmesini gerektirecek yönde genişlemiştir. Genişleyince, bir politikacının yalnızca kentini kayırması, siyasal ahlak açısından, bu kez "kınanır" olacaktır. Dolayısıyla, siyasal ahlak kurallarının geçerlilik alanının, tarih içinde, siyasal birimlerin çapına koşut olarak genişletildiği söylenebilir. Koşulları oluşmasına karşın bir üst toplumsal-siyasal birime geçilememişse ona geçilmesi gereğini dile getiren biri (örneğin Machiavelli, Floransa prensliğinin çıkarlarının harcanması pahasına tüm İtalya'nın çıkarlarını savunmuşsa) ahlaksız sayılmayabilir. Bir "üst ahlak" savunucusu sayılabilir.

Bu durumda ahlak değerlerinin gözden geçirilmesi, Nietzsche'nin deyimiyle "değerlerin değerlendirilmesi" gündeme gelebilir. Örneğin "ulusal ahlak" karşısında bir "enternasyonal ahlak", bir "evrensel ahlak" sözü edilebilir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, ahlak kurallarının yalnızca alanının değil "içeriğinin" de değişebileceğidir. Gerçekten, ulusal etik düzeyinde, ulusu yüceltme ve bu yolda "fetih" bir siyasal erdem sayılır. Oysa enternasyonalizmde ya da küreselleşme koşullarında bunlar "siyasal ahlaksızlık" olarak görülecektir. Böyle bir eğilimin varlığına bakılarak, ideal düzeyde, ileride ulaşılabilecek ahlak normlarından söz edilebilir. Evrensel siyasal ahlak kuralları önerilebilir; ve de önerilmelidir. Böyle kuralları yaşama geçirmek için, "evrensel etik değerler"i gerçekleştirmek için çaba gösterilmelidir. Ancak bunların bile, uzam (mekân) içinde evrensel (cihanşümul) değerler sayılabilecekken, zaman içinde evrensel (tüm zamanlar için geçerli) olamayacağı unutulmamalıdır. Zaman içinde de evrensel (değişmeyen) bir nitelik taşıdığı

ileri sürülen değerler, ahlak normları değil, genellikle toplumsal değişme olgusunun yadsındığı "din kuralları" niteliğindedir.

SİYASAL AHLAKIN AÇMAZLARI

Genel olarak ahlakın, siyasal ahlaka o ya da bu biçimde yansıyan açmazları vardır. Bunların yanı sıra, özel olarak siyasal ahlakın da bazı açmazları bulunmaktadır. Ayrıca belli siyasal düzenlere özgü belli siyasal ahlak açmazlarının bulunduğu da görülür.

Toplumsal yaşamın etik açmazı: Değişen toplum değişmeyen norm sorunu

Ahlak, önemli bir konuda değişik davranışların yaratabileceği toplumsal uyumsuzluğa ve toplumsal çözülmeye karşı duruştur. Kişileri (değişmeyeceği düşünülen) belli davranış normlarında birleştirme işlevi görür. Bunun için, toplumda aynı konumda bulunan farklı kişilerin aynı davranışları göstermelerinin istenmesiyle yetinilmez. Aynı kişiden, toplumsal konumu değişmediği sürece, zaman içinde aynı davranışları göstermesi de beklenir. Ve bunun için de, ahlak normlarının yerden yere, günden güne değişmeyeceği söylenir. Böylece "toplumsal değişme" ve onun uzantısı olan "toplumsal evrim" olgusu, yani kültürel evrim gerçeği göz ardı edilmiş olur.

Hiçbir ahlak normu, saptandığı zamanın gereksinimlerine tam anlamıyla uygun değildir. Varsayalım ki uygunu bulunabilir. Böyle bir norm bile, bir kez yerleştikten sonra, koşullar değişse de sanki değişmemekte ayak diretecektir. Ancak toplum (en azından değişen doğa koşullarına koşut (paralel) olarak insan-doğa ilişkilerinin değiştirilmesi zorunluluğu nedeniyle) sürekli değişmektedir. Dahası, deneyim, bilgi birikimi, birikimin kuşaktan kuşağa ("kültürel kalıt" denebilecek olguyla) aktarılması da, kişilerin düşünüş, tutum ve davranışlarında değişmelere yol açar. Bu yüzden ahlak normları, bir süre sonra, kimilerini zorlamaya, topluma dar gelmeye ya da koşullara ters düşmeye başlar. Bu olgu siyasal alan için de geçerlidir. Öte yandan bir devrimde, eski siyasal düzenle ilgileri nedeniyle, bazı ahlak

normlarının çöpe atılması gerekebilir. Bu, genel olarak siyasete ve siyasal ahlak normlarına duyulan güveni kemirir. Yeni norm dizgeleri arayışını getirir.

Sınıflı toplumun etik açmazı: Çifte standart sorunu

Sınıfsız topluluklarda, topluluğun "kandaş" olan ya da kandaş olduğu varsayılan üyelerine gösterilmesi beklenen davranışla, başka toplulukların insanlarına gösterilmesi gereken davranış farklı olabilmektedir. Dolayısıyla insan-insan ilişkileri alanında (insanlık etiği ölçütleriyle bakıldığında) tam bir "çifte standart" görülür.[6] Ancak bu durum (Mannheim'dan Lévi-Strauss'a uzanan yazarların önerdiği gibi) söz konusu toplulukların toplumsal ve kültürel yapıları içinden bakılıp değerlendirildiğinde, bir etik sorun, etik bir açmaz yaratmaz. Oysa sınıflı toplumun çeşitli sınıflarının üyeleri arası ilişkiler, uzlaşmaz çıkarlar ve çatışmalar biçiminde sürekli sorunlar yaratır. Dolayısıyla uzlaşılıp "kurala" bağlanmaları gerekir. Ancak uzlaşma, sınıfların farklı işlev ve konumları nedeniyle bazen olanaksızlaşır. Sonuçta ahlak alanında "çifte standart" kaçınılmaz olur. Bu durum ise, ahlak kurallarının evrensel olup olmadığı sorusuna yol açar. Böyle bir soruya verilen yanıtlardan birisi, ahlak kurallarının genel, evrensel olduğudur. Ama böyle söyleyenlerden belli (egemen) sınıfların belli (yönetici) grupların insanlarını onlara uymaktan kurtaracak yolların bulunduğu görülür.

Öteki yanıt, kast toplumunda olduğu gibi, açıkça "çok standartlı" bir ahlak anlayışının geliştirilmesidir. O zaman da, farklı kimselere farklı davranış gösterilmesinin bazı durumlarda bir

---

6) Örneğin antropolog Pierre Clastres, *Vahşi Savaşçının Mutsuzluğu*, çev. Alev Türker, Mehmet Sert, İstanbul, 1980, Ayrıntı Yayınları, s.233'te, Amerikan Yerlisi Tobalar'ın şefi Kalanin'in, hiçbir ekonomik amacı olmaksızın, başka bir topluluğun kampını birçok kereler basıp insanlarını öldürüp derilerini yüzme alışkanlığından söz eder. Amacı, topluluğun üyeleri arasındaki "kahraman" imajını koruyup sürdürmektir. Yakalanınca gördüğü, bir meşale bedenine bastırarak söndürülecek, bilek derileri kesilip tendonları çekiştirilecek derecede ağır, hayvanlara bile yapılmayan işkencelere uğradığı anlatılmaktadır. Acıya dayanamayıp bağırırsa, ruhunun ağzından kaçmasıyla ölümsüzlüğü kaçıracağı korkusuyla bile olsa, gık dememiş olması "kahraman ahlakı" gereği mi sayılacak? Bağırsaydı ahlaksız mı sayılacaktı?

haksızlık, bir ahlaksızlık sayılmayabileceğini açıklayıp anlatmak gerekecektir. Örneğin bu dünyada hakkını alamayanın, ötedünyada, ya da ruhunun yeni bir bedenle dünyaya bir sonraki gelişinde alacağını inandırmada kullanılacak mitolojiler, dinler, ideolojiler geliştirilmesi yoluna gidilecektir.

Sınıflı toplumun etik açmazı: Devletin güç kullanma tekeli sorunu

Sınıflı toplumun gördüğümüz, görmediğimiz etik sorunları, yöneten-yönetilen farklılaşmasından dolayı, siyasal alana yansır. Pek az ortak davranış dışında, yönetilenlerden farklı, yönetenlerden farklı (birbirlerini bütünleyen) davranışlar beklenir. Bundan öte, sınıflı toplumda, devlet formasyonunun biçimlenmesiyle, kendine özgü bir siyasal ahlak sorunuyla da karşılaşılır:

Devletli (uygar) toplum döneminin ahlakında, toplum içinde kişilerin, grupların, amaçlarına ulaşmak için silaha başvurma girişimleri hukuk dışı sayılır. Haklarını, kaba güce başvurarak doğrudan doğruya kendilerinin almaya kalkmaları, haydutluğa, hırsızlığa benzer ahlak dışı bir davranış olarak görülür. Çünkü silahlarla birlikte güce başvurma tekeli de devlete bırakılmıştır. Bu, İsa'nın tüm insanların günahlarını üstlenip cezalarını çekerek, onları kurtarmaya kalkmasını andıran bir durumdur. Devletin toplumda kaba güce başvurulmasını (sözde) engellemek için güç kullanmasının pratikte yarattığı başka sorunlar da vardır:

a) Devlet gücü, yalnızca uyruklar, yurttaşlar güce başvurmaları durumunda mı, yoksa aynı zamanda güce başvurmaları "olasılığı" karşısında da mı kullanacaktır?

b) Devlet, yurttaşların güç kullanmalarını denetledi diyelim; ya devletin gücü doğru kullanması, demokrasilerde, ellerinden güç kullanma olanakları alınmış yurttaşlarca nasıl denetlenecektir? Devlet orunlarını (makamlarını) dolduran görevlilerin, gücü, devlet adına kendi yararlarına kullanmaları nasıl önlenecektir?

c) Devletin ya da adamlarının, gücü, anayasada belirtilen amaçlar dışında kullanmaları durumunda, yurttaşların tutumu ne olmalıdır? Bu durumda yurttaşların güce başvurmaları (devrim sorunsalı) "yurttaşlık ahlakı" gereği sayılacak mıdır?

Temsilli demokrasinin etik açmazı: Temsil sorunu

Sınıflı toplumun, yöneten-yönetilen farklılaşmasının yarattığı etik açmazı, kuramda demokrasi kavramıyla aşılmaya çalışılır. Ancak demokraside toplumun üyelerinin, hem yöneten hem yönetilen konumunda bulunmaları, kuramdaki ve ilkedeki bir durumdur. Ülkedeki, pratikteki durum böyle bir "doğrudan demokrasi" uygulamasına olanak vermemektedir. Bunun üzerine, gerçekliğe az çok uygun, ya da çok az uygun bir "temsilli demokrasi" (temsili demokrasi) kavramı geliştirilir. O zaman da aşılamaz nitelikte bir "temsil sorunu" ile yüz yüze gelinir. Ancak temsil sorunundan önce, sınıflı toplumun temel etik sorunu (sınıflara göre farklılaştırılmış etik değerler, ya da bazı etik değerlerin, egemen sınıflarca sözünün edilip gereğinin yerine getirilmemesi ikiyüzlülüğü) ortada durmaktadır. Temsilli demokraside şu sorunlar da temsil sorunuyla eklemlenerek ağırlaşacaktır.

a) Bir kimsenin, onaylarını alsa da (temsilcileri seçilse bile) başkalarını yönetmesi, ahlaka ne derece uygundur? Hatta temsil edilme, akıl sahibi bir varlık, "kendini yönetebilen canlı" türü olarak "insan" kavramına uygun mudur?

b) Bir kimsenin başkalarını hemen hemen her alanda yönetmesi düzeyinde temsil etmesi, olanaklı mıdır? Doğru mudur? Getirecekleri, götüreceklerinden az mıdır, fazla mıdır?

c) Temsilci, toplumu yalnızca temsil ettiği (oyunu aldığı) kesimlerin çıkarına göre mi, yoksa tüm toplumun yararına göre mi yönetecektir? (Azınlık hakları, çoğunluk diktası sorunları.)

d) Temsilcinin alacağı kararlarda, kendi çıkarlarının etkisi ne olur, ne olmalıdır? Ne olmaktadır?

e) Temsilciler "gerçekte", tüm toplumu mu, bir sınıfı, bir kesimi, bir mesleği, bir çıkar, bir inanç grubunu mu temsil etmektedir?

f) Temsilci temsil koşullarını çiğnerse ve kendisinin değiştirilmesi yollarını tıkarsa, kendisine karşı "direnme" eyleminin sınırları ne olacaktır? Bir sonraki seçime dek dişler sıkılacak, en fazla edilgin direnmeyle yetinilecek midir? Yoksa direnme güce başvurmayı da içerecek midir? Bu sorun görüldüğü gibi, adalet-

siz bir yönetimi yıkmak, daha adaletli bir yönetim (hatta düzen) getirmek için güce başvurma sorununun (devrim sorunsalının) uzantısıdır. Yani siyasal toplumun etik sorununun temsilli demokrasideki görünümüdür.

Çoğulcu demokrasinin etik açmazı: Hoşgörünün ve uzlaşmanın sınırları sorunu

Yukarıdaki siyasal ahlak sorunları, çağımızın "çoğulcu demokrasi" kavramından çıkarılacak bir "çoğulcu siyasal ahlak" anlayışıyla aşılmaya çalışılabilir. Ancak bu kez, çoğulcu demokrasinin açmazları, kendilerini çoğulcu siyasal ahlaka yansıtacaktır:

a) Toplumda, hoşgörünün "iyiye kullanılmasına" (örneğin savaşa karşı olanların, savaşın finansmanında kullanıldığı düşüncesiyle vergilerini ödememe isteğine)[7] ne ölçüde olumlu yanıt verilecektir? Ve hoşgörünün kötüye kullanılmasına izin verilecek midir? Örneğin insanların, hatta çocukların korkularına, tutkularına seslenilerek yaratılıp yönetilen pazarlama yöntemleri hoş görülüp başıboş bırakılacak mıdır? Kadınlığı mallaştıran bir porno pazarında da hoşgörü işletilecek midir? Ya da korkanlar ve korkutanlar türetebilen korku filmleri ekranının alıcılarına ve satıcılarına ("alan razı satan razı" diye) hoşgörü gösterilecek midir?

b) Hoşgörüye, hoşgörü ortamında gelişen toplumsal, kültürel farklılaşmanın, etik farklılaşmanın, değerler farklılaşmasının, toplumsal dayanışmayı, hatta toplumsal birliği olanaksız kılacak noktaya dek varmasına kadar hoşgörü gösterilecek mi?

c) Çoğulcu demokraside, çeşitli kişilerin, grupların, örgütlerin, ahlak değerlerini aşındıracak biçimde "uzlaşması" (çıkar paylaşması) yoluyla çoğunluk oluşturma gibi bir sonuç doğurmasının önüne geçilebilecek mi?

---

7) Amerikan anarşist düşünürü Henry Thoreau (1817-1862) karşı olduğu savaş için kullanılacağı düşüncesiyle vergilerini ödemeyip Walden Gölü kıyısında kurduğu kulübede yaşamayı seçerek edilgin direniş örneği vermişti. Vergisini ödemeyince hapis cezasına çarptırılmış. Hapse girmekten, bir tanıdığının vergi borcunu ödemesiyle kurtulmuştu. İki yıl sonra topluma dönmüştü. Bkz. Hayreddin Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, İstanbul, 2011, Legal, 208 s.

BİR SİYASAL AHLAK PRATİĞİ TİPOLOJİSİ DENEMESİ

Ahlak'ın önemli bir alanı olan siyasal ahlak sorunlarının bir bölümüne "ahlak kuramları" içinde değinildi. Önemli bir bölümü de Türker Alkan'ın yarısını yazıp yarısını 17 yazardan derlediği[8] yetkin çalışması *Siyasal Ahlak ve Siyasal Ahlaksızlık* (Bilgi Yayınevi, 1993) içinde incelenmiş bulunuyor. Siyasal ahlak pratiğinden bol bol örnek orada verilmiş durumda. Burada tarihten ve günümüzden derlenmiş siyasal ahlak pratikleri örnekleriyle yapılan bir tipoloji denemesiyle yetinilecek. Tüketici bir tipoloji, bu satırın yazarının yetenekleri ve olanakları ötesindedir. Dolayısıyla, tipolojinin, neredeyse gelişigüzel seçilmiş örneklerden oluşturulduğunu, ahlak adına başından belirtmeliyim. Örneklerin Mezopotamya-Avrupa uygar toplumları kültür geleneği içinden alınıp, Hindistan, Çin, Güney Amerika gibi uygar kültür gelenekleri bölgelerinin dışarıda bırakıldığı da belirtilmeli.

1. Gılgamış'ın "budünyacı Tanrı-Kral ahlakı": İnsanlığın zamanımıza kalabilen ilk romanı sayılan (aynı zamanda ilk tarihyazıcılığı örneği olduğu söylenebilecek olan) *Gılgamış Destanı*[9] içinde bir ahlak anlayışı da yansıtılmıştır. Gılgamış'ın salt bir destan kahramanı olmayıp MÖ 4. binyılda yaşamış tarihsel bir kişilik olduğu gösterilmişse de, öyküde anlatılanlar tarihsel gerçekliği tam doğru yansıtmayabilir. Bu nokta konumuz için fazla önemli değildir. Önemli olan bu metnin okundukça örnek alınabilecek bir siyasal ahlak anlayışını yansıtmasıdır:

Yapıtta, üçte ikisinin tanrı üçte birinin insan olduğu söylenen Gılgamış, tanrısal bir kral sayılması nedeniyle, Uruk kent devletinin mutlak egemeni gösterilir. Uruk halkını kentin ünlü surlarının yapımında, angaryada acımasızca çalıştırmıştır. Öyle ki halkın yakarması üzerine tanrılar Enkidu adında bir yaban insanı,

---

8) Türker Alkan, *Siyasal Ahlak ve Siyasal Ahlaksızlık*, Ankara, 1993, Bilgi Yayınevi, 474 s.

9) Krş. *Gılgamış Destanı*, İngilizce'ye çev. ve sunan, N. K. Sandars, Türkçesi, Sevin Kutlu ve Teoman Duralı, İstanbul, 1973, Hürriyet Yayınları, 139 s.; *The Epic of Gilgamesh*, N.K. Sandars, Middlesex, 1972, Penguin Classics, 128 s. ve Bilgin Adalı, *Gılgamış Destanı* (Gençler İçin) İstanbul, 2009, YKY, 93 s.

Gılgamış'ı durdurması için yaratıp gönderirler. Enkidu'nun ilk görevi, Gılgamış'ın her evlenmede gelinle tapınakta yatma "ilk gece hakkı" ayrıcalığını (bağışlamayıp) kullanmasını önlemektir.

Ne var ki, üstü örtülü metinden anlaşıldığına göre, kapışma sevişmeye dönüşür. Enkidu Gılgamış'ın hem kölesi hem "oğlanı" hem yoldaşı olur. Tanrılar Gılgamış'ı cezalandırmak için bu kez Gök'ün Boğası denen Güneş'i (kuraklık yaratması için) yollarlar. Nedeni, Gılgamış'ın, Aşk Tanrıçası İştar'ın "bana tohumlarını ver" diyerek çiftleşme önerisini kabul etmemiş olmasıdır. Onuru incinmiş Tanrıça'nın babasından Gılgamış'ı cezalandırmasını istemesidir. Gılgamış ve Enkidu Gök'ün Boğası'nı öldürürler. Bu, baştanrıya başkaldırma sayılır. Cezası, nedense egemenin kölesine kesilir ve Enkidu ölür.

Gılgamış, Enkidu'nun mezarı başında kendi ölümlülüğüne ağlar. Öykünün gerisi, ölümsüzlük otunu elde etmeye çalışması, bulması, ama yılana kaptırması, bildik ayrıntılar. Buradan siyasal ahlak adına çıkarılabilecek sonuçlardan birincisi, egemenlerin kendilerini uyruklarından, ölümsüzlüğü, tanrılığı hak edecek denli yüksek görerek ayırmaları, kendilerine "ayrıcalık" tanımalarıdır. İlk Çin imparatoru, Çin'i (MÖ 221'de) birleştiren Şih Huang-Ti'den Cengiz Han'a (MS 13. yüzyıla) dek egemenlerin büyücüleri, simyacıları, şarlatanları saraylarında, çadırlarında toplayıp ölümsüzlük arayışları, bu tutumun örnekleridir.

Gılgamış Destanı içinde siyasal ahlak ile ilgili sonuç çıkarılabilecek ikinci nokta, Gılgamış'ın Enkidu ile birlikte ülkedeki kötülüğü ortadan kaldırmak için bir savaş seferine çıkmasıdır. İlerleyen satırlarda "kötülük" denen şeyin, Mezopotamya'yı çevreleyen dağlardan sağlanan sedir ağacı ormanlarından yararlanılmasının engellenmesi olduğu anlaşılır. Engelleyen, "Humbaba" adlı canavardır (ola ki bir barbar şefidir). Humbaba'yı öldürürler, kestikleri sedir ağaçlarını ırınağa taşıtarak Uruk'a utkuyla (zaferle) dönerler. Kötülük yok edilmiştir. Burada, bir uygar (sınıflı) toplumun halkının, egemen sınıfının ya da egemeninin çıkarına olan şeyin "iyi", olmayanın "kötü" sınıflandırmasından geçirildiği (sınıflı toplumlar boyunca sürecek olan) ahlak anlayışının (bilinen) ilk örneğiyle karşılaşırız.

Gılgamış Destanı içinde işlenmiş, hem genel hem siyasal ahlak anlayışıyla ilgili üçüncü noktanın "budünyacılık" değeri olduğu söylenebilir. Gılgamış ölümsüzlük otunu yutamayınca, bira tanrıçası Siduri'nin kendisine öğüdü (s.106'da) şu olmuştur: "Gılgamış boşuna bu çaba, aradığın sonsuz yaşamı bulamayacaksın asla; tanrılar... sonsuz yaşamı kendileri için sakladılar. İnsanoğlu doğar, yaşar ve ölür. Tanrıların ona çizdiği kader böyle. Gelene kadar acımasız son, tadını çıkar önündeki yaşamın, acıyla değil mutluluk içinde yaşa hayatını. Tadını çıkar yemeklerin. Yaşadığın her gün zevk versin sana, yıkan ve güzel giysiler giyin, müzikle ve dansla şenlensin evin. Elini [parmağını] tutan çocuğunu sev, kucakla karını mutlu et onu. İşte budur insanlar için en iyi yaşamanın yolu."

Ama ilerde, tektanrıcı dinde egemenlerin çoğunun bencilce budünyacı tatları, hatta tutkuları amaç edinip, mutluluğu onlarda aramalarına karşın, kendilerini uyrukların mutluluğuna, tinsel değerlere, dinsel davalara adamış kimseler olarak göstermeye çalışmaları, siyasal ahlakın ikiyüzlülüğünün neredeyse evrensel bir özelliği olacaktır.[10] Ayrıca, Siduri'nin sözlerinde, ölüm olgusuna dayandırılarak başlatılan "kadere boyun eğme" ahlakı dile getirilmiştir. Onu, kazalara, belalara, yoksulluğa kadermiş gibi katlanılması isteği izleyecektir.

2. Tektanrıcı dinde çarpıtılarak yansıtılmış biçimiyle "Firavun ahlakı": *Tevrat* içinde İbranileri köle gibi kullanıp onlara baskı yaptığı ve acımasız davrandığı söylenen Mısır egemeni Firavun'un Musa ile tartışmaları anlatılır. Bunlara bakılırsa (kendisi bir dinin tanrısı ve başdincisi sayılan) Firavun, dinsizlik, ahlaksızlık, acımasızlık, sözünden döneklik timsalidir.[11]

---

10) Çuvaldızı kendimize batıralım: Kendini Muhammed'in halefi gören ve öyle gösterilen Arap ve Osmanlı halifeleri, söylemde ötedünya değerlerinin savunucusu olduklarını ileri sürmelerine karşın, saray yaşamlarında, içkiye, tensel hazların övüldüğü şiirlere düşkünlükleri gibi budünyacı yüksek kültürü benimsedikleri (bkz. William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara, 2014, Imge Kitabevi Yayınları, s.311) bilinirse, Osmanlı'da da siyasal ahlak söz konusu olduğunda çifte standartlı ve ikiyüzlü bir durumun varlığı yadsınamaz.

11) Musa-Firavun tartışmaları için bkz. *Tevrat*, Mısırdan Çıkış, 5-10; (Mısır'dan Çıkış 1/15'e göre) "Mısır kralı, Şifra ve Pua adındaki İbrani ebelere, 'sözde' İbrani kadınlarını doğum sandalyesinde doğurturken iyi bakın; çocuk erkekse öldürün, kızsa dokunmayın" demiş.

Gerçekten, "Firavun" sözü, *Tevrat, İncil* ve *Kur'an*'da "kötülük timsali" anlamında bir sıfat olarak, öteki yöneticiler için de kullanılagelen bir küfür niteliği kazanmıştır. Deccal (İng. Anti-Christ), Şeytan sözcükleri de benzeri amaçlarla, benzeri anlamlarda kullanılan ve dinsizlikle ahlaksızlıkla, kötülükle özdeşleştirilen kavramlardır. Ezidilerin peygamberinin adı olan Adi (Şeyh Adî bin Musâfir el-Umavvî) ve Şii ayaklanmasını (680'de Kerbela'da) bastıran Emevi halifesinin adı olan Yezid de "çok kötü" sayılan kimseleri nitelemede (örneğin "o ne yezittir bilemezsin" sözünde) kullanılmaktadır.

Burada siyasal ahlak tipolojisi bakımından belirtilmesi gereken nokta, Firavun, Şeytan, Deccal gibi adlarla ve sıfatlarla, nesnel olgulardan çok, tektanrıcı dinin sözcülerinin ve savunucuların, "din düşmanı" saydıkları kimseler hakkında *a-priori* ahlak önyargılarının dile getirildiğidir.

3. **Sokrates'in "sadık yurttaşlık ahlakı"**: Sokrates (MÖ 449-399) felsefe, politika yapıtlarında "siyasal ahlak simgesi" olarak anılır. Ona bu ünü kazandıran davranışı, idama mahkûm edilecekken, ne düşüncelerinden vazgeçtiğini söylemesi ne de öğrencilerinin kendisini kaçırma önerilerini kabul etmesi olmuştur. Kendisi, Atina demokrasisine duyulan güveni ve inancı sarsıcı bulunan eleştirel konuşmaları nedeniyle susturulmak istenmişti. Ama bu amaç açıkça söylenemediği için, Atina gençlerini hem fizyolojik hem düşünsel baştan çıkarma suçlaması gibi apaçık bir "siyasal ahlaksızlık" yapılarak yargılanmıştır. Buna karşın (öğrencisi Platon'un *Kriton* diyaloğunda anlattığına göre) verilen ölüm cezasına, karşı çıkarsa bunun ahlaksızlık olacağı görüşüyle boyun eğmiştir. Böylece, bir ahlak kuramcısı olması yanı sıra, bu davranışıyla, ortaya siyasal ahlak pratiği tipolojisine alınabilecek örnek bir davranış koymuş olur.

Böyle bir örnek davranıştan çıkarılabilecek sonuç, yönetilenlerin, karşı oldukları siyasal düzenlerde bile, yararlanageldikleri düzene ve yasalara uymalarıdır. Kendi yaşamsal çıkarlarına uymadığı durumlarda onlardan kurtulmanın yollarını aramamalarıdır. Sokrates'in söyledikleri (ya da Platon'un ona söylettikleri) de böyle bir çıkarsamayı onaylar niteliktedir: "Atina yasaları ile,

onlardan yararlanma karşılığında onlara uyma sözü verdiğim bir sözleşme yaptım. Bu sözleşmeye dayanarak devlet yasaları bana 'seni biz dünyaya getirip besledik, senin ataların bizim kölemizdir; böyle olunca senin hakların bizim haklarımıza eşit olur mu?' derlerse ben ne diyebilirim" (12)

Madalyonun bir yüzü bu. Öteki yüzünde, sözlerinin altında eşitsizlikçi bir siyasal ahlak anlayışının yatmasıdır: Kenttaş (yurttaş) karşısında kent devletinin mutlak üstünlüğünün savunulduğu bir anlayış!

4. **Perikles'in "demokratik katılma ahlakı"**: "Thukydides Tarihi" içinde (I.I.34-36'da) aktarıldığına göre,(13) Perikles (MÖ 495-429) Sparta ile girişilen Peloponnesos Savaşı'nın birinci yılında şehitler için bir "Cenaze Töreni Söylevi" vermiştir. Söylevinde Atina'nın yönetim biçimi olan demokrasinin dayandığı erdemleri anlatırken şunları söylemiştir: "Bir Atina yurttaşı, kendi işlerine bakarken kamu sorunlarını savsaklamaz. Devletle ilgilenmeyen bir kimseyi, zararsız değil yararsız buluruz." Bu sözleriyle, demokratik siyasal ahlakın dayandığı ilkeyi dillendirmektedir. Yani, kamu sorunlarıyla ilgilenme ve politikaya katılma ilkesini dile getirmiş olmaktadır. Zamanımızın yurttaşının, bu alandaki sorumluluk bilincinin Atinalınınkine ulaştığı söylenebilir mi? İlgisinin ne kadarını özel, ne kadarını kamusal sorunlara ayırınaktadır? Boş zamanlarında ilgisi nasıl, nerelerde savrulmakta, sömürülmektedir? Kısaca, "siyasal ahlakından ne haber!"

5. **Polybios'un "kitleye dinsel denetim ahlakı"**: Yunan asıllı Romalı düşünür Polybios, ahlak anlayışını dinsel inançlara dayandırmıştır. Bunu nasıl yaptığını kavramak için, önce Yunan'da ileri sürülmüş olan dinin toplumsal işleviyle ilgili bir kuramı (ahlak kuramları içinde ele alınan görüşleri) anımsamakta yarar var: Yunanlı sofist Kritias (MÖ 455-403) "Sisyphos" adlı satirinde, geçmişte insanların yaşamının kaos içinde, düzensiz geçtiğini anlatır. Güçsüzün güçlünün uşağı olduğu, iyinin ödül-

12) Platon, *Kriton*, 50 a.

13) Thukydides, *Peloponnesoslularla Atinalıların Savaşı*, çev. Halil Demircioğlu, Ankara, 1958, Türk Tarih Kurumu Yayını.

lendirilmediği, kötünün cezalandırılmadığı bir çağdan söz eder. Sonra, hakkı, adaleti egemen kılmak için, yasaların konduğunu belirtir. Daha sonra, gizlice işlenen suçların da engellenebilmesi için: "kurnaz düşünceli adamın biri, tanrı korkusunu insanlara buldu... sessizce. 'Bir kötülük tasarlarsan, gizli kalmaz bu tanrılardan' diye en tatlı öğretiyi sürdü o öne, bürüyerek doğruyu yalancı söze"[14] denir.

Kritias'un bu düşüncesi doğrultusunda, ondan iki yüzyıl kadar sonra, Polybios (MÖ 204-120) benzeri bir düşünüş geliştirmiştir. "Tarihler" adlı yapıtında, tanrılara inananların değil asıl onlara inanmanın aptallık olacağını söyleyenlerin aptalca düşündüklerini ileri sürmüştür. Çünkü Roma devletini birlik içinde tutan duygu, Polybios'a göre, tanrılara karşı duyulan korkudur. Sıradan halk ancak bu yolla denetlenebilir. Polybios buna, insanların, korkularına ve umutlarına seslenilerek yönetilebileceği görüşünü eklemiştir.[15]

Böyle bir tutum karşısında, siyasal ahlakla ilgili iki sorun gündeme getirilebilir: Birincisi, siyasal ahlakın bir mitolojiye, dinsel olsun olmasın bir ideolojiye dayandırılmasının doğru olup olmadığıdır. İkincisi, dinsel inançların, toplumun birliği amacıyla bile olsa, siyasal bir araç olarak kullanılmasının ahlaka uygun olup olmayacağı sorunudur.

6. Musa'nın "silahlı peygamber" ahlakı: Machiavelli, *Prens* içinde (İsa ile karşılaştırarak olsa gerek) peygamberlerin bile silahlısının başarılı olduğunu yazmıştır. Bununla kafalarda Muhammed'i çağrıştırdığı belli. Kafasında belki aynı zamanda Musa da vardı. Topuzlu asasıyla ve Levioğulları kabilesinin, kendine biat etmiş savaşçılarıyla Musa "silahlı peygamber" tipinin arketipi olarak alınabilir. Bu konuda *Tevrat*'taki pek çok anlatıdan birini (Mısırdan Çıkış, 32/1-30) vermek bile yetecektir.

Musa, Rab'dan on buyruğu alıp taş tabletlere kazımak için Sina dağına gitmiştir. Dönmesi gecikince, baskısından bunaldığı

---

14) Bkz. s. 77; krş. Walther Kranz, *Antik Felsefe*, çev. Suat Y. Baydur, İstanbul, 1976, İ.Ü. Ed. Fak. Yayınları, Kritias, 87 B.10, s.32.

15) Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.211.

anlaşılan halk, kardeşi Harun'a gidip kendilerine öncülük edecek bir tanrı (anlaşılan eski kabile tanrılarından birini) yapmasını isterler. Harun onlardan topladığı yüzük, küpe gibi altını eritip bir buzağı yontusu döker.

Halk buzağının çevrisinde sevinçten yer, içer, oynar, "çılgınca eğlenirler" (olasılıkla da, *Tevrat*'ta sıkça geçen başka tanrılarla "zina ettiler" suçlamasına bakılırsa, sevişirler). Rab, dağdan aşağı in de yaptıklarımı gör der. "Musa ordugaha yaklaşınca, buzağıyı ve oynayan insanları gördü; çok öfkelendi. Elindeki taş levhaları fırlatıp dağın eteğinde parçaladı... Yaptıkları buzağıyı alıp yaktı, toz haline gelinceye dek ezdi, sonra suya serperek İsraillilere içirdi... Musa halkın başıboş hale geldiğini gördü... ordugahın [göçebe çoban kabilenin geçici kamp yerinin] girişinde durdu, "RAB'den yana olanlar yanıma gelsin!" dedi. Bütün Levililer çevresinde toplandı."

"Musa şöyle dedi: İsrail'in Tanrısı RAB diyor ki, Herkes kılıcını kuşansın. Ordugahta kapı kapı dolaşarak, kardeşini, komşusunu, yakınını öldürsün Levililer Musa'nın buyruğunu yerine getirdiler. O gün halktan üç bine yakın adam öldürüldü. Musa 'bu gün kendinizi RAB'be adamış oldunuz' dedi. 'Herkes öz oğluna, öz kardeşine düşman kesildiği için bugün Rab sizi kutsadı!' Ertesi gün halka 'Korkunç bir günah işlediniz' dedi. Şimdi RAB'bin huzuruna çıkacağım. Belki [yakınlarını öldürmekle değil, buzağıya tapınmakla işledikleri suçları kastederek] günahınızı bağışlatabilirim."

Böyle bir olay olmuş olabilir, olmayabilir. Ama her iki olasılıkta, yazılanlar okundukça, Tanrı'ya ve yöneticiye başkaldırma durumlarında nelerin düşünülüp nelerin yapılacağına örnek olacaktır. "Musa ahlakı" olarak nitelediğim tutumda iki ahlak sorunu bulunmaktadır. Birincisi, başka inanca bağlanan uyruklara ve öteki topluluklara nasıl davranılacağı, daha genel bir dinsel ahlak sorunu olup, konumuz dışında kalmaktadır.[16] Öteki-

16) Yukarıdaki *Tevrat*, Mısırdan Çıkış, 32/1-30'dan özetlenen anlatı, topluluk içinde başka tanrılara tapınanlara nasıl davranılacağı ile ilgilidir. Toplumca başka tanrılara nasıl davranılacağıyla ilgili örnek olarak Süleyman peygamber-kral yönetimi zamanında hoş görülen İştar ve Baal rahiplerinin, Ahav yönetimi za-

si, aynı zamanda dinsel erk sahibi bir yöneticiye başkaldırmanın karşılığı ne olacak? sorusuyla ilgili siyasal ahlak sorunudur.

7. Eyüp **kulunuzun "sabır ve katlanma ahlakı"**: Musevilerin ve Hıristiyanların ortak kitabı *Tevrat* içinde "Eyüp" başlıklı ilginç bir bölüm bulunmaktadır. Orada anlatılan öyküye ve işlenen düşüncelere, *Kur'an*'da (Nisa 163, En'âm 84, Enbiya 83, Sad 41 ayetlerinde) "Eyyub peygamber" ile ilişkilendirilerek, kısa kısa (ve biraz da farklı) değinilmiştir.

Tevrat'ın Eyüp'ü peygamber değildir: O'nun Tanrı'dan korkan, kötülükten kaçınan varsıl bir kuludur: Öykü şöyle başlatılır: Rab [Efendi] tanrı Şeytan'a, böyle nereden geliyorsun? diye sorar. Şöyle bir dünyayı dolaşmaktan yanıtını alır. "Kulum Eyüp'e bakıp da düşündün mü?.. Kusursuz doğru bir adamdır." Şeytan'ın buna yanıtı, "verdiğin evhalkını ve malvarlığını koruduğun için; eğer korkmaz, tapınmazsam korumaz diye korkuyordur" olur. "Verdiklerini al, yüzüne karşı küfredecektir" gibi sözler söyler.

Tanrı gene de Eyüp'ün kendisinden korkup, kendisini sayıp tapınacağı görüşündedir. Şeytan ile bahse tutuşur. "Eyüp'ü eline verdim, canına dokunma malına, sağlığına istediğini yap, bakalım doğruluktan ayrılacak mı?" diye. Eyüp, art arda gelen yıkımlarla, kalabalık ailesini, kölelerini, evini; koyun, deve, eşek sürülerini, en sonunda sağlığını yitirir. Bütün bedeninde çıbanlar çıkar. Öykünün popüler anlatımlarında, kurtlanan yaralarını kemiren kurtlardan biri düşünce (Tanrının ona verdiğine inandığı nasibini engellememek için) alıp yerine koyduğu söylenir.

Üç arkadaşı kendisine geçmişolsuna gelir. İşte o zaman, çul, çuval içinde, küller üzerinde yaşayıp, acıyla kıvranan Eyüp, doğduğu güne lanet eder. Doğru, dürüst, adil biri olduğu, ödüllendirilme beklerken cezalandırıldığı görüşüyle (Tanrı'nın varlığını sorgulamazsa da) adaletini sorgulayarak, deyim yerindeyse başkaldırır. Arkadaşları, Tanrı'nın, ortada işlenmiş bir suç, bir

---

manında, Yehova peygamberi İlya(s)'nın komplosuyla başlarına gelenler (bkz. *Tevrat*, Birinci Krallar, 18/1-40) verilebilir: 'İlyas, Baal'in [450] peygamberlerini yakalayın, hiç birini kaçırmayın' der. İlyas, onları Kişon Vadisi'ne götürüp orada öldürdü." *Kitabı Mukaddes* başlıklı eski çeviride "boğazladı"[1] denir.

günah olmadıkça kimseyi cezalandırmayacağını söylerler. O zaman Eyüp Tanrı'ya, "Bana suçumu, günahımı göster. Niçin yüzünü gizliyorsun beni düşman gibi görüyorsun?" der.

Arkadaşlarından daha yaşlı olan ikisi kendisini, "Tanrı korkusunu bile ortadan kaldırıyorsun" diye eleştirir. Kadından doğan insan doğru olabilir mi? diye sorarlar. Tanrısızlar sürüsü kısır olur. Tanrı, babaların cezasını çocuklarına çektirir. Her Şeye Gücü Yeten'e dönersen eski haline kavuşursun gibi bu tür tartışmalarda ileri sürülen bildik öğütleri ve görüşleri savunurlar.

Eyüp, kendine yapılan haksızlıklardan öteki insanlara yapılanlara geçer: Kötüler niçin yaşıyor? diye sorar. İnsanların, sınır taşlarını kaldırdıklarından, sürüleri çaldıklarından, öksüze, dula, yoksula haksızlık ettiklerinden söz eder. Aç karna buğday demeti taşıyıp, soğuk geceleri çıplak geçirenlerden, cinayetlerden, zinadan dem vurur. Tanrı'nın bunlara karışmadığını anlatmaya çalışır. "İşte savunmam Tanrı yanıt versin" der.

Yaşlı arkadaşları, Eyüp'ü Tanrı'ya yeniden inanmaya, tanrının adaletine olan inancına geri dönmeye ikna edemez. O zaman, en genci olan ve "akıl yaşta değil baştadır" diyerek en bilgileri olduğunu ileri süren alır sözü: Hiçbiriniz Eyüp'ün haksızlığını kanıtlayamadınız diyerek, kanıtlama yolunda şu savları öne sürer: Kim ona ne yapması gerektiğini söyleyebilir? Kim ona haksızlık ettin diyebilir? Tanrı kötülük yapmaz. Haksızlık etmez. Herkese yaptığının karşılığını öder. Tanrısız insan krallık etmesin halka tuzak kurmasın diye, kişilere ne yapıyorsa ulusa da onu yapar savlarını sıralar.

Kanıtlarını sürdürerek bilgimi geniş kaynaklardan toplayacağım, yaratıcıma hak vereceğim diyen bu genç bilgenin söylediklerine bakılırsa, aslında sorunları irdelememektedir. İrdeleyerek kanıtlar geliştirmemektedir. İrdelemekten çok, inançları, boşinançları kanıt olarak ileri sürme yoluna girmiştir. Örneğin "Tanrısızlar, tanrıdan yardım istemez, genç yaşta ölüp giderler. Yaşamları putperest tapınaklarında, fuhşu iş edinmiş erkekler arasında sona erer." "Ama tanrı acı çekenleri [haz aramadıkları için demek istese gerek] acı çektikleri için kurtarır" gibi sözler söyler.

Genç bilge arkadaşın Tanrı'nın adaletini savunmada bir başka kanıt paketi, Tanrı'nın yaptıklarının insanların anlayışlarının ötesinde bir bilgeliğin ürünü olduğudur: "Tanrı insandan büyüktür [Allahuekber]. Tanrı öylesine büyüktür ki onu anlayamayız" Buradan, Tanrı'nın, doğada görülen yağmurlar, şimşekler gibi insanın anlayamayacağı işlerine geçer. O, anlayışımızın ötesinde büyük işler yapar.[17] Çünkü kara "Yere düş" der. Sağanağa "bütün şiddetinle boşal" Bu durumda kim ona ne yapması gerektiğini söyleyebilir? Kim ona haksızlık ettin diyebilir. "Dinle Eyüp. Dur da düşün Tanrının şaşılası işlerini... Dökme tunç ayna kadar sert olan kubbeyi O'nunla birlikte yayabilir misin?"

Bu noktada işe, kasırga içinden Eyüp'e yanıt veren Tanrı karışarak, gücünün, adilliğinin, bilgeliğinin yüceliğinin kanıtlarını en üst düzeye çıkarır: "Bilgisizce sözlerle tasarımı karartan bu adam kim? Şimdi erkek gibi kuşağını beline vur da ben sorayım sen anlat" [En iyi savunma saldırıdır taktiğine geçilmiştir.] "Ben bu dünyanın temelini atarken sen [Eyüp!] neredeydin?... [Deniz'e] "Buraya kadar gelip öteye geçmeyeceksin. Gururlu dalgaların şurada duracak dediğim zaman... [neredeydin?] Sen ömründe sabaha buyruk verdin mi?[18] Mevsimlerinde çıkarabilir misin, takım yıldızlarını? Biliyor musun göklerin yasalarını? Tanrının yönetimini yeryüzünde kurabilir misin? Bu gibi sözleri, bildik, "doğanın varlığından ve gücünden tanrının varlığını ve gücünü çıkarma" totolojisidir.

Doğrudan doğruya Tanrı'dan gelen bu son vuruşların ağırlığı karşısında Eyüp, yelkenleri suya indirir: "O zaman Eyüp, Rabbi

---

17) Yaratan'ın yaptıklarını yaratılanların aklının almayacağı, dolayısıyla inançların akılla sorgulanamayacağı inancının kaynağının Eyüp öyküsünün de alındığı, ilk sınıflı toplumun göründüğü Mezopotamya geleneğinde olması anlamlıdır (bkz. *Enuma Eliş*, IV/35-37). "Bilge Ea [Enki] insan soyunu yarattıktan ve onları zorunlu kıldıktan sonra tanrılara hizmet etmekle - uygun değildi bu iş [insanın tanrılara kölelik etmesi için yaratılışı](insanın) anlama yetisine" denmekte.

18) Buradan ilahiyat profesörü Abdülaziz Bayındır'ın, ilk defa ben öne sürüyorum diye Gece ile Gündüz'ün birer ışık olayı değil varlık (özne) oldukları yolundaki savının (bkz. *Bilim ve Gelecek*, 89, Temmuz 2011 sayısı) *Kur'an*'dan çıkardığı kanıtlarının da kaynağının *Kutsal Kitap*, Yaratılış bölümü yanı sıra, Eyüp kitabı olduğu anlaşılıyor.

şöyle yanıtladı: Senin her şeyi yapabileceğini biliyorum. Hiçbir amacına engel olunamaz... Kuşkusuz anlamadığım şeyler üzerine konuştum... Kulaktan duymaydı bildiklerim senin hakkında. Şimdiyse gözlerimle gördüm seni. Bu yüzden kendimi hor görüyor, toz ve kül içinde tövbe ediyorum." Eyüp eski uysal Eyüp'e dönmüştür!

Rab, bunun üzerine, Eyüp'ü eski gönencine kavuşturur. Yitirdiği 7 bin koyun yerine 14 bin, üç bin deve yerine 6 bin, beş yüz çift öküz ve beş yüz çift eşek yerine biner verir. Gene 7 oğlu, 3 kızı olur. Sağlığı düzeldiği gibi 140 yıl daha yaşar.

Eyüp kitabı, sorulu yanıtlı düzenlenmiş bir yapıt, belki de tektanrıcılığın ilk kateşizm yapıtıdır. Düzenleyicileri, ilginç bir öykü kanalıyla, önce, öykünün kahramanlarından birine "şeytanın avukatlığı" görevini verirler. Onun savlarını, daha sonra sözü verecekleri başkahramanın üstesinden gelebileceği dozda ve biçimde düzenlerler. Sonra başkahraman, o en güçlü karşıt savları bile yerle bir edecek bombardımana başlar. Öyküde dayatılmak istenen dinsel ahlakın çekirdeği, yaradana, yazgısına boyun eğmesi yanı sıra, Tanrı ile eşitsizlikçi ilişkide, kul insanın, kendini olabildiğince alçaltıp aşağılarken, yaratanı Tanrı'yı övüp yüceltmesidir.

Kuşkusuz, değerlerin inanca (yaratan efendi Tanrı-yaratılan kul eşitsizlikçi ilişki inancına) dayandırıldığı bu öykü bir dinsel ahlak anlayışını yansıtmaktadır. Ama yaratıcıya boyun eğme (*Kur'an* Nisa 59'da "Ey iman edenler. Allah'a itaat edin. Peygambere ve sizden olan ululemre (idarecilere) itaat edin" buyruğunda olduğu gibi) birliğinde yöneticiye boyun eğilmesini de getirecektir. Öyleyse öykü aynı zamanda, yöneten tanrı - yönetilen kul metaforuyla, yöneten-yönetilen ilişkilerini düzenleme, koruma, yeniden üretme ve savunma işlevi görecektir.

Aslında bu ve benzeri öyküler, asıl bu işlevi gören argümanlar dizgesidir. Amaç, kulların (uyrukların) Yaradan'a, yönetene boyun eğdirilmesidir. Bu yolda, eleştirel düşünmelerini, kuşkulanmalarını engellemektir. Kuşkulananların bile, korkutularak ya da ikna edilerek (yeniden inandırılarak) kulluk cephesine geri kazandırılmasıdır. Siyasal ahlak arenasında (tarihte ve gü-

nümüzde) bu tipolojiyi izleyen, bu tipolojiye uygun pek çok değerle, savla, davranışla karşılaşılabilmektedir. *Tevrat*'ın Eyüp'ünün öyküsünde, onu aktarılırcasına esinlenildiği "Mezopotamya Eyüp'ü" olarak adlandırılan çiviyazılı metin (hemen hemen aynı tartışma, aynı savlar) bu siyasal ahlak tipinin ilk kaynağıdır. Bu, Tanrı-kul eşitsizlikçi ilişki anlayışının ilk sınıflı toplumla (çoktanrıcı biçimiyle de olsa) ilk dinsel düşünüşle birlikte kurulduğunu göstermektedir.

Tektanrıcılıktaki uzantısı ve kalıntısı *Kur'an*'ın Eyyub Peygamber'idir. *Tevrat*'ın Eyüp öyküsüyle aralarında şu küçük farklılıklar vardır: Öykünün kahramanı, *Kur'an*'da, soyağacı verilmese de, peygamberler arasında sayılmıştır. Enbiya 83 ayetini izleyen Diyanet açıklamasında müfessir (tefsirci, yorumcu) Beyzâvi'ye dayanılarak, Eyyub'un, başına gelen büyük yıkımlara (felaketlere) karşın, yakarır (şikayet eder) duruma düşmemek, Allah'ın takdirine rızasını sürdürmek için, durumunu Allah'a bildirmekten kaçınmış olduğu yazılıdır. Bu tutumundan ancak eşinin ricasıyla vazgeçtiği açıklanmaktadır. Eyüp'ün Müslümanlaştırılışında *Tevrat* "Eyyüp"ünde bulunmayan bu ayrıntı ile Tanrının... takdirine boyun eğme daha bir ağırlaştırılmış olmaktadır. Öykü, Sad 44'te "Gerçekten biz Eyyub'u sabırlı (bir kul) bulmuştuk. O iyi kuldu daima Allah'a yönelirdi" ile noktalanmaktadır. Demek ki bir ahlak değeri olarak iyilik, sabretmede, Allah'a yönelmede, kulluk etmede gösteriliyor.

8. **İsa'nın "düşmanını sev" ahlakı**: İsa, *İncil*'de ve öteki Hıristiyanlık yazılı sözlü geleneklerinde bir sevgi peygamberi olarak gösterilir. "Düşmanını [bile] seveceksin" sözü bunu gösterir: "Komşunu seveceksin, düşmanından nefret edeceksin dendiğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki, düşmanınızı sevin, size zulmedenler için dua edin."[19] Aynı zamanda, "sağ yanağına vurana sol yanağını da dön" sözü, onun, kavgaya karşı (ve en büyük ahlaksızlık sayılabilecek savaşa karşı) barıştan yana biri olduğunu gösterir. Bunlardan öte, *İncil*'lerde aktarılan bazı sözleri anımsanırsa, yoksullardan, kölelerden yana bir devrimci

19) *İncil*, Matta, 5/43.

olduğu kanısına bile kapılınabilir. Tüm bunların tersini gösterecek sözleri de bulunup çıkarılabilir.[20]

Öte yandan İsa aslında *İncil*'lerde anlatıldığı gibi davranmamış, kendisine *İncil*'lerde söyletilen sözleri söylememiş, az çok farklı sözler söylemiş olabilir. Bunların da fazla bir önemi yoktur. Önemli olan, Hıristiyanların *İncil*'de anlatılan İsa'yı örnek almalarıdır. İsa'nın olduğuna inanılan sözleri benimseyerek, kendi davranışlarını oluşturup, öyle düşünmüş (ya da inanmış) olmalarıdır.

İsa'nın sözleri ve davranışları Hıristiyan "siyasal" etiğini tek başına oluşturmuş değildir. Bu işi, kendini Yahudi peygamberi sayan, Yahudilere seslenen İsa (bilmeden) başlatmış olabilir. Öyle bile olsa, yürütüp tamamlayan Pavlus (ölümü MS 67 dolayları) olacaktır. Bununla birlikte, İsa'nın söyledikleriyle, yaptıklarıyla ilgili öyküler, Hıristiyan uyrukların inançlarını ve davranışlarını etkileyerek, bir siyasal işlev görmüştür. Düzene ve yöneticilere karşı uysal davranış normu yaratmıştır. Nietzsche bu normu irdeleyerek, onun bir "köle ahlakı" olduğu sonucuna varmıştır.

Ancak, böyle bir ahlakta boyun eğici davranışların, sonuçta efendilerin, egemen sınıfların, yöneticilerin işine yarayacağını ilk anlayanlar iş yöneticileri ve toplum yöneticileri olacaktır. Egemen kesimler onları okuyup, söyleyip benimseyip yaymakta duraksamadıkları ölçüde, aynı zamanda efendilerin ahlak değerleri, "efendi ahlakı" olarak görünecektir. O ahlak normlarına uyup uymamaları, ya da uymalarının derecesi, uyuyor görünüp (gizli açık) tersini yapmaları, tersini düşünmeleri, bu tektanrıcı dinin egemenlerden yana yontan eşitsizlikçi inançların etkisini pek azaltmaz.

Aralarındaki eşitsizlikçi üretim, yönetim, hatta tapınma ilişkilerine karşın, tanrı ile kulu, efendi ile köleyi, yöneten ile yönetileni, zaman ve uzam (mekân) içinde yan yana getirip bir ara-

---

20) Bkz. *İncil*, Matta, 10/34'de [İsa] "Yeryüzüne selamet getirmeye geldim sanmayın, ben selamet değil kılıç getirmeye geldim" ve (Luka, 12/49'da) "Ben dünyaya ateş atmaya geldim, eğer şimdiden tutuşmuşsa daha ne isterim." Çelişkili deyişlerinin nedeni hakkında bir yorum (Vaftizci Yahya etkisi) için bkz. Şenel, *İnsanlık Tarihi*, s.796.

da tutabilen değerler söz konusudur. Böyle değerlerin (örneğin kulluğun), eşitlikçi oldukları, söylemde ne kadar söylenirse söylensin, onlar eylemde, davranışta, eşitsizlikçi ilişkileri yeniden üretme işlevi göreceklerdir.

9. Muhammed'in "Cihad-Biat ahlakı": Başarılı "silahlı peygamber" tipolojisinin Musa yanı sıra bir örneğinin de Muhammed (MS 570-632) tarafından verildiği söylenebilir. Yaptığı savaşlar, verdiği yargılar, aldığını söylediği vahiylerle aktardığı buyruklar, bilinen şeyler olup üzerinde uzun boylu durmaya gerek yok. Cihad ile ilgili bir iki ayet ile anımsatmak yeter. "Fitne ortadan kalkıncaya ve din tamamen Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın! (*Kur'an*, Enfâl, 38). Bu buyruk bir başka ayette (Bakara 193'te) şu biçimdedir: "Fitne tamamen yok edilinceye ve din (kulluk)[21] de yalnız Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın. Şayet vazgeçerlerse zalimlerden başkasına düşmanlık ve saldırı yoktur." Burada, İslam dinini yayma amacına Cihad aracıyla ulaşma anlayışı apaçıktır.

Biat'a gelince (*Kur'an* Fetih 10'da): "Muhakkak ki sana biat edenler, ancak Allah'a biat etmektedirler. Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir. Kim ahdini bozarsa ancak kendi aleyhine bozmuş olur. Kim de Allah ile olan ahdine vefa gösterirse Allah ona büyük bir mükâfat verecektir." Muhammed'e biat edenler, ettirilenler Allah'a boyun eğiyorum derken resulüne (elçisine) Resul'ün halifesine boyun eğmiş olacaklardır. Aynı zamanda İslam yöneticiye boyun eğmeleri, kulun, Allah'a boyun eğmesi demeye varacaktır: Bunun, deyim yerindeyse bir "mekik mantığı" olduğu söylenebilir. Cihat ve Biat, boyun eğme ahlakı bakımından değerlendirildiklerinde "en üstün ahlaka sahip" diye yazılan[22] Muhammed'e boyun eğme, bir tutsaklık, bir ahlaksızlık

---

21) Türkçe Diyanet çevirisinde ayraç içinde çevirenlerce verildiği anlaşılan (kulluk) deyişi, İngilizce (Davood-Penguin) çevirisinde bulunmamaktadır; krş. *The Koran*, çev. N. J. Davood, Middlesex, 1974, Penguin, s.352'de, The Cow, 193. Buradan anlıyoruz ki "Bakara" inek demekmiş. Çevrilince büyüsü nasıl da dağılıyor. Anlaşılan gösterilen saygı biraz da anlaşılmazlıktan kaynaklanıyor.

22) Bkz. *Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, Ankara, 2001, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İndeks, s.23 "Peygamber en yüksek ahlaka sahiptir" Kalem [suresi] 4.

olarak görülmeyecektir. Ne de (Nisa 59, 83 ve En'am 105'te istenen) "ululemre itaat" (anarşistlerin saydığı türden) bir siyasal ahlaksızlık sayılacaktır.

10. Rousseau'nun "eşitlikçi genel istenç ahlakı": Rousseau (1712-1778), bilindiği gibi yapıtı *Toplum Sözleşmesi* içinde tekin, azlığın, çoğunluğun değil, "genel istenç" (genel irade) dediğinin egemenliğinden söz eder. Yani, kendini, tüm toplumun yararına olanı bilerek genel istencin temsilcisi yapan bir kişinin, bir kurulun, bir kurultayın yönetiminin yasal olacağı görüşünü savunur.[23] Genel istenç, genel çıkarın (toplum yararının) temsilcisidir.

Ancak bu anlayışla da, toplumsal yararın nerede olduğunu, onu kimin, kimlerin bilip, kimlerin dile getireceğini, o kimselerin hangi düzeneklerle ortaya çıkarılacağını (kısacası genel istencin gereklerinin nasıl gerçekleşebileceğini) gösterecek çözümler yaratabileceği, siyasal ahlak pratiğinde daha kanıtlanabilmiş değildir. Dolayısıyla, genel istenç (halkın iradesi) hem halkın çıkarını temsil ettiklerini ileri süren devrimcilerin, hem "sandıktan çıktığını" ileri sürerek, "erkeği kadın, kadını erkek yapmak dışında" her şeyi yapmaya yetkilerinin olduğunu düşünenlerin, hem de faşist, Nazist, komünist, hatta ulusçu, İslamcı tek parti düzeni şeflerinin kalkanı olabilmektedir.

Rousseau'nun "genel istenç" anlayışının soyutta ne denli eşitlikçi bir siyasal ahlak olduğunu anlamak içinse, eşitsizliğin kaynağını (kafasında) araştıran şu düşüncesini görmek yeter: "Bir tarlanın etrafını çitleyip 'burası bana aittir' diyen ve bu söze inanacak kadar saf kişiler bulan ilk insan uygar toplumun kurucusu olmuştur. Bu sınır kazıklarını söküp atacak... 'Bu sahtekâra kulak vermekten sakınınız! Meyvelerin herkese ait olduğunu, toprağın ise kimsenin olmadığını unutursanız mahfolursunuz' diye haykıracak olan adam, insan türünü nice suçlardan, nice savaşlardan, nice cinayetlerden, nice yoksulluklardan ve nice korkunç olaylardan esirgemiş olurdu."[24]

---

23) Bkz. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.394.

24) Jean-Jacques Rousseau, *İnsanlar Arasında Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri*

11. Nietzsche'nin Üstinsan "Efendi Ahlakı": Friedrich Nietzsche (1844-1900) politikacı değildi; felsefeciydi. Felsefi düşüncelerine "ahlak kuramları" ile ilgili bölümde yer verildi. Çünkü Hıristiyanlık hakkındaki "köle ahlakı" saptaması kendisinin ahlak kuramcıları arasına sokulmasını sağlayacak nitelikteydi. Öyleyse bir de siyasal ahlak pratiği tipolojisi içinde sayılmasının gereği ne?

"Köle ahlakı" gibi önemli bir saptamayı başarması biraz da kendi ahlak anlayışının kazandırdığı bakış açısının ürünüydü. Egemen Hıristiyan değerlerini eleştirip "değerlerin yeniden değerlendirilmesi" gereğini görmüştü.[25] Bu değerlendirme kendisini "efendi ahlakı" anlayışına götürmüştü. Efendi ahlakı da bir ahlak kuramı olmakla birlikte, Sosyal Darwinci politikacılar, hatta (Nietzsche ırkçılığı kınamış da olsa) kendilerini "efendi ırk" sayan Naziler üzerinden politikacıların ahlak pratiğini derinden etkiledi: Bu bakımdan kendisini (Makyavelizm kuramıyla zamanı ve sonrası politikacıları, devlet adamlarını etkileyen Machiavelli gibi) siyasal ahlak tipolojisi içinde de incelemek yanlış olmaz.

Nietzsche'nin felsefesinin temel direği (özgürlük içgüdüsü için kullandığı) "erk istenci" kavramıdır. İnsanın onu öteki varlıklardan ayıran özünü, erk istenci (güç iradesi) sahibi olmasında görür. Avrupa toplumu insanlarını, gününün Avrupa kültürünü yozlaşmış bulur. Avrupa halklarını, Hıristiyanlık inançlarının ve demokrasi düzenlerinin eşitlik, sevgi, barış, yardım, vicdan ve acıma gibi anlayışlarla "sürüleşmiş" sayar. Onu ve bütün insanlığı, sürü güdüsünden köle ahlakından kurtaracak "Üstinsan" (Alın. *Ubermench*) dediği kimsedir. Üstinsan, günü insanın üstüne yükselecek olduğu gibi Allah inancını da aşacak, hem fiziksel hem tinsel bakımdan yetkin kimsedir. İşte Nietzsche, Üstinsanın ortaya çıkmasını sağlayacak önderleri ve koşulları araştırır. Sonuçta bir "efendi ahlakı" geliştirilmesi amacındadır.

Üzerine Konuşma, çev. Rasih Nuri İleri, İstanbul, 1990, Say Yayınları, İkinci Bölüm'ün ilk paragrafı (s.135).

25) Friedrich Nietzsche, *İyinin ve Kötünün Ötesinde*, çev. Ahmet İnam, İstanbul, 2011, Say Yayınları, s.49'da gününün ahlakının aşılması gereği üzerinde durulmakta, s.116'da ise "ebedi değerleri yeniden değerlendirme" sözü edilmektedir.

Efendi ahlakına örnek ve kaynak olarak geçmişteki,[26] demokrasi öncesi Eski Yunan aristokratik değerlerini ve Hıristiyanlık öncesi pagan, Viking, Cermen kabile ethosunu gösterir. "İnsan" tipinin her yükselişi şimdiye dek aristokratik toplumun işi olmuş - her zaman da öyle olacak"[27] der. Eski Yunanlı da Cermen barbarlar da erk istencinin gereğini yapan kimselerdi. Bu istence uygun olarak, barış değil savaş istemiş, acımamış acı vermiş, fethetmiş, fethederek devleti kurmuş, devletin ve uygarlığın gereği olarak sürüyü boyunduruk altına alıp sömürmüşlerdir. Gelecekte Üstinsana varmanın ve yüksek kültür yaratmanın koşulları da bunlardır. Oysa zamanında kendi deyişiyle "Efendiler ortadan kaldırılmış, sıradan insanın ahlakı kazanmıştır."

Nietzsche, değerleri yeniden değerlendirmeden söz ederken, yeni bir ahlak dizgesi yaratmaktan çok pagan aristokratik değerleri geri çağırmak istemektedir. Nietzsche'de Üstinsan ve efendi ahlakı anlayışı, Sosyal Darwinci bir dünya görüşünden beslenmiş görünüyor. Böyle bir dünya görüşünden kalkarak, ahlak değerlerinin Sosyal Darwinci bir tepetakla edilişine varıp dayanır: " kendi başına, doğal olarak... zarar verme, saldırı, sömürü, yok etme [öldürme] 'adil değildir' diyemeyiz, çünkü hayat özünde [beslenme, üreme gibi - A.Ş.] temel işlevlerini, zarar verme, saldırı, sömürü ve yoketmeyle gerçekleştirir."[28]

12. Gandi'nin "Şiddete başvurmadan edilgin direnme ahlakı": Yirminci yüzyılın ilk yarısında Mahatma Gandi (1869-1948) siyasal ahlak pratiğinin önemli bir örneğini verdi: Edilgin Direnme!

Gandi, çağının endüstrici emperyalizmine, Güney Afrika'daki Hintli işçilerin savunmanlığını (avukatlığını) yaparken savaş açmıştı. Sonra, Hindistan'ın İngiltere'den bağımsızlığını amaçlayan, ilerde "Kongre Partisi" olarak bilinecek örgüte katıldı. Barrington Moore'un yorumuna bakılırsa Gandi, bağımsızlık uğruna şiddet yöntemlerine başvuran bir gerici akımın önderi

---

26) Nietzsche, *İyinin ve Kötünün Ötesinde*, s.65.
27) Nietzsche, *İyinin ve Kötünün Ötesinde*, s.189.
28) Nietzsche, *İyinin ve Kötünün Ötesinde*, s.191.

B. G. Tilak'ın (amaçlarını onaylamış olsa da) araçlarını onaylamamıştı. Katıldığı Hindistan Ulusal Kongre'sinin sömürgecilere "dilekçe yöntemi" denen tutumunu da yetersiz bulmuştu. Kendisinin bulup geliştirdiği çözüm, Kongre Partisi'nin benimseyip kitleleri o yönde örgütlediği politika "şiddete başvurmadan edilgin direnme" (pasif mukavemet ya da sivil itaatsizlik olarak da adlandırılan tutum) oldu.[29]

Gene (Moore'a göre) Gandi Hindu kültürünün ses veren bir teline, yerleşik Hintli çıkar çevrelerini korkutmadan dokunmuştu. Böylece kitleler ile ayrıcalıklıları emperyalistlere karşı ortak savaşıma geçirebilmişti. Direnme, bir savaşla değil, "şiddete başvurmama" ve sömürgecilerle "işbirliğine girmeme" yoluyla, edilgin biçimde (pasif mukavemet ile) yürütülecekti.

Şiddete başvurmadan edilgin direnme Gandi'nin, bir politik eylem anlayışından öte bir yaşam felsefesi, bir ahlak pratiği idi. Programının, "bağımsızlık" (*Svarac*) ve şiddete başvurmadan edilgin direnme (*Sadyagraha*) yanı sıra üçüncü ilkesi, "bizöteki" ayrımı ve bilinci olarak çevrilebilecek *Svadeşi* idi.

Svadeşi'nin nasıl bir ahlak anlayışı olduğu (bir başka bağlamda daha önce de aktardığım) şu sözlerinden çıkarılabilir: "Svadeşi içimizdeki, bizi yakın çevremizdekileri [işbirliği yolunda] kullanıp, daha uzaktakileri dışlamamızı [onlarla işbirliğine girmememizi] sağlayan ruhtur. Öyle ki din alanında bu kuralın gereklerini yerine getirmem için, kendimi, atalarımın diniyle [Hinduculuk ile] sınırlamam [Hıristiyanlığı ve İslamlığı dışlamam] gerekir.

Bu, aynı zamanda bir ahlak, dinsel ahlak anlayışı olup, evrensel değerlere kapıyı açık tutmamaktadır. Ayrıca, endüstri devrimi öncesi yaşayış biçimine derin bir özlemin ürünüdür.

Karısına karşın helâyı kullandıktan sonra iki kürek toprak atmayı hizmetçisine bırakmaması, Gandi'nin ahlak anlayışının kast ahlakından daha geniş olduğunu gösterir. Ama öteki inanç-

---

29) Bkz. Barrington Moore, Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, çev. Şirin Tekeli ve Alâeddin Şenel, Ankara, 2011, İmge Kitabevi Yayınları, s.437-443.

lardan insanlarla eşdeğerliliğin dinin tektanrıcı biçiminde bile görülen fazla sindirilememiş olması, Gandi ahlakında bir "dinsel ahlak" ufuklarının aşılamadığını da göstermektedir.

Gandi'nin İngiliz emperyalizmine milyonların kendisini örnek alıp izlediği "boykotlar" ile karşı çıkmış olması, kuşkusuz İngiliz tacirleri ve yöneticileri ile işbirliğini sürdürenlerinkinden daha yüksek bir siyasal ahlak pratiği anlayışıydı. Ancak bu anlayışta, tüm olarak emperyalizme karşı etkili ve yaygın bir savaşım önerilmiş değildi. Ne de evrensel insan kardeşliği düzeyine doğru açılım gösterilebilmişti. Gösterememesinin bir nedeni, Gandi'nin "şiddete başvurmama" ilkesine ödünsüz bağlılığı olarak görünüyor: Öyle ki bir Kongre üyesinin tutuklanmasını protesto etmek için toplanan 10 bin silahsız kişiye (1919'da) ateş açarak 379'unu öldürüp 1200'ünü yaralayan İngilizleri,[30] çağdaş endüstri uygarlığının, nefret edilmekten çok, acınacak kurbanları olarak görebildi. Şiddete kayabileceği korkusuyla olmalı, siyasal grevlere (yani kendi edilgin direnişine en yakın eylem biçimine) karşı çıktı. Onu, işçilerin siyasal amaçlar için kötüye kullanılması saymıştı. Kendisiyle en çok özdeşleştirip değerlerini ve çıkarlarını savunduğu köylülerin (1938'de) şiddeti de içeren eylemlerini "faşizme benzer bir şey" sayarak kınadı.

Ekonomik eşitsizliğe karşı çıktı. Ancak "sosyalistler ayrıcalıklı sınıfları ortadan kaldıracaklar. Ben ise hırslarını ve mülkiyet duygularını yenmelerini... kendilerini emekçilerin tüketim düzeyine indirmelerini" istiyorum dedi. Buna karşın özel mülkiyet düzeni savunmasının nedenini, "devlet kapitalizmi şiddetle ortadan kaldırılırsa, kendisi şiddet şeytanının eline düşecektir" yanıtıyla açıkladı.

Gandi, kapitalist endüstri uygarlığının yarattığı savaş teknolojisinden ve tüm dünyaya yaydığı şiddetten korkmuştu. Ancak suçu (eşitsizlikte değil uygarlıkta bulup, bir lokma bir hırka ahlakının erdemine inanan Kynikler gibi) kapitalizmden çok endüstride ve ("tek dişi kalmış canavar" olarak niteleyen Mehmet

30) Bkz. *The Hutchinson Encyclopedia*, 1999 baskısı, "Amritsar Massacre" girdisi.

Akif gibi) uygarlıkta gördü. Böyle görmesi, ufkunu daraltmıştı. Endüstride ulaşılan yüksek emek verimliliğinin, sosyalist bir endüstri toplumunun insanlık değerleri, ahlak ve tüm insanların mutluluğu yolunda açabileceği ufukları görebilmesini engellemiş görünüyor.

Ne var ki, "şiddete başvurmama" ve onun gereği siyasal ahlak pratiğindeki "edilgin direnme", soyut ahlak ilkeleri olarak karşı çıkılabilecek değerler değildir. Ancak pratikte bir açmazı vardır: Edilgin dirençmede karşı taraf şiddete başvurduğunda, yok olmaya katlanma ya da şiddete geri dönme seçenekleriyle baş başa kalınmaktadır ne yazık ki!

Şiddetten bu denli hoşlanmayan Gandi'nin kendisinin (1948'de) bir Hindu fanatiğin şiddetiyle öldürülmüş olması karşısında ne denebilir ki? "Talihin cilvesi!" mi? Clausewitz'in "savaş yoğunlaştırılmış bir politikadır; politika seyreltilmiş bir savaş" sözünü anımsayıp "işin doğasında, fıtratında var" mı? demeli. İkisi de değil. Doğru ve ahlaka uygun olan, yarışmanın kaçınılmaz uzantıları olabilen kavganın ve savaşın evrensel insan değerleri açısından en büyük ahlaksızlık olarak görülmesidir.

13. Özal'ın ve Erdoğan'ın "işbitirici, ilkesiz siyasal ahlak pratiği anlayışı": Amerikalı felsefeci ve eğitimci John Dewey (1859-1952) Pragmatizm (Yararcılık) felsefesinin kurucusuydu. Felsefesi kabaca "bir kimseye yararı olan şey onun için gerçek, onun için doğrudur" önermesiyle özetlenebilir. "İşbitirici siyasal ahlak pratiği" bu anlayışın (Amerika'nın emperyalizmi, yaşam biçimi ve kültürel hegemonyası yoluyla) dünyaya ve ülkemize yayılan "çıkarcı ve fırsatçı" biçimidir. Günlük dille söylenirse, yararcı felsefenin çıkarcı oportünist ahlak anlayışıdır. İçinde Makyavelci, "sonucabakçı", ayrımcı, araççı, ayrıcalıkçı, din ile ahlakı özdeşleştirici öğeler de taşımaktadır.

Sorun çözücü bir siyasal ahlak ve yönetim anlayışı, çokpartili koalisyon yönetimlerinin sorunları "savsaklama" politikalarına tepkiyle geliştirilmiştir. Onun iktidarları aşındırıcı, seçmen çemberini (iktidar partileri için) daraltıcı etkilerinin önlenmesi yolunda, yordamlamayla geliştirilmiştir. Aynı zamanda, demok-

rasinin çözemeyip biriktirdiği sorunları çözme işlevini gören "sorun çözücü" bir ara rejim ahlakı olarak başlamıştır. Dünyada ve ülkemizde tek seçenekli kalan (ya da böyle gösterilen) ekonomik-toplumsal düzende ve ara rejimler sonrasında koalisyonsuz iktidarlarca demokrasi içinde de uygulanabilip süreğenleştirilmeye çalışılmaktadır.

Toplumsal açıdan "işbitirici" görünen bu ahlaka, bireysel açıdan bakıldığında, onun "köşedönmeci" niteliği görülebilecektir. Öte yandan, sorunları çözüş biçimi de "ilginçtir" Sorun ya Gordiyon Düğümü örneğindeki gibi kesilerek, ya Kolomb'un yumurtası örneğindeki gibi kırılarak, ya da bir sorun çözülürken ileride karşımıza çıkabilecek yeni yeni sorunlar yaratma pahasına, (sözde) çözülmeye çalışılmaktadır. Böyle bir siyasal ahlak anlayışının, sonuçta sorunları kördüğüm edip, bir noktada tıkanacağı ortadadır.

Öte yandan, bu işbitirici siyasal ahlak anlayışı, ilkesiz olup, sorunların birey yaşamını aşan bir zaman perspektifi içinde ele alınmasına pek elvermez. Böyle bir perspektifi gerektiren toplum ve devlet kavramından çok, yatırımlarının getirisini birkaç yıl içinde (seçimlerden önce) almakta sabırsızlanılan şirket anlayışına uygun düşmektedir. Sorunları "her ne pahasına" olursa olsun çözme anlayışı, bu anlayışı benimseyenleri, onları her türlü yolu başvurarak çözmeye yöneltir. Yani Makyavelizme sapmaya götürebilir. Ayrıca her durumda ve koşulda sonuç alma, başarılı olma yolunda sorun çözmenin amaç edinilmesi, aracın amaç edilmesi anlamına gelebilir. Böylece ahlakın temel direğini oluşturan amaç-araç değerlendirilmesinin yapılamamasına, yani amaçlarla araçların karıştırılmasına, yol açabileceği unutulmamalıdır.

SONUÇ

Bu yazıda, kitaba alınan öteki yazılarımda yaptığım gibi uzun boylu bir sunuştan sonra bir de uzun boylu bir sonuca kalkışmayacağım. Birkaç değinişle yetineceğim. Max Weber, kapitalizmin, Protestanlığın "püriten etik" anlayışından beslendiğini ileri sürmüştü. Ona nazire olarak yapıtının adını *Mafya Ahlakı:*

Kapitalizmin Ruhu koyan Arlacchi,[31] o düzenin ve de o ahlakın ulaştığı sonucun, mafyacılar ile politikacılar arasındaki sıkı bir işbirliğine vardığını göstermeye çalışmaktadır.

Öte yandan, sınıflı toplumda, ya da sınıflı toplumların egemen olduğu bir dünyada, sınıfların varlığını, çıkarların farklılığını görmezden gelen bir ahlak anlayışının, toplum içi ilişkilerde büyük pratik siyasal ahlak sorunlarını çözemeyeceği anlaşılmaktadır. Örneğin, en büyük siyasal ahlaksızlık olarak gördüğüm "yöneticilerin kendilerini hem hakkın sesi, hem halkın sesi olarak görüp gösterebilmeleri" sorunu nasıl çözülebilir ki?

Toplumlararası ilişkilerde ise, etnik, ulusal, dinsel vb. odaklı etikler, karşımıza, sorun çözücü olmaktan çok sorun yaratıcı pratikler olarak çıkmaktadır. Etik, "bölgesel" (dolayısıyla göreli) ahlak anlayışları niteliği taşımaktadır. Toplum içi ilişkilerde de, sınıfsal, yerel, bölgesel, cinsel çıkarların kalkanı olarak kullanılan ahlak anlayışlarıyla karşılaşılmaktadır. Öyleyse, toplumda, tüm insanlığı kapsayan bir "insanlık etiği" ve tüm bireyleri aynı etik normlarda birleştirebilecek bir "emek etiği" yaratılıp geliştirilmesi hedef alınmalıdır. Toplum bu yönde dönüştürülmeye çalışılmadığı sürece, ne genel ahlak, ne de siyasal ahlak sorunlarının çözümünde önemli bir yol alınabileceğini söyleyebiliriz. Tersine, bilimsel ve teknolojik gelişmeler, gelir dağılımında eşitsizliğin artışına oranlı olarak, ahlaksızlığın çapını ve şiddetini artırmaktadır.

---

31) Pino Arlacchi, *Mafya Ahlakı: Kapitalizmin Ruhu*, çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul, 1991, İletişim Yayınları.

IV

Kul insan anlayışında kader-kaza, özgürlük-sorumluluk-ceza

GİRİŞ

Burada hemen bir terminoloji tartışmasına girilebilir. Bu, yazının içeriği ve yönelimi hakkında ipuçları verecektir. Kader, mitolojide ve edebiyatta da işlenen metafizik bir kavramdır. Bilimsel değeri yoktur. Çünkü bilimsel anlayışa göre, "neden" zaman içinde önce gelir; "sonuç" onu izler. Ayrıca, doğa olaylarının dışında, doğanın sonucu belirleyici ve insanınkinden bağımsız kendi ereğinin ya da doğadışı yaratıcının varlığına inanç, bilimsel anlayışın dışında kalır. "Kader!" (yazgı) denilen, bir şey olup bittikten sonra, geçmişe bakılıp, doğan sonucun başından belli ve kaçınılmaz olduğunu söylemektir. Kaçınılmaz olduğu sonradan değil önceden söylenebilseydi bir anlamı olurdu. Her şey olup bittikten sonra bir olay, örneğin bir doğal yıkım (afet) için "ne yapılırsa yapılsın kaçınılmazdı" demek (ölüm olgusu dışında) doğruluğu yanlışlığı kanıtlanamayacak bir saçmalamadır. Bilimsel anlayış, sonucun, nedenler oluşmadan görülüp bilinemeyeceği sağduyusuna dayanır. Çünkü sürece yeni, önceden bilinemeyecek nedenler karışabilir. Olay doğmadan önce ya da sonra "kaçınılmaz" bulmak, gerçekliği -11. tezdeki gibi- etkileyip değiştirmeye değil, olup bitene katlanıp boyun eğmeye yarar. Olsa olsa acılara katlanmayı psikolojik olarak kolaylaştırır.

"Sonuç nedenlerden önce bilinemezse bilimsel 'öngörü' nedir?" denecektir. Bilimsel öngörü, yazgıcılıktan ve bilicilikten (kâhinlikten) çok farklı bir şeydir. İnsan, (bilimci, araştırmacı) kafasında, öteki nedenlerden yalıtlanmış belirli nedenlerin, doğa yasaları uyarınca etkileşiminin olası sonuçlarını kestirebilmektir.

Cansız doğa olaylarında (gerçek insan özneler onlara karışmadıkça) sonuçları (tanrının ereği değil) nedenler belirler. İnsan-doğa, insan-insan ilişkilerine gelince, kaderin kabul edilip, tevekkül (kadere katlanma) öğütlenirken, aynı zamanda olumsuzu (o olay için) olumluya dönüştürebilecek insan eyleminden ya da insanın sorumluluğundan söz etmek, doğru olmaz. Bu, hem içinde mantıksal tutarsızlık hem de olgusal olanaksızlık taşıyan bir yanlış olur: Yazgıysa insan değiştiremez. İnsan değiştirmişse, değiştirebiliyorsa yazgı değildir. Çünkü inanca göre, tanımı gereği yazgı "değişmez", insanca değiştirilemez olandır.

Fıtrat ise, "insan doğası" anlamına gelen bir kavramdır. Bir işin (örneğin kömür madenciliğinin) fıtratından, ancak sözcüğün mecazi anlamında söz edilebilir. Söz konusu işin insan istenç (irade) ve eyleminden bağımsız "doğasından" söz etmek, insan sorumluluğunu örtmeye ya da çözüm yaratıcı insan aklını ve emeğini küçümsemeye yarar. Aynı biçimde, bir işin doğasının yazgı derecesinde kaçınılmaz "riskli" olduğunu ileri sürmek yanlış olacaktır. Onun insan girişiminden bağımsız riskinden söz etmek, girişimcilerin sorumluluğunu örtme ya da hafifletme girişimi olabilir. Altında böyle bir amaç yoksa, düpedüz yanlıştır: Önlenemeyecek derecede riskli (tehlikeli) işe girişmezsin olur biter. Girişir de kendi yaşamını, sağlığını tehlikeye atarsan aptallık edersin; başkalarını tehlikeye atarsan ahlaksızlık!

Hele yaşamı kaçınılmaz riskler alanı olarak görüp göstermek, çoğu durumda, yarışmacı kapitalist, belki aynı zamanda Sosyal Darwinci faşist bir dünya görüşünün bakış açısının ürünü bir sanrıdır. Sanrı değil gerçekliğin doğru bir betimlemesiyse, söz konusu edilen böyle bir dünya görüşüne varmış ya da onu benimsemiş insan öznelerin örgütleyip, denetleyip yönettikleri düzenlerin gerçekliğidir. [1]

---

1) Riske girme, genel insan doğasının gerçekliği değildir. Çünkü insanın çarpıtılmamış doğasında, riske atılmaya can atma eğilimi görülmez. Tam tersine, riskten kaçınmanın yollarının aranıp bulunması, güvenlik koşullarının oluşturulması, serüven eğiliminden daha büyük bir eğilim olarak görülür. Güvenlik arayışı, serüven coşkusundan, riske girmenin sadist, mazoşist hazlarından önce gelir ve genelde ağır basar.

Dinsel ideolojik hegemonyanın yoğunlaşması, ona karşı ve ondan yana ideolojik savaşımı hızlandırdı. Ortalıkta kader, kaza, tevekkül, sabır, inşallah maşallah, hamdolsun, Allah'a emanet ol, işin doğası, fıtratı, riski gibi sözler cirit atmakta. Her insanın yaratılışıyla birlikte, önceden saptanmış yaşam süresinin sonunu belirten bir yazgı olarak "ecel" inancı da bunlardan biridir. Hangi çağda? Dünyanın hemen her ülkesinde, çeşitli nedenlerle yüreği duran kimselerin (inançlara, yakarmalara değil) bilimsel bilgilere ve tekniklere başvurularak yaşama geri döndürüldüklerine tanık olunan bilim ve ileri teknoloji çağında! Böyle bilgilerin bilinmediği, böyle teknolojinin bulunmadığı zamanlarda, toplumlarda, durumlarda sonuç, yazgının, ecelin değil olanaksızlığın ürünüdür. Olanakların bulunduğu koşullarda kalp masajı vb. tekniklerle yaşama döndürülen bir gencin, bir çocuğun ecelini, yazgısını Allah'ın önlediğini mi kabul edeceğiz? O zaman bilimin, doktorların adını bile anmadan "Allah'a şükür!" mü diyeceğiz?

Kader kurbanları

Bir televizyon programında, iki karısını öldürdüğünü saklamayan birisi, "bizde yalan yok" diyordu. Artık akıllandığını söyleyerek üçüncü kez evlenebilmek için geldiği stüdyoda önceki eşlerinin "kader kurbanı" olduğunu söylüyordu. Rahşan Ecevit affıyla bırakıldığını anlattıktan sonra, içerde yattığı yıllar için kendisini de "kader kurbanı" olarak gördüğü, söylediklerinden anlaşılıyordu. Üçünün de "kader kurbanı" sayılmasında, Kader'e inanç açısından bir tutarsızlık yoktu. Ölen de öldüren de kader kurbanı! Böyle bir mantıkla, Tanrı'nın çizdiği kaderin gerçekleşmesi karşısında kim sorumlu tutulabilir ki? Kimse Tanrı'yı sorumlu tutmaya kalkmayacağına göre, "kabahat öldürende değil ölende" denen durumlarda bile, ölen de öldüren de sorumlu tutulamaz: Öldüren Tanrı'nın ölen için yazdığı yazgının gereğini yerine getirmekten başka ne yapmıştır ki?! Tanrı'nın buyruğunu yerine getirmek gibi bir şeydir yaptığı kader inancının rasyoneline göre.

Kadere isyan

Bu durumda dine, İslam'a, Kader'e inananların bile takınabilecekleri tutum için bir düşünsel seçenek vardır önlerinde. Ya kadere boyun eğip (onu takdir-i ilahi: tanrısal yazgı sayarak) katlanmak; ya da Kader'i yadsıyıp, bu inanca başkaldırmak. İnanmak yerine düşünmek, hatta eleştirel düşünmek. Olumsuz, haksız, acı verici, öldürücü sonuçlar doğuran olguların ve olayların "sorumlularını" aramak. Bununla da yetinmeyip, sorumlu görünenlerin hangi koşullarda öyle davrandıklarını araştırarak olayın "nedenlerine" inmeye çalışmak.

"Bunun ne yararı olabilir ki? Olan olmuş, ölen ölmüş! Yaraları sarmak, acıları hafifletmeye çalışmak varken, yaraları kaşımanın, deşmenin yeri mi?" diyenler çıkacaktır, çıkmaktadır. Dinsel, ereksellikçi düşünüş alışkanlığı edinmiş (hatta onun bağımlısı kılınmış) kişilere doğru gelebilecek bir görüştür Kader. Ölenlere Tanrı'dan rahmet (ne demekse o?)[2] dilenip defterleri kapatılacak. Kalanlar, fizyolojik, psikolojik varlıkları sakatlamış da olsa, yaşamayı sürdürebilmek için düzenin sürdürülmesine yeniden omuz verecekler.

Sorumlular ve nedenleri araştırılmalı

Bilimsel, nedensellikçi sorgulamada ise yalnızca sorumluların (öç alınması ya da hakkın, eşitliğin yerine getirilmesi için) bulunması istenmekle yetinilmemektedir. Sorumluların konumlarında, koşullarında olumsuz sonuçlar doğuran doğal, toplumsal, kişisel etmenlerin (nedenlerin) anlaşılıp ortaya çıkarılmasına da çalışılmaktadır. Bu bize nedenlerin ortaya çıkarılıp doğurdukları

---

2) Arapça kökenli birçok kavramın kullanışında olduğu gibi, "rhm" kökünden türetilen, koruma, merhamet gibi anlamlarıyla rahim sözcüğüyle bağlantılı olup "esirgeme" demeye gelen bu sözcüğün de (bkz. Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, 2007 baskısı "rahmet" maddebaşı) doğru anlamı bilinerek kullanıldığını sanmıyorum. Bilinerek kullanılsaydı ölenin, öldürülenin neden esirgeneceği sorgulanıp, bu kadar sık kullanılmazdı. Öte yandan günahsız yüzlerce, binlerce çocuğun, yetişkinin öldüğü doğal yıkımların (afetlerin) tanrının yazgısı olduğuna inanılırken gene de Tanrı'dan rahmet, esirgeme, koruma dilenmesi akılla anlaşılır bir tutum değildir.

sonuçların anlaşılmasında yarar sağlayacaktır. İnsana, nedenleri etkileyip değiştirerek, beklenmeyip istenmeyen sonuçların önlenmesinin yollarını düşündürecektir. Böyle bir sorgulama, istenen sonuçların elde edilebilmesinin yöntemlerini de gösterebilecektir.

YAZGI İNANCININ KAYNAKLARI VE YAZGININ AŞILMASI

Bu konuda Machiavelli'nin "yazgı" anlayışı, yazgı kalesini, cepheden saldırmadan, arkasından dolanarak ele geçirmenin düşünsel stratejisini vermektedir:[3] Machiavelli, önce yazgının dünya işleri üzerinde büyük bir etkisinin olduğunu kabul eder görünür. Ancak yazgıya nasıl göğüs gerileceğini açıklarken, ona nasıl katlanılacağını değil, yazgının nasıl "aşılacağını" anlatır. Zamanının insanlarının dünya işlerini Tanrı'ya, rastlantıya verip, insan aklının bunları kavrayıp değerlendiremeyeceğine inanmalarını eleştirir. "Yazgıya inancı benimsersek istemediğimiz şeylerin olmasını önlemek için niye çabalayalım? O zaman elimizi kolumuzu bağlayıp, boynumuzu büküp beklememiz gerekmez mi?" demeye varan sözler söyler. Bundan sonra, insanların olayların gidişini etkileyebileceğini, "tikel istenç" (cüzi irade) denebilecek akla sahip olduğumuzu söyleyerek anlatmaya çalışır. "Eylemlerimizin yarısını ["yazgı" demiyor] rastlantılar yönetiyorsa, yarısını biz yönetiyoruz" diyerek, yazgının rolünü rastlantılara indirger. Verdiği örnekte ise, "yazgı" deniverenin yaşamımızdaki etkisini daha da azalttığını görürüz: "Rastlantıların kör gücü üzerimize bir sel gönderiyorsa, sel çekildiğinde baraj ve set yaparak gelecekte onu önlememiz elimizdedir" diyerek.

Yazgı inancının Jeosfer'deki, Biyosfer'deki, Noosfer'deki kaynakları

Yazgı inancının dayanaklarının doğru kavranması için, cansız doğada (Jeosfer'de) canlı doğada (Biyosfer'de) ve insanlı, "akıllı doğa"da (Noosfer'de) olayların dinamiklerine ayrı ayrı

3) Bkz. Niccolo Machiavelli, *Prens*, çeşitli çevirilerinden özetle, Alâeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Ankara, 2013, Bilim ve Sanat Yayınları, s.331.

bakılmalıdır.[4] Sonra da üçünün toplam, sonul sonucunun ortaya konması gerekir.

Jeosfer'deki determinizm: Cansız doğada yalın ve kesin nedensellik bağlantıları (determinizm) vardır. Hiçbir şey yoktan var ve vardan yok olmaz. Var olanlar yerinde durmaz. Birbirleriyle (hızlı ya da yavaş) etkileşim içindedirler. Aynı nedenler (bir yazgıymış gibi) aynı sonuçları doğurur. Örnek: Dünyanın neresinde, zamanın hangi anında bulunurlarsa bulunsunlar, Karbon ve Oksijen moleküllerinin belli koşullarda karşılaşmaları, karşılaştırılmaları (demek ki belli nedenler) belli (aynı) sonucu doğurur. Isı açığa çıkar ve karbondioksit gazı oluşur.

Biyosfer'deki ölüm gerçeği: Jeosfer'dekilerin aynısı olan fiziksel, kimyasal nedensellikler, ama çok sayıda ve çok daha karmaşık olarak işleyip, canlılık durumunu, büyümeyi ve canlılığın sona ermesi sonuçlarını doğurur. İnsanın kültürel evriminin, bilgi birikiminin yeterli olmadığı dönemlerde, canlılarla cansızlar birbirinden yeterince ayırt edilememiştir. Canlılar, cansız maddelerin (karmaşık örgütlü biçimi olarak değil) bambaşka nitelikte varlıklar ("yaratıklar") olarak görülmüştür. Örneğin oksijenin varlığı ve işlevi hakkında hiçbir bilginin edinilemediği koşullarda, boğulurken havasızlıktan can veren bir kimsenin ölümü, son soluk verişle karıştırılarak, maddesiz bir varlık sayılan "ruhun" bedenden ayrılması olarak görülebilmiştir.[5]

Ruh kavramına ulaşıldıktan sonra, canlı cansız bütün varlıklarda (özellikle devinim içindekilerde) böyle bir niteliğin bulunduğu düşüncesiyle, varlığın, madde ve ruh olarak ikiye bölünmüş bir al-

---

4) Jeosfer, Biyosfer ve Noosfer kavramlarıyla anlatılan olgular için bkz. Alâeddin Şenel (Ed.) *Bilim ve Bilimsel Yöntem* -50 Soruda dizisi, İstanbul, 2012, Bilim ve Gelecek Yayınları, s.40.

5) Hint-Avrupa dillerindeki, örneğin Latince'deki *Spirit(us)* gibi, Sami dillerindeki nfs üçlü sessiz kökünden türetilen, etimolojisi Akadca *napuşu* sözcüğüne dayandırılan *nefs* sözcüğünün de "soluk" anlamına gelmesi bunu göstermektedir (sırasıyla bkz. *Webster's Unabridged Dictionary of the English Language*, 1989 baskısı ve Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, İstanbul, 2002, Adam Yayınları, "nefes" maddebaşı.

gısı oluşmuştur.[6] Bunun üzerine, olayların, neden-sonuç ilişkisine bakılarak, nedenlerle açıklanması yerine, erek-sonuç biçiminde ereksellikçi açıklanması kolaylığına gidilmiştir. Bu yolda, en güçlü, en üst ve sonul erek arayışıyla sonunda ruh kavramına ulaşılmıştır. Canlı cansız tüm varlıkları yaratan, yöneten, yazgılarını saptayan bir büyük ruh olarak "Tanrı" kavramına varılmıştır. Tanrı kavramına varılışında, sanal öznelerin çalışmayan efendilere, yöneten egemenlere benzetilerek kişileştirildikleri anlaşılıyor. Böyle kişileştirilmelerinde, üretim düzenlerinin, üretim ilişkilerinin, yani sınıflı, devletli, dinsel ideolojili toplumların etkileri belirleyici olmuştur.

Erek-sonuç biçimindeki ereksellikçi açıklamalar da, sonuçta (neden-sonuç ilişkisi benzeri) determinist bir niteliğe bürünmüştür. Şöyle ki, varlıkların Yaradan'ın onları yaratırken yazdığı yazgıdan kaçınamayacakları sonucuna varılmıştır. Bu yolda Noosfer'in (insanın, toplumların, insanlığın simgeler, düşünceler, istekler ve istemler evreninin) kavranmasında, canlılar evreni olan Biyosfer'den ve bir Biyosfer öğesi olarak erekli insandan esinlenilmiştir. Antroposantrik (insanodaklı) konumdan ve antropomorfik (insanbiçimci) açıdan bakıldığında, bu ereksellikçi açıklamalar, Biyosfer olaylarına ters düşmeyen, onlara uygun düşen bir nitelikte görülüp gösterilebilmiştir.

Gerçekten, evrim kavramına ve perspektifine sahip olunmadığı bir deneyim ve düşünce ortamında, cansız maddelerin örgütlü karmaşıklaşmasıyla canlılık niteliği kazanması olgusu, bir

---

6) Bunun kuşkusuz, canlı cansız maddesel varlıklar ve onların kafadaki simgesel karşıtları (imgeler, kavramlar) olarak iki görünümü bulunan gerçeklikle bağlantısı vardır. Ancak, Platon gibi idealist felsefeciler ve onları izleyen din felsefecileri, gerçekliğin maddeden bağımsız varlığı bulunmayan (açıkçası insanın ölümüyle son bulan) akıl, ruh, mânâ dedikleri niteliğine, önce, maddeyle bağlantısını koparıp bağımsız varlık tanımışlardır. Sonra onu maddenin üzerine çıkarıp, maddeyi belirleyen, yaratan öğe konumuna yükseltmişlerdir. Böylece gerçekliği tepetakla gösterıneyi başarabilmişlerdir. (Platon'un *Devlet* yapıtında "mağara benzetmesi" ve "iyi ideası" ile bu düşüncesinin yorumu ve işlevi için bkz. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.155). Bu düşünsel strateji, var olanı (budünyayı) yok (ya da önemsiz) var olmayanları (irili ufaklı sanal özneleri, aşkınözneleri ve sanal ötedünyayı) ise var gösterebilmenin de yolunu açmıştır. Var'ı yok, yok'u var olarak gösterebilenin önünde, istediğini istediği gibi göstermenin engeli kalmamıştır.

"yaratılış" olarak algılanabilmiştir. Maddenin cansız sistemden, karmaşıklaşarak canlı sistemin bir öğesi konumuna (örneğin yumurtaya dönüşmesi ve doğum olayı ile) birdenbire sanılan geçişi, ruhun yoktan var edilmesinin ürünü sayılabilmiştir. Ölüm ise, yaratıcının her canlı için önceden yazdığı kaçınılmaz, değiştirilemez bir yazgı olarak görülüp gösterilebilmiştir.

Yazgı kavramının oluşmasında jeosfer düzeninin de etkisi olmuştur. Cansız doğanın bazı yinelenen değişmez etkilerinden kaçınılamaz. Onun gündüz-gece, yaz-kış gibi döngüsel düzeninin sıraları değiştirilemez. Dolayısıyla, doğanın birini ötekinin izleyeceği, önceden bilinebilen olgularının gözleminin ve yorumunun yazgı kavramının oluşmasında payı olsa gerektir. Örneğin mevsimlerin sıraları değişmeksizin birbirini bir yazgıymış gibi izlemesinden de esinlenilmiş olmalı.

Biyosfer'in yazgı kavramına belirleyici etkisinin ise, doğum (üreme) umudu ile ölüm korkusu yoluyla olduğu besbellidir. Ölümün kaçınılamazlığı, ölümsüz bir varlık düşünü yaratabilmiştir. Ölüm, tek ölümsüz varlık varsayımı olan Tanrı'nın yarattıkları kulları için yazdığı yazgı olarak gösterilebilmiştir. Böyle gösterilebildiği gibi, doğum ve ölüm yazgıcı bir aşkınöznenin varlığının yadsınamaz kanıtları olarak sunulabilmiştir. Ama aynı zamanda; ölümsüz yaratıcının yarattığına kendinden "ruh" gibi ölümsüz bir armağan bağışladığı inancıyla bir tür ölümsüzlük umudunun beslenmesine yol açabilmiştir.

Noosfer'de ölümsüzlük düşü, ruh, ereksellik ve "yazgı" inançları: Gelelim yazgı kavramının Noosfer alanında irdelenmesine: Noosfer (Düşünyuvar) varlığın, maddesel ve simgesel araçlar yapıp kullanan, araçlarını değiştirip geliştirebilen bir canlı olarak *Homo sapiens* türünün yeryüzünde görünmesini izleyen zamandan günümüze dek geçen süre için kullanılabilecek (öncesi için ve insansız uzamlar için kullanılamayacak) bir kavramdır. Varlığın, insan istenç ve emeğinin ürünü olarak oluşan, her türlü değişikliği ve karmaşıklığını içeren görünümüdür. Örneğin, bir yayladaki yabanıl otlar ve hayvanlar biyosfer öğesiyken, aynı bölge, evcil tahıl ve hayvan türlerinin yetiştirilmeye başlanmasıyla Noosfer içine alınmış olur.

Noosfer'de varlığın, neden-sonuç bağlantısı yanı sıra, onu aşan bir niteliğiyle karşı karşıyayız: İster bir araç, ister o aracın kafalardaki adı, ister o araçla yapılan bir üretim, bir iş etkinliği biçiminde olsun, bu tür olgularda maddeler (moleküller) arası neden-sonuç bağlantıları (nedensellik) tek başına ve sonucu belirleyici etmen olmaktan çıkmıştır. Nedensellikler yanı sıra istenç (irade) ve (erek) amaç çevrime (devreye) girmektedir. Sonucu, daha çok istencin ve ereğin bir uzantısı olarak bilinçli emek etkinliği belirlemektedir. Öyleyse Noosfer söz konusu olduğunda neden-sonuç bağlantılarıyla birlikte erek-sonuç bağlantısına da bakılmalıdır.

En yalın ve yakın (biyolojik gereksinimlerimize yanıt verecek) isteklerden tutun, en yüksek ve en uzak moral değerlere dek ulaşılmak istenen her amaç için "erek" kavramı kullanılabilir. İnsanların kafasında, toplumların gündeminde ereklerin oluşması, salt neden-sonuç bağlantısıyla açıklanamaz. Gerçekten, bir duygunun, bir düşüncenin oluşması, açıklanması, aktarılması, nedenselliği aşar. Karşımızdaki, beyni ve sinir dizgesini oluşturan karmaşık moleküller, onların arasındaki tepkimeler ile sınırlı bir olgu değildir. Onlar yanı sıra, duyu organlarından beyne iletileri, beynin motor odaklarından kaslara devinim komutlarını taşıyan elektrik akımları işe katılır. Bunlar, moleküller ile elektronlar arası etkileşimleri içerir. Hatta bundan öte (çağrıştırma ve anımsamada olduğu gibi elektron akımları arası fizyoşimşik ve biyokimyasal tepkimelerden öte) niteliktedir. Noosfer alanında önemli, ağırlıklı, sonucu belirleyici etmen, artık moleküller değildir. Hatta organlar arası iletişimi sağlayan sinir dizgesi üzerinde cirit atan elektronlar da değildir. Öne çıkan etmen (neden) belli elektron akımlarına kodlanan belli anlamlardır. Öyleyse denebilir ki Noosfer aynı zamanda varlığın ereksellikler (erek-sonuç) alanıdır. Olanların algılanıp anlaşılmasıyla birlikte, olması ya da olmaması istenenler, olması gerekli, gereksiz görünenler alanıdır. Ulaşılması için çaba gösterilen amaçlar, başka deyişle "değerler" evrenidir Noosfer. İnançlar, duygular, simgeler, kavramlar, düşünceler "evrenidir"

DİNDEKİ EREKSELLİK İLE BİLİMDEKİ EREKSELLİK ANLAYIŞI FARKLARI

Burada "ereksellikçi açıklamalar bilimsel sayılabiliyorsa, din de olanı biteni (materyalizmdeki gibi neden-sonuç ilişkileriyle, nedensellikçi değil) ereksellikçi bir açıklama dizgesi olduğuna göre, inançların da bilimsel olgular sayılması gerekmez mi?" diyenler çıkabilecektir. Dinin inandırıcılık gücü, doğru, insan-doğa, insan-insan ilişkileri gibi Biyosfer ve Noosfer olaylarını ereksellikçi açıklama yönteminden gelmektedir. Örneğin Aristoteles bile, bitkilerin ve hayvanların tanrının onlara yüklediği erekler (O "telos" diyor, siz buna diyebilirsiniz ki "yazgı") doğrultusunda devinir bulmuştur. Onların belli sürelerde (doğma, büyüme, üreme, ölme gibi) belli hedeflere ulaştıklarını düşünerek, gelişmelerini ereksellikçi açıklayabilmiştir.[7] Bitkisel ve hayvansal besin üretici çiftçi ya da göçebe çoban bir topluma (onun Biyosfer ile, canlı varlıklarla yoğun etkileşim içinde yaşayan üyelerine) ereksellikçi dinci açıklamalar, yaşam gerçekliğini dosdoğru yansıtıyor görünecektir. Biz gene de dinci ereksellikçi açıklamaların (yazgıcı, ödüllendirici cezalandırıcı yorumların) gerçekliği tepetakla ederek gösterdiklerini söyleyebiliriz. "Neden?" denirse:

Birincisi, cansız varlıklar ereksizdir: Dinde ereksellik, yalnızca insanlı dünya ve merkezi sinir dizgesiz canlılar dünyası (insanlar, bitkiler, hayvanlar, bakteriler evreni olarak Biyosfer) ile sınırlı değildir. Cansız doğanın (Jeofserin) bütün olayları (örneğin yıldırımlar, yersarsıntıları, seller) tümden ereksellikçi açıklanıp, bunların nedenlerine kör, sağır kalınmaktadır. *Kur'an,* Bakara 74'deki (Diyanet 2001 çevirisindeki biçimiyle) "Taşlardan bir kısmı da Allah korkusuyla yukardan aşağı yuvarlanır" deyişi; Ahzâb, 72'deki "Biz emaneti, [ruh?] göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yüklendi. Doğrusu o

---

7) Aristoteles'in, belirleyici bulduğu "ereksel neden" yanı sıra, varlığı doğru kavramada kullandığı öteki üç neden (maddesel neden, formel neden, etken neden) için bkz. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.179.

çok zalim, çok cahildir" ve Necm 49'daki "Doğrusu Şi'ra (Sirius) yıldızının Rabbi de O'dur" ile Rad 15'deki "Göklerde ve yerde bulunanlar da onların gölgeleri de sabah akşam ister istemez sadece Allah'a secde ederler" [8] ayetleri bunu gösteriyor.

İkincisi, canlılarda yalnızca insan ereklidir: Bilimde Noosfer'deki ereksellikçi ilişkilerden söz edilirken amaçlanan, gerçek insan öznelerin duyu, duygu, düşünce ve değerleriyle bağlantılı erekleridir. Aşkınöznelerin ya da tek bir süper aşkınöznenin erekleri değildir. Yaradan'ın, yarattığına inanılan kullarını cezalandırma ya da ödüllendirme amaçları olarak görülen erekleri, hiç değildir.

Üçüncüsü, dinde canlı cansız varlıklarla ilgili tüm olaylar Tanrı'nın erekleriyle açıklanır; nedensellik göz ardı edilir: Dinsel ereksellikçi, yazgıcı açıklamalarda nedensel etmenler, ya hiç görülmez, ya önemleri görülmez, ya da ("ecel geldi cihane baş ağrısı bahane" deyişinde özetlendiği gibi) belirleyici nedenler olarak görülmezler. Bunlar Tanrı'nın ereğinin, yazdığı yazgının yerine gelmesinin ("vesile" denen) araçları olarak görülürler.

EREKSELLİKÇİ YAZGI İNANCININ KAYNAKLARI

Sonuçta tanrı kavramı da, yazgı kavramı da, gerçek insan öznelerin, ereksellikçi dinci düşünüş biçimiyle ulaştıkları düşünceleridir. [9] Geliştirilip formülleştirilmelerinden sonra üzerlerinde düşünülmeden inanılacak ya da yalnızca doğrulukları desteklenecek kanallarda sınırlı düşünülerek benimsenip içselleştirilecek olan inançlardır. Bu tür inançlar karşısında akla, "neden, nasıl oluyor da insan beyninin rasyonel (tutarlı) düşünceler üretme yetisine ters görünmeyebiliyorlar?" sorusu takılmaktadır. Sorunun yanıtlarını aramak için inançların beslenme kaynaklarına bakılmalıdır.

---

8) Yani yere kapanarak tapınırlar (bkz. Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, "secde" maddebaşlığı). Bunlar, cansız doğa öğelerinin ereksellikçi bakış açısıyla ve yönetenyönetilen ilişkileri içinde açıklanmasının örnekleri olarak gösterilebilir.

9) Burada Tevfik Fikret'i, "İnsanoğlu putunu kendi yapar kendi tapar" sözlerini anımsamamak elde mi?

Sınıflı toplumdaki kaynağı

Ereksellikçi inançların güç kaynağı, insanlığın sınıflı, uygar, eşitsizlikçi toplum biçimleri döneminde açılmıştır. Dinsel inançlarımız, daha o erken dönemde bile artı sömürüsünün ve dinin kurumsallaştırılmasının sağladığı olanaklarla yetkinleştirilmiş düşüncelere dayanır. Her biri bir koruyucu kent tanrısı sunağının ("Tanrının evi" denen yapının) çevresindeki sulama tarımı yapılan yerler ("tanrının tarlaları" sayılan topraklar) üzerinde kurulan kent devletlerinde yaşayan dincilerce (din adamlarınca) üretilmişlerdir. (Bugün de camilere "Allah'ın evi" denmesi, mülkün Allah'ın olduğunun söylenmesi o dönemin gerçekliğinin bir uzantısıdır). Yani dinsel inançların kaynağı ve yayılması, ilk uygar toplumlardaki artı aktarımının sağladığı olanakla profesyonel kapıkulu düşünürlerin beslenebilmesinin sonucudur. Toplumun, "düşünce/inanç üretenler" ile onların ürettikleri düşünceleri, eleştirel değerlendiremeyip, doğruluklarına inanmaktan başka seçenekleri olmayan "inanç tüketen" uyruklar olarak farklılaşmasının ürünüdür. Açıkçası yazgıcı inancın sonul kaynağı, sınıf savaşının sonunda kurulan dinsel ideolojik hegemonyanın düşünsel araçlarıdır.

Ailede çocuklara aktarılması

Dinsel inançlar, o günden bugüne, kültürel kalıt yoluyla, çocukların yetişmesinde, yetiştirilmesi sırasında onlara rasyonel düşünebilme çağına gelmeden ezberletilip aşılanmaktadır. Çocuğa deneyimleriyle pratikten öğrenme fırsatı verilmeden, ana baba, dede nene, dayı, amca, hala, teyze ve çevresindeki öteki yetişkinler tarafından sunulan hazır bilgilerdir. Onların, dayatılıp benimsetilmesiyle kazandırılmış "inanma alışkanlığı" yoluyla erginliğe geçilirken içselleştirilmelerinin ürünüdür. İnsanların, daha sonraki yaşamında karışılmasa bile (ki her zaman karışılmıştır) bu hazır inançlara uygun gözlemlerle edinilmiş öteki bilgilerdir. Uygun bilgilerin seçilip, temel inançlarla uzlaştırarak eklemlendirecek bir düşünme eğilimi kazandırılmasıyla beslenip kuşaktan kuşağa geçirilip sürdürülegelmektedirler.

Dinsel eğitimle yeniden üretilmeleri

Yazgıcı ereksellikçi inançlar, sınıflı toplumun en örgütlü kesimi olan dincilerce aktarılagelmektedir. Onlarca, tapınaklarda, kamusal tapınmalarda (toptan), doğum, ölüm, evlilik gibi insanların yaşamsal önemde olayları kullanılarak (perakende) her an yeniden üretilegelmektedir.

Dinsel tarihyazıcılığında Tanrı'nın tarihin öznesi olarak gösterilmesi

Dincilerin yazgı kavramını yeniden üretip dayatmalarının yukarıda sayılan yöntemleri az çok bilinmektedir. Ayrıca dincilerin, insanlara akla yatkın görünen inançların üretilmesi yolunda, ilginç ve etkili stratejiler izlediklerini, yazılı dinsel metinlerden çıkarabiliyoruz:

Yazının Sümer'de tapınaklarda (MÖ 4. binyılın sonlarına doğru) icat edilip tapınaklarda geliştirildiği ve tapınakların tekelinde tutulduğu ortaya çıkarılmıştır. Yazının icadını izleyen binyıllarda, tarihyazıcılığı da tapınakların tekelinde başlatılmıştı. Bu tekelin sağladığı olanaklarla, tarihin öznesi olarak tanrılar, olsa olsa tanrıların yeryüzündeki vekilleri sayılan yöneticiler gösterilebildi.[10] Dolayısıyla tarih, tanrıların ve yöneticilerin eklerinin açılımı sayılabildi; Kısas-ı Enbiya (Peygamberler Tarihi) Siyer (Muhammed'in Hayatı) olarak gösterilebildi.

Doğa güçlerinin aşkınözneleştirilmesi

Tanrının tarlalarında tarımı yöneten dinciler, tarım takvimi geliştirme yolunda ayın, yıldızların ve güneşin devinimlerini incelediler. Bunların yıllık, yinelenen döngülerini gözlemlediler. Örneğin, Güneş'in döngülerinin evreleri ile mevsimler arasın-

10) Mezopotamya'da olduğu gibi birçok ilk uygarlığın tarihinde, kendilerine içinde tanrı sözcüğü ya da belli bir tanrının adı bulunan adların ve sanların verildiği yöneticilerin varlığı da bunun kanıtıdır. Mısır'da adını değiştirip kendine Akhenaton (Tanrı "Aton'un hayırlı oğlu") sanını veren (MÖ 1353-1335 arası yöneten) tanrı-kral Firavun kadar birçok Asur yöneticisi, Asur'un, gene aynı adı taşıyan tanrısının adını, (Asurbanibal (öl. MÖ 626) Asurnasirpal (öl. MÖ 859) örneklerinde görüldüğü gibi) adlarına eklemişlerdi.

daki bağlantının ayrımına varabildiler. Tarımla sıkı bağlantılı bu doğa gücü aşkınözneleştirildiğinde, mevsimleri (güneşli günlerle ve güneşsiz günlerle ilişkilerini gözlemleyerek olmalı) Güneş tanrının ereğinin ürünü görebildiler. Mevsimlerin şaşmaksızın birbirini izleyişini Güneş'in saptadığı bir "yazgı" sayabildiler. Sıra dışı bir kuraklığı, tanrıların (kullarının, kendilerine karşı işledikleri suçlarının karşılığı) cezası olarak yorumlayabildiler. Zamanında ve yeterli yağış sonucu bol ürünü, tanrıların bağışı gibi görüp göstermeleri de güç olmasa gerek.

Dünya tarihçisi McNeill, insanlığın ilk uygarlığının görüldüğü Sümer'de din kurumunun oluşturulmasını şöyle özetlemektedir: "Bu sistemin dayandığı temel düşünce, belli başlı doğa güçlerinin kişileştirilmesi, yani onların insanlar, ama ölümsüz olmayı da içeren çok büyük güçlere sahip insanlar olarak görülmesi biçimindeki yalın bir görüştür. Böyle kişileştirilmiş doğa güçlerinin, yani tanrıların ya da tanrıçaların her biri, Gök Tanrısı Anu'nun yönettiği tanrısal bir siyasal toplum içinde yerlerini alırlar. Her yıl, Yeni Yıl'ın kutlandığı günde, büyük tanrılar ve tanrıçalar o yıl ne olacağını kararlaştırmak için toplanırlar. Şu ya da bu tanrının görüşlerine uymayan kararlar alınabilir. Sözgelimi bir kentte oturan tanrı, kendisine hizmet eden o kentin halkına karşı iyi niyetli olsa ve onların incindiğini görmek istemese bile, öteki tanrılarca o kente bir yıkım gönderilmesi kararı alınabilir. Bir tanrı bile, tanrılar topluluğunun istencine boyun eğmek zorundadır. O yılın yazgısı kararlaştırıldıktan sonra, artık bir tanrı bile onu değiştiremez. Fırtına ve Gökgürültüsü Tanrısı Enlil, tanrıların istencinin baş uygulayıcısıydı. Her Yeni Yıl'da alınan kararlara göre verilen cezaları ve kararlaştırılan yıkımları o gerçekleştirirdi."[11]

Doğadaki determinizm ile toplumdaki düzenin özdeşleştirilmesi

Doğa olaylarını tanrıların istencinin ürünü olarak yorma eğilimi, toplumsal olayları da böyle yorumlamayı ardından getirdi.

---

11) William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara, 2013, İmge Kitabevi Yayınları, 15. baskı, s.37-38.

Bunun gerçeklikte dayandırılabileceği temelleri de vardı. Bir kuraklık ya da tufan, bir kent toplumunu ötekilerden fazla etkileyebiliyordu. Böyle bir doğa olayı, ürün tutarını, üründen artı aktarımını azaltılıyordu. Giderek, kentin egemenini, ordusunu güçten düşürüp, öteki kent devletlerinin ve barbarların ordularının saldırılarına açık duruma getirebiliyordu.

Astronomiden (doğanın yazgısından) Astrolojiye (kişinin yazgısına) geçilmesi

Babil astrolojisini oluşturan bilgi birikiminin kaynağı Sümerli dincilerin tanrının topraklarında yapılan tarımı yönetirken gereksinim duydukları yeryüzü ve gökyüzü gözlemlerinden edindikleri astronomi bilgilerine dayanır. Sümer dincileri, hazır takvimlerin bulunmadığı koşullarda, tarım mevsimlerinin ne zaman başlayıp ne zaman biteceğini gökyüzü gözlemlerinden çıkarabildiler. Bu gözlemlerinden sağladıkları bilgilerden üretimde yararlanmaları saygınlıklarını ve erklerini artırdı.

Mevsimler hakkındaki, mevsimlere bağlı doğa olayları hakkındaki bilicilikleri (kehanetleri) şaşkınlık yaratmış olmalı. Anlaşılan örneğin olası selleri önceden bildirmelerinin gizemi sık sık kendilerine sorulmuş. Bu tür sorulara "yıldızlar bize söylüyor" gibi yanıtlar verdikleri anlaşılıyor. Bunu Sümer yazısında ve dilinde yıldız simgesinin (Süm. *ingir*) hem "yıldız" hem "tanrı" anlamına gelmesinden çıkarabiliyoruz. Yazgı kavramını da, ölüm yanı sıra yıldızlara bağlı gördükleri mevsimlerin sırasının değişmezliğine (determinizme) bakarak edinmiş görünürler.

Astronomi bilgilerini, mevsimlerin, tarımın ürün rekoltesi ile bağlantısı nedeniyle kent devletleri toplumlarının geleceğini kestirimde kullanmakla yetinmemiş olmalılar. Yöneticilerin, yönetici ailesi üyelerinin, hatta sıradan uyrukların gelecekleriyle ilgili sorularına yanıt arayıp bulmaya başladıklarında, astronomiden astrolojiye geçilip ecel gibi yazgı anlayışlarına ulaşmış olacaklardır.

Tanrı'nın doğanın eliyle ödüllendirip cezalandırdığı sanısı

Tarihin öznesi olarak Tanrı'yı görmek, doğal yıkımları onun karayazgısının gerçekleşmesi olarak yorumlamaya vardı. Bu tür yorumları, dincilerin, seller, yersarsıntıları gibi büyük olayları bekleyip onları tanrıya yüklemelerini gerektirdi. Olup bitmelerinden sonra "bu, tanrının, şu yaptığınızın karşılığı olarak verdiği cezasıydı" demeleri güç olmadı. Ama "bunu yapıyorsunuz, Tanrı sizi şunla cezalandıracak" diye "felaket tellallığı" yapmak çok daha etkileyici olacaktır. Dincilerin böyle bir bilicilik (kehanet) tekniği geliştirmiş olduklarının sayısız kanıtı var: Tarih, olup bitenlerden sonra yazılır. Yazılırken altına olayın olduğu tarihten daha öncesinin tarihini atmaya, böylece (sözde) olacaklar hakkında "ahkâm kesmeye" kalktıklarında, dinci tarihçilerin ellerini tutan olmayacaktır. Örneğin Sodom'da (olmuş görünen) bir volkan patlaması olayı, neden sonra tarihyazıcılığında anlatılırken, olaydan önceki tarihlere olayın olacağıyla ilgili öyküler sokuşturulabilir: Rab, Sodom halkını "oğlancılıklarından dolayı cezalandıracağım" der. Rabbin melekleri Lut'a, ailesini alıp kentten ayrılmasını söyler, Lut ayrılır ve Rab dediğini de yapar. Sodom (bir de Gomorra eklenir) üzerine gökten ateşli kükürt yağdırır.[12]

Yazgı inancının geçmişe retrospeksiyonun geleceğe projeksiyonuyla pekiştirilişi

Buradan, yazgı inancına, karşı durulamaz gücünü kazandıran strateji ortaya çıkarılabilir: Yazgı inancı, geçmiş olaylardan, olup bitmelerinden sonra, geriye bakış (retrospeksiyon) ile sağlanan bilgilerin, ilerde olacakların önbilisiymiş gibi geleceğe (projeksiyonla) aktarılarak söz edilmesidir. Bilicilik (kehanet = kâhinlik) de öyledir. Cansız doğanın (seller, volkan patlamaları, yersarsıntıları gibi) olaylarında olsun, kaçınılmaz (ölüm gibi) canlı doğa olaylarında olsun, sık karşılaşılan (savaş yengisi, yenilgisi gibi)

12) Öykünün tümü için bkz. *Tevrat*, Tekvin (2001 Yeni Çeviri'deki adıyla "Yaratılış") 19/1-25.

toplum olaylarında olsun yazgı, çok daha kolaylıkla ve başarıyla yazılabilir: Sodom ve Gomorra yazgısı (felaketi) olasılıkla bir yersarsıntısı ya da volkan patlaması gözlemi ya da öyküsü üzerine kurulmuştur.[13] Her nefes (nefs) ölümü tadacaktır sözü, her canlıda yinelenen bir doğa gerçekliğinin, Tanrının yazgısının gerçekleşmesi olarak gösterilmesidir. Yehova'nın, *Tevrat*'ın birçok yerindeki, "sözümü dinlerseniz size vaat ettiğim süt ve bal akan ülkeyi miras bırakacak, nüfusunuzu denizin kumları kadar çoğaltarak,[14] öteki halkları kölеleriniz olarak elinize vereceğim" gibi sözleri böyledir. "Sözümü dinlemez, sizle yaptığım ahdi (sözleşmeyi) bozar, başka ilahlara tapınırsanız, sizi düşmanlarınızın eline vereceğim, onlara kölelik edeceksiniz"[15] korkutmacaları da öyle. Bunlar, göçebe İsrailoğullarının yerleşme amacıyla Kenanlılarla kuşaklar boyu süren savaşlarının öyküleri arasından kolaylıkla bulunup çıkarılabilecek karayazgı örnekleri olarak gösterilebilir.

TARIMCI SINIFLI TOPLUMLARDA DİNİN YERİ DİNCİLERİN İŞLEVİ

Din, sınıflı, devletli tarımcı toplumların temel üstyapı kurumudur. Bu, ilk Eski Dünya uygarlıklarında (Mezopotamya'da, Mısır'da, Anadolu'da, Hindistan'da, Çin'de) olduğu kadar Yeni Dünya uygarlıklarında (Mayalarda, İnkalarda, Azteklerde) bile[16] böyle olmuştur. Bir farkla ki, Yeni Dünya uygarlıkları,

---

13) Werner Keller, (*The Bible as History* başlığıyla, Almanca'dan İngilizce'ye çev William Neill, Londra, 1969) yapıtında, *Kutsal Kitap*'taki mitosları (mucizeleri) bu tür doğa olayları ile açıklama çabası göstermektedir. Bu yolda Rabb'in meleğinin Lut'a gerilerine bakmamaları uyarısını, (s.95'te) yersarsıntısına eşlik eden patlamalar şimşekler ve kırılan faylardan serbest kalan zehirli doğal gazlara, Lut fayı çevresinde gerçekleşmiş olduğu ortaya çıkarılan büyük bir yersarsıntısının jeolojik, arkeolojik buluntularına, ipuçlarına dayanarak açıklamaya çalışmaktadır.

14) Örneğin bkz. Levililer 21/22-24.

15) Örneğin bkz. Tesniye (Yeni Çeviri'de Yasaların Tekrarı) 28/15-68.

16) Bkz. Alâeddin Şenel, *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*, Ankara, 2014, İmge Kitabevi Yayınları, IX. Kesim: Yeni Dünya Uygarlıkları.

dinin tanrılara insan kurbanı evresine demir atmış, takılmış kalmışlardı. Belki de bu gerçek, Batılı sömürgecilerin, onların dinsel kültürlerini yok etmelerinin bir sonucuydu. Yokederek, dinde "kurban insan" yerine "kul insan" anlayışı evresine varabilecek kültürel evrimlerini kesintiye uğratmış olmalarıydı.

Eski Dünya'da, Tanrı-kral evresi (Mısır dışında) hızla geçilen dinsel kültür, varlığını, ticaret ve endüstri devrimlerine dek (Ortaçağ'ın feodal tarımcı düzenlerinden Hıristiyan ve İslam imparatorluklarının sonlarına kadar) sürdürecekti. Ondan sonra, endüstriye dayanan uygar toplumlarda din, kültürün süreklilik eğiliminin, yani eğitim kurumlarıyla sürdürülmesinin sağladığı "görece özerk" bir ürünü olarak görünmüştür. Varlığını, burjuvazinin, önce karşı çıkıp, sonra izin verdiği, en sonunda yönetilen sınıflara dayattığı bir ek ve yedek ideolojisi olarak sürdürebilmiştir. Dinin, dayandığı tarımcı üretim biçimlerinin temelini az çok yitirmesine karşın sürdürülmesi, ya da varlığını sürdürüyor görünmesi yadsınamaz. Bu gerçek, feodal üretim ilişkileri ile kapitalist üretim ilişkilerinin, yapılarının eşitsizlikçi olmaları bakımından benzerliğinden beslenmektedir.

Toplumsal artının, "artı ürün" biçiminde tarımdan (tarımsal üreticilerden) sağılıp zamanın üretim aracı (toprak) sahibi egemen sınıfa aktarıldığı devletlerin belli bir toplum yapısı vardır. Böyle toplumlarda (başlangıcı sınıflı, uygar, devletli topluma varacak toprak fethine dayanan bir olguyla) çıkarları uzlaştırılamaz katmanlar (zümreler) oluşmuştur. Onları bir arada tutma yolunda (Althusser'in terminolojisiyle)[17] "devletin baskı aygıtı" savaşçıların (askerlerin) silahlarıyla, "devletin ikna aygıtı" dincilerin (din adamlarının) kitaplarıyla işletilmekteydi. Her iki kesim, ya egemen sınıfın dalları ya da yönetici kadroları olarak, egemen sınıflardan yana çalışmışlardır.

Dinciler, devletin ikna (inandırma) işlevini gördükleri ölçüde, devletin ideolojik aygıtının içini dolduran kimselerdi. Bir başka deyişle, savaşçıların kaba güçle üretim ilişkilerini denet-

17) Bkz. Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Y. Alp ve M. Özışık, İstanbul, çeşitli tarihlerdeki baskıları, Birikim Yayınları.

lemelerine karşılık, dinciler, suyun yolunu baştan değiştirerek, eşitsizlikçi düzene uygun davranışları besleyecek düşüncelere su taşımakta, inançları denetlemekteydiler. Bu tür inançlar, kitlelerin tutum, davranış ve eylemlerini etkileyebilmektedir.

Dincilerin bu işlevi hakkında, geçmişte olmuş gelecekte olabilecek bir örnek gösterilebilir. Örnek olarak, halifenin ya da dinci bir yöneticinin isteği üzerine, siyasal rakipleri zararına, Maide suresinin 33. ayetine dayandırılabilecek bir fetva alabilmeleri verilebilir. Söz konusu ayette: "Allah ve Resûlüne karşı savaş açanların ve yeryüzünde (hak) düzeni bozmaya çalışanların cezası ancak ya (acımadan) öldürülmeleri, ya asılmaları, yahut el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi, yahut da bulundukları yerden sürülmeleridir. Bu onların dünyadaki rüsvaylığıdır. Onlar için ahirette de büyük azap vardır" [18] denmektedir.

YARATILIŞÇI "KUL İNSAN" İNANCINA KARŞI VAROLUŞÇU "ÖZGÜR İNSAN" ANLAYIŞI

Düşüncelerin denetimi ancak kafaların belli bir yönde koşullandırılmasıyla başarılabilir. İnsanlara yaşamın belli bir açıdan anlamlandırılıp sunulmasıyla, onlara belli bir insan anlayışının dayatılmasıyla sağlanabilir. Sözü uzatmadan ve kıvırmadan, dinde bunun yolunun "kul insan anlayışı" olduğunu söylemeliyiz. Kul insan anlayışının ne demek olduğu ve ne işe yaradığı, onun tam karşıtı bir insan anlayışıyla yan yana konduğunda açıkça anlaşılabilir:

---

18) Bkz. *Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, Ankara, 2001, Türkiye Diyanet Vakfı çevirisi, Maide 33. krş. *The Koran*, çeviren ve notlandıran N. J. Davood, Middlesex, Penguin Classics, 1974 baskısı, The Table, 33 ve *The Quran*, çev. Maulana Wahiduddin Khan, New Delhi, 2011 (baskı Türkiye Irmak Ofset) s.81; burada ve Davood çevirisinde bir de "haça germe" (Ing. crucified) sözü geçiyor. Alın size bir sürü çeviri tartışması fırsatı. Ama bu ayetin hiçbir yorumu ölüm cezasının kaldırıldığı bir çağdaş hukuk anlayışı dünyasında, *Kuran*'ın Allah'ın değişmez, değiştirilmez sözü olduğuna inanan bir yöneticinin, kendisine karşı çıkıp eleştirenleri "nifak çıkarıyor" diye suçlayabilmesi olasılığını engelleyemez. "Gelecekte olabilecek" sözümün haklılığı ortaya çıkmış görünüyor. Bu yazdıklarım, *Bilim ve Gelecek*, 124 sayısı Haziran 2014'te ilk yayınlandığı tarihlerde, baş kesecek bir örgüt var mıydı? Vardıysa bile bilmiyordum.

Varoluşçulukta "Özgür İnsan" anlayışı

Aristokrasinin dünya görüşü, insanın değil, tanrının; kafa ve kol emeğinin değil ruhun; dolayısıyla, ölümlü geçici bu dünyanın değil içinde sonsuza dek yaşanacağına inanılan sanal bir ötedünyanın öne çıkarıldığı bir görüştü. Aristokrasinin bu "ötedünyacı" değerleri, burjuvaziye yaramazdı. Burjuvazi onların karşısına (Hümanizma, Rönesans, Aydınlanma akımlarıyla) "budünyacı" değerleri çıkardı. Açıkçası, tanrının karşısına, insanın değerini, insan değerlerini koydu. Böyle bir dünya görüşünün ve insan anlayışının, liberalizm, tarihsel materyalizm gibi (birincisi burjuvazinin, ikincisi proletaryanın ideologlarınca geliştirilecek) çeşitli açılımları görüldü. Onlar arasında ("kul insan" anlayışının tam karşıtı olması bakımından) konumuzla bağlantılandırılabilecek "Varoluşçuluk" da vardı. Varoluşçuluk, adından da anlaşılacağı gibi, "yaratılışçılık" karşıtı bir dünya görüşü sayılabilir. Öteki varoluşçuluk çeşitlemelerini bir yana koyarak, Jean-Paul Sartre'ın "Marksizmin yamacında açan bir çiçek" olarak nitelediği felsefesinde savunduğu, tanrıtanımaz varoluşçuluğun "özgür insan" anlayışına bakalım:

Sartre ("Egzistansiyalizm" adlı yazısında)[19] der ki "varoluş özden önce gelir" Bununla, yaratılışçı dünya görüşünde ileri sürülen sava, insanın özünün, yaradan tarafından, insanın varoluşundan önce yaratıldığı inancına karşı çıkmaktadır. Varoluşçu düşünüre göre insan, dünyaya bir özle gelmez. Önce var olur (doğar) özünü (karakterini, kimliğini, kişiliğini) sonra edinir.[20]

Peki, bundan ne çıkar? Bambaşka bir insan anlayışı! İnsan yaratılmış olsaydı, o zaman Yaradan'ının yapıtı, denebilir ki kuklası olmaktan öte gidemezdi. Kuklanın özgürlüğünden söz edilemeyeceği gibi insanın özgürlüğünden de söz edilemezdi.

---

19) Jean-Paul Sartre, *Varoluşçuluk* (Existentielisme), çev. Asım Bezirci, İstanbul, çeşitli yıllardaki baskıları, Dönem Yayınları, 80 s.

20) İnsanlığın kültürel evriminin tarihini, yorumladığı arkeolojik bulgulara dayandırarak ortaya çıkarmaya çalışan Gordon Childe, benzeri bir anlayışı, *Kendini Yaratan İnsan* (çev. Filiz Karabey Ofluoğlu, İstanbul, 1978, Varlık Yayınları) yapıtında ve *Toplumsal Evrim* (çev. Cemal Baki, İstanbul, 1994, Alan Yayıncılık,) içinde dile getirmektedir.

Dahası, insan, yaptıklarından sorumlu tutulamazdı. Çünkü yalnızca hareketleri değil, ona söyletilen düşünceler, sözler de yaradanın (kuklacının) verdikleri ise, insan nasıl sorumlu tutulup onlardan dolayı cezalandırılabilir ya da ödüllendirilebilirdi ki? Sartre bu irdelemeyi, yapıtında, bu sözlerle yapmış değil. Ama kafasında bunların bulunduğunu söyleyebiliriz. "Varoluş özden önce gelir" sözünden dinli dinsiz okuyucularının bu sonuca varacağından kuşku duymuyor gibidir.

Yazdıkları da böyle bir tanrıtanımazcı irdelemeyi destekler yöndedir: Şöyle ki, insan bir özle yaratılmamışsa, kendi özünü yaratma yolunda özgür bir konumda demektir. O zaman, "ne yapayım, böyle yaratılmışım" deyip suçu yaradanına atamaz. Yaptıklarından sorumluluk duyabilecek, başkalarınca sorumlu tutulabilecektir. Gerçekten Sartre da, bu yolda, varoluşçu insan anlayışıyla sorumsuz bir özgürlük kavramına varılmasını istemez. Düşüncelerini, sorumsuzluk şöyle dursun, "herkes her şeyden sorumludur" dediği bir hedefe yönlendirir. Aynı yönde, sorumluluk Yaradan'a, Yaradan'ın yazdığı yazgıya yüklenemeyeceğine göre, bundan, insanın kendini özgürce yarattığı gibi toplumunu da öyle yaratacağı sonucu çıkarılabilir. Toplum ise insan ilişkileriyle, insan düşünceleriyle yaratılacağına göre, bu ortak yaratış eyleminden herkesin (vurgulamak amacıyla) her konuda sorumlu tutulabileceği söylenebilir; Sartre'ın söylediği gibi.

YARATILIŞÇILIKTA "KUL İNSAN" İNANCI

Varoluşçuluğun karşısındaki "yaratılışçı kul insan" anlayışıyla, geçmişte, insanın özgürlüğüne ve temel haklar düşüncelerine varılamayıp bambaşka yönlere sapılmıştı. Sınıflı, devletli, eşitsizlikçi uygar toplumun "kul insan" anlayışının, ilk uygar toplumlarla birlikte, Mezopotamya'da formülleştirildiğini bu yazıda ve daha önce birçok yazımda[21] belirtmiştim. Böyle bir anlayışın somut ilk kaynağını (Türkçe'ye de çevrilen

21) Örneğin bkz. Alâeddin Şenel, "Yaratılış Mitosları", *Bilim ve Ütopya*, Eylül 2003, s.21.

yazılı belgesini) bile daha o zaman göstermiştim: *Enuma Eliş Babil Yaratılış Destanı*![22]

Bu yaratılış mitosunda, tanrı kuşakları arası egemenlik savaşlarından söz edilir. İçinde, savaş sonrasında insanın, savaşı yitiren yanın tutsak alınan tanrılarının köleleştirilmelerini önlemek için, onlar yerine, savaşı kazanan yitiren tüm tanrılara hizmet=kulluk=kölelik etmesi için yaratıldığı açıkça belirtilmiştir: Mitosun yaratıcı baştanrısı Marduk'un ağzına (IV Tablet'te, 5.-8. dizelerde) "Kan yaratacağım ve kemik olduracağım, sonra *lullu*'yu çıkaracağım ortaya, 'İnsan' olacak adı!... (Onun üstüne) yıkılacak tanrıların hizmeti [tanrılar çalışmasınlar] dinlenebilsinler diye" sözleri konmaktadır. Yaratılış mitosunun bu Babil çeşitlemesi, MÖ 2. binyıldan kalmış olup, MÖ 3. binyıldaki, insanın balçıktan biçimlendirildiği söylenen Sümer Yaratılış Mitosu'na dayanmaktadır. Böyle bir inanç kurulurken, sınıflı, eşitsizlikçi toplum gerçekliğinden esinlenilmiştir. Tanrılara, çalışmayan çalıştıran efendilerin ve kölelerini yönetir gibi uyruklarını yöneten yöneticilerin nitelikleri (buyrukçulukları) verilmiştir. Sıradan insanlar, uyruklar ise, yönetici karşısında, efendi-köle eşitsizlikçi ilişkisindekine benzer olarak, uysal "kölelik" konumuna indirilmiştir.

Ötedünyacılık'ta hakların özgürlüklerin ertelenmesi

Mezopotamya-Ortadoğu-Avrupa coğrafyası tarıncı sınıflı uygar devletler tarihine (kent devletleri ile başlayıp yerel, bölgesel devletlerle süren, imparatorluklara varan siyasal gelişmelere) koşut bir dinsel ideoloji geleneği oluşturulmuştur. Geliştirilerek evrimi, kenttanrıcılık ile başlanıp, çoktanrıcılıktan, sonra Zoroastercilik gibi bir çifttanrıcılıktan geçilip, tektanrıcılığa ulaşılana dek sürdürülebilmiştir. Tektanrıcılık, buradan tüm kıtalara yayılarak (Musevilik, Hıristiyanlık, İslamlık biçimleriyle) varlığı endüstrici sınıflı toplumlara dek getirilebilmiştir.

---

22) Alexander Heidel (çev. ve haz.) *Enuma Eliş Babil Yaratılış Destanı*, Türkçe'ye çev. İsmet Birkan, Ankara, 2000, Ayraç Yayınları, 138 s.+12 resimli s.

Öteyaşamcılık'ta umutların bir sonraki yaşama ertelenişi

Eski Dünya'nın öteki uygar kültür bölgesi olan Hindistan'da, eşitsizlikçi toplum yapısı (zümre, sınıf değil) kast sıradüzeni (kastlar hiyerarşisi) biçiminde açılım gösterdi. Ona uygun bir üstyapı, Brahmacılığın ve Hinduculuğun ruhgöçü (reenkarnasyon) inancına dayandırıldı. Ölümsüz ruhun, girdiği bir bedenin süresini doldurduşu üzerine ondan ayrıldıktan sonra dünyaya farklı bedenler içinde döneceği inancıydı bu. Dedenin adının toruna verilmesi göreneğine bakılıp, böyle bir inancın geçmişinin sınıfsız topluma dek dayanmış olabileceği düşünülebilir. Söz konusu inanç, işlevi bakımından tektanrıcılığın ötedünyacılığından çok da farklı sonuçlar yaratmadı. Aralarındaki temel benzerlik, eşitsizlikçi tarımcı toplumsal düzenlerde görünüp, insan haklarının ve özgürlüklerinin geliştirilmesine kapalı olmalarıydı. İkisinde de yalnızca görevlerden ve ayrıcalıklardan söz edilmesiydi. Hakların, özgürlüklerin, tektanrıcılıkta ötedünyaya, Brahmacılıkta ruhun daha sonraki yaşamlarına olmak üzere, ölümden sonraya ertelenmesiydi. Bu bakımdan "ötedünyacılık" ile "öteyaşamcılık" olarak nitelediğim anlayışlar arasında, işlevleri söz konusu olduğunda, hiçbir önemli ayrım (fark) yoktur denebilir. İkisi de, yazgıya katlanma düşüncesine, düzene boyun eğme tutumuna hizmet etti.

Tanrı-Kul eşitsizlikçi ilişki kalıbı

Din kurumunun, tektanrıcılıkta en duru anlatımı kazandırılan dinsel düşünüş biçiminin dayandırıldığı temel inanç, Tanrı-Kul (Yaratan-Yaratılan) arası mutlak eşitsizlikçi ilişkidir. Bu inanç, Efendi-Köle üretim ilişkisi gerçekliğine dayanılarak kurulmuştu. Böyle olmakla birlikte, köleci denebilen bu üretim ilişkileri çağıyla birlikte yok olmamıştır. Çağları aşıp, feodal üretim biçimleri içinde feodal bey-serf eşitsizlikçi ilişkilerinin sürdürüldüğü toplumlara da uyarlanabilmiştir.

Tanrı-kul eşitsizlikçi ilişki kalıbı, sınıflı, eşitsizlikçi toplum biçimleri boyunca, eşitsizlikçi özü değiştirilmeden günümüze dek sürdürülebildi. Böyle bir inancın gerçeklik değeri (ki neredeyse

yoktur) önemli değildir. Yani tanrıların/tanrının varlığı yokluğu, tekliği çokluğu tartışmaları, işin (cambaza bak denerek ilginin dağıtılıp ceplerin boşaltılması benzeri) şarlatanlığıdır. Kul inancının değeri, egemen sınıflar ile yönetilenler gibi, karı ile koca arasındakiler gibi hemen her türlü eşitsizlikçi ilişki için bir örnek, bir esin kaynağı olmasıdır. Hatta Tanrı-kul ilişkisine ilişkin açıklamaların, söz konusu eşitsizliklerin yeniden üretilmesine yarayan bir kalıp, bir kopya çıkarma işlevi görmesindedir.

Tanrıların ortalıkta görünmediği, sözlerinin duyulmadığı bir ortamda, sözcülerinin "Tanrı'ya kulluk et!" "Tanrı'ya boyun eğ!" "Tanrı'nın buyruklarının gereğini yap!" "Tanrı'nın yasakladığını yapma" gibi sözleri sonuçta neye yaramaktadır (?) bir düşünün: Burada Althusser'in ideoloji üzerine (sözünü ettiğim) *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* yapıtında geliştirdiği ("çağırma" dediği) kimlik yükleme kavramı bize yardımcı olabilir: Ondan yararlanılarak şöyle bir dinsel ideoloji çözümlemesi yapılabilir: Çağırma, örneğin "Ey Ümmeti Müslüman" ile başlar. Bir kimsenin, bir topluluğun Müslüman kimliği, öteki kimliklerinden, hatta sınıf bilincinden bile öne çıkarılır. Sonra, Müslüman kimlik (birilerinin işlerine geldiği, koşulların gerektirdiği biçimde) tanımlanır. Bunu "Müslüman şunu yapmaz bunu yapmaz" denetlemesi izler. En sonunda "inanan inancının buyurduğunu yapmak zorundadır" denerek, ortaya örtünme, cihad gibi bir görev konabilir. İdeolojik aygıtlar böyle işletilir. Kendilerini Tanrı-yönetici, Tanrı-vekili, Tanrı-sözcüsü atayanlar ya da bu görevlere atananlar, onları bu görevlere atayan ya da orada tutan egemen sınıfların istençlerinin (iradelerinin) sözcülüğünü yaparlar. Egemenlerin istencini ve isteklerini, "Tanrı'nın isteği" savıyla gizlemeye çalışırlar. Bu, temsilli (temsili) demokrasilerde azınlık egemen sınıflarının çıkarlarının ve istencinin, yönetilen "çoğunluğun isteği, halkın iradesi" olarak gösterilmesine benzer.[23] Özetle, Tanrıya kulluk söylemi, egemen sınıfların çıkarlarından yana işletilen eşitsizlikçi düzenin ve eşitsizlikçi ilişkilerin açıklanıp, aklanıp, paklanıp saklanmasına destek oluşturmasıyla başlatılmıştır.

---

23) Bkz. Alâeddin Şenel. *İnsanlık Tarihi Boyunca İnsan Hakları Demokrasi İlişkisi*, İzmir, 1996, İzmir Barosu Yayını, s.150.

Mezopotamya'da egemen tanrının kulu muydu?

Dinsel ideolojinin bu işlevinin ilk örneğini, insanlığın ilk uygar toplumlarının görüldüğü Mezopotamya'dan (MÖ 3.-1. binyılların katmanları arasından) çıkarılan çiviyazılı tabletlerde görüyoruz. Bunlarda, ister dinsel ister yönetsel sıradüzeni basamaklarındakiler arasında olsun, yazışmalar "Efendim" sözüyle başlayıp "köleniz" deyişiyle sonlandırılmaktadır. Kendisine "efendi" diye seslenilen üst konumdaki (üstün statüdeki) kişi de kendisinden bir üst konumdakine "kulunuz" sözünü kullanarak (hitap etmekte) seslenmektedir.[24] Tanrı-kul eşitsizlikçi ilişki kalıbının, öteki eşitsizlikçi ilişki örneklerinin çıkarılmasına yaradığını gösteren bundan daha uygun bir örnek bulunabilir mi? Benzer biçimde, köleliğin kaldırılmasından sonraki yüzyıllarda, hatta günümüzde bile "efendim" ile açılan telefon konuşmaları ve ("köleniz" anlamına geldiği bilinsin bilinmesin) "bendeniz" sözcüğünün kullanıldığı kibarlık gösterileri, köleci, eşitsizlikçi ilişkilerin dilde fosilleşerek zamanımıza dek kalabilmiş kalıntıları ve kanıtları olarak görülebilir.

Kölelik yazgı mı?

Hıristiyanlıkta Tanrı yanı sıra İsa'ya "Rab" (efendi) denmesi de (bkz. *İncil*, Matta 4/7: "Tanrın Rab'bi denemeyeceksin"; Matta 8/7-8: "İsa, "Gelip onu iyileştireceğim" dedi. Ama yüzbaşı "Ya Rab, evime girmene layık değilim" dedi, "Yeter ki bir söz söyle uşağım iyileşir") dinde Tanrı-kul eşitsizlikçi ilişkisini, insan-insan ilişkisinde "örnek alma" olayını yansıtmaktadır. İslamlıkta Allah için kullanılan, "Alemlerin Rabbi", "Kainatın Efendisi" (Ar. Rabbulalemin) deyişindeki (bkz. *Kur'an*, Bakara 107) sıfatın Muhammed için de ("Peygamber Efendimiz" biçiminde) kullanılışı aynı gerçekliği yansıtmaktadır. Bu örnek alış hatta günümüzde bile kullanılan "Hocaefendi" deyişinde de görülebilir. Hepsinin gerisinde, Tanrı-kul eşitsizlikçi ilişki örneğinden etkilenip esinlenme olgusu yatsa gerektir. Arapça, İbranice gibi Sami

24) Bkz. Şenel, *İnsanlık Tarihi*, s.391.

dillerindeki Rab sözcüğünün İngilizce yazına çevrilmiş biçimi olan *Lord* sıfatının da hem tanrı, hem İsa, hem feodal bey, hem kral, hem köle sahibi için kullanılıyor olmasında durum böyle.

Kula kulluk edilmiyor mu?

Bu kanıtlara karşı "kula kulluk etmeyiniz" buyruğu gösterilecektir. Bunun "başka ilahlara tapınmayınız" anlamında kullanıldığı açıktır. Örneğin (Cin 18'de) "Mescitler şüphesiz Allah'ındır. O halde Allah ile birlikte kimseye yalvarınayın ve kulluk etmeyin" sözlerinden de bu anlaşılmaktadır. *Tevrat*'taki, İbrani kardeşini köle etmeyeceksin denmesi yanı sıra, İbrani kölenin 7 yıl sonra azat edilmesi buyruğu (bkz. *Tevrat*, Mısır'dan Çıkış 21/2: "İbrani bir köle satın alırsan altı yıl kölelik edecek, ama yedinci yıl karşılık ödemeden özgür olacak" sözü) bunu göstermektedir. Aynı yerde (21/5-6'da) kölenin "efendimi seviyorum özgür olmak istemiyorum" demesi durumunda efendisinin onu yargıç önüne çıkarıp kulağını biz [delici araç] ile delmesi istendikten sonra "Böylece köle yaşam boyu efendisine hizmet edecek" buyruğu yazılıdır.

Hıristiyanlıkta kölelerin azadı ötedünyaya bırakıldı

Tevrat kitaplarının, *Kitabı Mukaddes* (Yeni çeviri'de *Kutsal Kitap*) içinde Yeni Ahit sayılan *İncil* önüne Eski Ahit adıyla konarak benimsendiği anımsanırsa, benzeri bir kölelik anlayışının Hıristiyan inancında da sürdürüldüğü anlaşılacaktır. İsa'nın (Luka 4/18'de) *İncil*'i (Müjde'yi) "Rabbin ruhu üzerimdedir... beni tutsaklara [eski çeviride "esirlere" yani kölelere] azatlık... ezilenleri özgürlüğe kavuşturmak" için gönderdi diye öğütlemeye (vaaza) başlamış olduğu bildiriliyor. Buna karşın, Hıristiyan dinbilginlerinin, İsa'nın sözlerinin, tanrının, ruhları göklerdeki yönetiminde özgürleştirip kurtaracağı anlamına geldiği inancını yerleştirdiklerini görüyoruz. Gerçekten, örneğin Calvin (1509-1565) "İsa'nın krallığını, sınırsız özgürlüğü ve eşitliği bu dünyada aramak bir Yahudi tersliğidir" yorumunu getirecektir. [25]

---

25) Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.235.

İslamlıkta kölelik, cariyelik kaldırıldı mı?

Kur'an'da köleliğin kaldırıldığı yolunda tek bir ayetin bile bulunmadığı bilinmektedir. Bazı kabahatlerin bağışlanması için köle azadının öğütlenmesi ve Muhammed'in kölelerinin varlığı, kölelik kurumunun kabul edildiğini gösterir. İslam devletlerinde kölelik kurumunun, doğruluğundan kuşku duyulmadan, 20. yüzyıla dek sürdürülmüş olması gerçeği unutulmamalı. Bunun karşısında "kula kulluk edilmez" sözü, uygulama değeri bulunmayan bir söylem olarak kalmaktadır.

Günümüzde antikapitalist İslamcı bir grubun *Kur'an*'da köleliğin kaldırıldığı savlarını dayandırdıkları Beled suresinde "Biz ona iki göz, bir dil ve iki dudak vermedik mi? Ona iki yolu (doğru ve eğriyi) göstermedik mi? Fakat o, sarp yokuşu aşamadı. O sarp yokuş nedir bilir misin? Köle azad etmek ve açlık gününde yakını olan bir yetimi, yahut aç-açık bir yoksulu doyurmaktır." ayetleri bulunmaktadır. Bunun yanında Zariyat 56'daki "Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım" sözü de göz önüne alınmalı. Bunlardan ve bunlar "köle" sözü geçen öteki ayetlerle birlikte yorumlanmadan, Beled suresindeki söz konusu ayetlerden köleliğin kaldırıldığı sonucu çıkarılamaz. Gerçekten Nahl 75'de "Allah, hiçbir şeye gücü yetmeyen, başkasının malı olmuş bir köle ile katımızdan kendisine verdiğimiz güzel rızktan gizli ve açık olarak harcayan (hür) bir kimseyi misal verir. Bunlar hiç eşit olurlar mı?" ayeti ve Rum, 28'deki köle sahipleri ile kölelerin eşit tutulamayacağı söylenen benzeri ayetlerin varlığı[26] yadsınmadan böyle bir sonuca varılamaz. Her dört surenin ilgili ayetlerinin, birlikte ele alındığında, Tanrı-kul eşitsizlikçi ilişki kalıbının toplumsal gerçeklikten esinlenilerek dökülüp, daha çok toplumda eşitsizlikçi ilişkilerin kopyalanmasına yaradığı yorumunu destekler nitelikte oldukları anlaşılacaktır.

---

26) *Kuran*, Rum 28: "Allah size kendinizden bir temsil getirmektedir. Mülkiyetiniz altında bulunan köleler içinde... birbirinizden çekindiğiniz derecede kendilerinden çekineceğiniz, sizinle eşit (haklara sahip) ortaklarımız var mı?"

YARATILIŞ-ÖZGÜRLÜK-SORUMLULUK SORUNLARI

Ortada ağırlığını bugün bile sürdürebilen, Tanrı-Kul eşitsizlikçi ilişki inancı kalıbından çıkarılarak çoğaltılıp yayılabilen bir "kul insan" anlayışı bulunmaktadır. Böyle bir anlayışın temel haklar ve özgürlükler, sorumluluk sorumsuzluk alanlarında düşünceleri nerelere götürebilip nerelere götüremeyeceğine bakılmalıdır.

Yaratılan eyleminde, düşüncesinde özgür sayılıp sorumlu tutulabilir mi?

Daha önce de belirttiğim gibi, Yaradan yarattığını bilir. Hele onu (tektanrıcılıkta düşünüldüğü gibi) yoktan var etmişse! Yaratılan kul, varlığını, varlığıyla birlikte her şeyini, ondan almıştır, ona borçludur; sonunda ona geri verecektir. Yineleyeyim, yaratan-yaratılan arası ilişki kuklacı ile kuklası arası ilişkiye benzer. Kuklanın özgür istenç sahibi olduğu, özgür eylem yetisinin bulunduğu ileri sürülemez. Kulun yalnızca ruhunun değil, bedeninin de Yaradan'ca yaratıldığına inanılıyorsa bu, kuklacının, kuklalarını oynatmaktan öte, tahtalarını, iplerini bile kendisinin, istediği gibi yapması durumuna benzer. Bu durumda kulun (kuklanın) ne özgür olduğu ne de hareketlerinden, hatta kendisine söyletilenden sorumlu tutulabileceği söylenebilir. Dinde sorumlu tutulacağı söyleniyorsa da, mantıkça böyle bir sav, hele yoktan var etme varsayımıyla tutarlı olarak ileri sürülemez. Yaratılan (tektanrıcı dinin kitaplarında açıkça belirtildiği gibi) Yaradan'ın (efendisinin) kulu (kölesi) onun bir aracı, hatta malı durumundadır. Kölelik kurumunun kuramını yapan Aristoteles'in belirttiğine benzer biçimde köle, efendinin canlı aracı (araç cansız kölesi) görülür.[27] Aristoteles'te, amaç, efendinin yararıdır. Efendinin yönetiminin kölenin de yararına olacağı söylenir. Tektanrıcılıkta, kulluğun insanın yararına olacağı söylenmektedir. Kısacası, dinsel dünya görüşünün ve insan anlayışının ("kul insan" kavramında özetlendiği üzere) özgür insan,

27) Bkz. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.182.

özgür eylem, temel insan özgürlükleri düşünce ve değerlerine kapalı olduğu açık bir gerçektir.

İnsanın özneliği yadsınıp, öznelik ayrıcalığı sanal aşkınöznelere sunulabilir mi?

Dahası, yaratılışçı kul insan anlayışında insanın özneliğinin bile yadsındığı söylenebilir. Gerçekten, öznelik konumu, bilmeyi, özgür karar verebilmeyi, kafa emeği ile kol emeği birleştirilerek üretim etkinliğiyle yaratıcı, özgür eylemde bulunabilmeyi ve kişinin eylem ve düşüncelerinden sorumluluk duyup sorumlu tutulabilmesini içerir. Oysa örneğin *Kur'an*'da insanın "bilen özne" olma kapasitesi küçümsenmiş, hatta yadsınmıştır. Bir iki örnek bile bunu kanıtlamaya yeter: Nahl, 74'te: Allah için emsal göstermeyin. Çünkü Allah bilir siz ise bilmezsiniz." denmektedir. Öyle ki insanın savaşın bile kendi hayrına olup olmadığını bilemeyeceği söylenmektedir.[28] İnsanın kendi çıkarına olanı bile bilip seçemeyeceği, neyin çıkarına olup neyin olmadığını Allah'ın bileceği inancı, Bakara 216'da işlenmektedir: "Hoşunuza gitmediği halde savaş size farz kılındı. Sizin için daha hayırlı olduğu halde bir şeyi sevmemeniz mümkündür. Sizin için daha kötü olduğu halde bir şeyi sevmeniz de mümkündür. **Allah** bilir, **siz bilmezsiniz**. (vurgu benim)

Özne yakıştırmasından aşkınöznе yaratmaya

Dinde bu sonuca varılan düşünceler şöyle bir evrimden geçirilmiş görünüyor. Üretim öncesi avcı ve toplayıcı topluluklarda (sihirsel düşünüş evresinde) antropologların animizm (cancılık) dedikleri bir eğilimden söz edilir. İnsan, önemli doğa öğelerini canlı, kendi gibi duyguları, düşünceleri, istenç ve eylemi olan varlıklar gibi görmüştür. Bunu, üretime geçilip daha sınıflı topluma geçilemediği koşullarda, çiftçi topluluklarda doğaya,

---

28) İnsanın bilen öznelliğinin yadsındığı öteki ayetler için bkz: Diyanet çevirisi İndeks'inde "Allah her şeyi bilir" altında gösterilen ayetler ve İsra 17'de ruh bilgisinden kullara pek az verildiği; Bakara, 255'te insanların Allah'ın bildirdikleri dışında ilminden hiçbir şeyi tam olarak bilemeyecekleri yazılıdır.

"canlılık" yanı sıra, ("toprak ana" anlayışındaki gibi) "kişilik" yüklenmesi izlemişti. Göçebe çoban topluluklardan ise, sıra dışı başarılı patriarkların, şeflerin ölümlerinden sonra da (topluluğu korumayı sürdürdükleri inancıyla) ruhlarının ölümsüzleştirilmeleri, yani ruhları "özneleştirme" katkısı geldi.

Sınıflı uygar tarımcı toplumlarda ise, benzeri sanal özneleri, yani tarımla ilgili (toprak, su, güneş, hava gibi) kişileştirilmiş doğa güçlerini, çalışmayan efendiler katmanı kişilerinin ve yöneticilerin üstün konum ve niteliklerinden esinlenilerek yüceltip "aşkınözneleşme" eğilimi görülmüştür. Böylece doğa güçlerinin tanrılaştırılmaları düşünsel işlemi tamamlanmış olur. Sonul sonuç, yalnızca insan-doğa ilişkilerinde değil, insan-insan ilişkilerinde de, insanın, kul, köle, mal sayılıp özneliğinin bile yadsınabilmesi düşünsel olanağının doğması olacaktır.

Cüzi İrade inancıyla kulun özgürlüğü kanıtlanabilir mi?

Dinsel dünya görüşü uyarınca, yaratılan kulun kendisine bağışlanan ya da kendisinden esirgenen duygu, düşünce ve eylemlerinden dolayı sorumlu tutulamaması gerekmez mi? Sorumlu tutulabilmesi için İslam yaratılışçılar "Külli İrade ile Cüzi İrade" ve "Kader ile Kaza" kavramlarını ileri sürmektedirler. Onlara dayanılarak, insanın az çok özgür sayılacağı (hayır ile şeri ayırt edip birini seçebileceği) söylenmektedir. Aynı zamanda bu seçiminden dolayı, bu dünyada ve (cennet ve cehennemden birine gönderilmek yolunda) ötedünyada yargı gününde sorumlu tutulabileceği görüşü savunulmaktadırlar.[29] Bu mantıkla, denebilir

29) Zamanın Başbakan'ının TOBB (22 Mayıs 2014) Genel Kurulunda yaptığı konuşmada açıkladığı Soma maden kazasıyla ilgili düşünceleri de tipik İslamcı görüşü dile getirmekteydi: "Tevekkül asla ve asla tedbirsizlik anlamına gelmez. Kaza ve kadere iman asla ve asla her şeyi akışına bırakmak, tabii mecrasına bırakmak, tedbiri elden bırakmak anlamına gelmez... kaza ve kadere iman edenlerin şu topluluk içerisinde kahir [ezici] ekseriyette [çoğunlukta] olduğunu biliyorum. Ama buna inanmayanların olduğunu da biliyorum. Toplumda birçok köşe yazarının bununla alay ettiklerini de gördük, görüyoruz." (bkz. 23 Mayıs 2014 tarihli *Cumhuriyet*, s.9 ve aynı tarihli öteki gazeteler). Bu konuşmada "kaza" sözcüğünün yalnızca olumsuz anlamıyla günlük dildeki örneğin "iş

ki, insanın bu dünyada alamadığı hakları, kavuşamadığı özgürlüğü ötedünyaya ertelenebilmektedir.

Önce, böyle bir açıklamanın, yaradılışçılığın bir açmazından (yaratığın sorumlu tutulamayacağı sonucundan) kurtulma girişimi olduğunu söylemeliyiz. Amaç, "yoktan var edilen" insana, "Tanrı buyrukları" denilenlerin gereğini yapmadığında cezalandırma korkusu, yaptığında ödüllendirilme umudu vermektir. Oysa buyrulanı ödül umuduyla ya da ceza korkusuyla yapmak (Bakunin, Kropotkin gibi çağımız anarşist düşünürlerinin de belirttiği üzere)[30] özgürlük değil (içselleştirilmiş bir inanç gereğince de olsa) bir tür zorunluluktur. Bunu, başörtüsü takmaya başlayan bir rektörümüzün (yazının kaleme alındığı günlerde) "inancımın gereğini yapmak zorundayım" demesinden de çıkarabiliyoruz.

Dahası, külli irade tanrıdaysa da insana bir cüzi irade alanı bırakıldığı düşüncesi, "yoktan var edilme" derecesinde yaratılma kavramıyla çelişkilidir. Somut bir örnek için, Musevilik olsun, Hıristiyanlık olsun, İslamlık olsun "ötedünyacı" tektanrıcı bir dinden ve Brahmacı olsun Hinducu olsun "öteyaşamcı" (reenkarnasyon=ruhgöçü inancına dayanılan) dinlerden olan halklarda hiç de ender görülmeyen bir olgudan gidebiliriz. Onlarda da, başka inançtan halklarda olduğu gibi, buluğa ermemiş yaşta kız çocuklarının, rüşte ermiş erkeklerce yapılan cinsel saldırı sonucunda ölmeleri, öldürülmeleri bildik gerçek. Suçluların, Allah'ın kendilerine verdiği cüzi iradelerini kullanmayıp (şeytana, nefislerine uydukları için) bu dünyada olmasa bile ötedünyada, öteyaşamlarında kesin olarak cezalandırılacakları söylenir. Şeytan'ın savunmanlığı yapılarak, böyle bir suçlama karşısında sanıkların savunmanlarının (avukatlarının) şöyle bir mantıkla, sıkı bir savunma geliştirebilecekleri söylenebilir: "Yaradan'ın kendilerine bağışladığı cüzi irade, tutkularını yen-

kazası" anlamına gelmeyip -hiç değilse bana göre- Allah'ın yazgı ile çizdiği yol kıyısında kula bağışladığı cüz-i irade ile tanınan (güvenlik şeridi benzeri) ince bir özgür karar alanı için kullanılışının örneği verilmiştir.

30) Bkz. Kropotkine, *Anarşik Etik*, çev. Işık Ergüden, Ankara, 1999, Doruk Kitabevi, s.24'de ödülün ve cezanın ahlaksızlığa yol açacağı yorumu bulunmaktadır.

melerine yetmeyecek kadar az gelmiş. Biraz daha fazla iradeyle yaratılmış olsalardı, gene kendilerine Yaradan'ın bağışı olan cinsel tutkularını dizginleyebilirlerdi." Ya da, "Yaradan onları bu kadar azgın bir cinsel tutkuyla yaratmış olmasaydı, cüzi iradeleri tutkularına egemen olmalarına yetebilirdi." Sonuç olarak sözü, üstü örtülü de olsa, sorumluluğun yaratılanda değil, yaratanda olacağı noktasına getirebilirler.

Yaratılışçı düşünüşün "ilahi adalet" paradoksu

Burada, yaratılışçı inancın bir başka savına takılırız: Bu, "ilahi adalet paradoksu" olarak nitelenebilir. Ona "yaratılışçı adalet paradoksu" da denebilir: Yaradan yetkindir. Öyleyse, yaratısı da kusursuz, yetkin olacaktır. Öte yandan Yaradan yetkin, dolayısıyla kusursuz olduğuna göre adildir. Yetkin olmayan bir yaratığını, yetersiz aklıyla yaptıklarından, düşündüklerinden dolayı sorumlu tutamaz. Bu, yaratılışçı kuramın iç çelişkisidir. Bu çelişki dinsel kaynaklarda bir türlü giderilememiştir. Sümer'in Enki ile Ninmah mitosunda[31] aynı zamanda *Tevrat* içinde insanın tanrı benzeri, İslam'da "kâmil" yaratıldığı söylenmiştir. *Enuma Eliş* içinde ise asi (ama gene de) tanrı Kingu'nun kanından yaratıldığı yolunda ipuçları bulunmaktadır. Sümer yaratılış destanında (ve *Tevrat*'ta, *Kur'an*'da da) bir de insanın balçıktan "yapıldığı" belirtilmektedir. *Kur'an*'da bir yerde (Secde, 9'da) Allah'ın balçığa kendi ruhundan üfleyerek can verdiği yazılıdır. Başka bir yerde (Nisa, 28'de) "İnsan zayıf yaratılmıştır" denmektedir. Balçıktan yaratılma, cinler, melekler ve başmelek gibi (Cin, 27'de belirtilen) alevden yaratılmışlıktan aşağı bir konumdur: Hıristiyanlıkta insanın, Tanrı'nın buyruğuna değil cinsel tutkusunun çağrısına uyduğu için sonsuza dek kalıtsal lanetli (suçlu doğalı) olduğu inancı egemendir. *Kur'an*'da bazı yerlerde hayrın ve şerrin Allah'tan geldiği söylenirken (anlamını tam bilmeden ezberlettirildiği gibi, yanılmıyorsam "hayrihi ve şerrihi minallahu taalallah" denirken) bir yerde (Nisa, 79'da) "Sana gelen iyilik

31) Bkz. S. H. Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara, 2002, İmge Kitabevi Yayınları, s.36.

Allah'tandır. Başına gelen kötülük ise nefsindendir" yazılıdır. Enbiya 35'te ise: "Bir deneme olarak sizi hayırda da şerde de imtihan ederiz" (Nebioğlu çevirisinde "Biz sizi hayır ile şer ile deneriz") denmekte. Şer bile Allah'tan ise, bir şer eyleminden, düşüncesinden dolayı kul niye sorumlu olsun?

Kader ve kaza anlayışları ne işe yaramakta?

"Kader ve Kaza" kavramlarına gelelim. Yaradan yarattığını biliyorsa, bu, kulunun ona bağışladığı yetilere göre neler yapıp neler yapamayacağını da önceden bilmesi demektir. Hatta inanca göre Yaradan, yaratırken kulun yazgısını da yazıp, nasıl yaşayıp ne zaman nasıl öleceğini (ecel tarihini) saptamıştır. Bu inanç nedeniyledir ki, bireysel olsun toplumsal olsun büyük (günlük, sıradan anlamıyla) kazalarda ve ölümlerde (örneğin yersarsıntıları kadar trafik, iş kazalarında) doğan sonuçlara, ne kadar ağır olurlarsa olsunlar, "kader" denip geçilmekte ya da katlanılmaktadır. "Takdir-i ilahi" denerek, sorgulamaya kalkılması önlenmeye çalışılmaktadır. Böylece düzenin bozukluklarına, haksızlıklarına başkaldırılmayıp boyun eğilmesi sağlanmak istenmektedir.

İslam inancına göre, külli iradenin bir açılımı olan "Kader" değiştirilemez; kaderden kaçınılamaz. Ama kendisine cüzi irade verilmiş insan, kader yolunun sınırları içinde, gidişini hayra ya da şerre yönlendirebilir. Buna, trafik kazasındakinden az çok farklı bir anlamla "Kaza" denmektedir. Farklı, çünkü İslam'da "kaza" (kader benzeri bir anlamla) Allah'ın kulu için yazdığı, bu yüzden önceden bileceği olumsuz ve (günlük "kaza" anlayışımızdan farklı olarak) olumlu tüm amelleridir. İyi de yapılan (her iki anlamıyla) bir kaza, bir seçim ürünü olsa bile, bir ya da birçok kişinin ölümüyle (yazgısıyla, eceliyle) sonuçlanmışsa kişi sorumlu tutulabilir mi? Böyle bilinçli eylemlerde de kazanın asıl sorumlusu o kişi değildir. Çünkü bilinçli olsun olmasın, yaptığıyla, tanrının birileri için yazdığı yazgının (onun ecelinin) gerçekleşmesi sağlanmaktadır. Bir anlamda tanrının buyruğu yerine getirilmektir. Bu durumda o kimsenin cezalandırılması hakka adalete sığar mı? Tersinin yapılmaya çalışılması, Kader'e, yani Tanrı'nın buyruğuna karşı durmak olmaz mıydı?

Gene de bir "Diyanet İşleri Başkanı Cuma hutbesinde Soma (2014 yılı maden kazası) yıkımında yaşamını yitiren 301 madenci için 'Kader ve ecel insanoğlunun ihmal ve sorumluluklarını ortadan kaldırmaz. Takdir [takdir-i ilahi] insanoğlunun sorumluluğunu kaldırmaz"[32] diyebilmektedir. Bu tartışma, "Takdir [ki kader ile aynı kökten türetilmiş kavramdır] Allah'tan tedbir kuldan" gibi hazır bir yanıtla geçiştirilemez. Bu tür savlar, insanoğlu ecel gibi daha önce saptanmış bir kaderi değiştiremeyeceğinden, tedbirinin sonuç üzerinde hiçbir etkisinin olmayacağı yanıtıyla çökertilebilir. Tutarsızlık ancak, "Allah kulun hangi durumlarda ne gibi tedbirler alıp hangi durumlarda almayacağını da önceden takdir etmiştir" denirse ortadan kaldırılabilir. Ama bu kez de kulun alamadığı, alamayacağı tedbirden dolayı kendisinin (hatta yaralanan, ölen bir başka kişinin) cezalandırılması çelişkisiyle (yaratılışçı adalet paradoksuyla) karşılaşılır.

Öldürenler için ("ecel" söz konusu olduğundan) savunma böyle tutarsız kalır. Öldürülen kimseler için durum daha bulanıktır. Birinin dikkatsizliği, hatası, kusuru, hatta kastı sonucunda ölenin suçu ne? Özetle, özgürlük ve sorumluluk sorunu, yaratılışçı kul insan anlayışında çözülemez bir mantıksal kördüğüm oluşturmaktadır. *Tevrat*'ta (Hezekiel 18/2-4'te) eskisi gibi "Babalar koruk yedi çocukların dişleri kamaştı" denmemesi istenecekse de, bu, daha önce (Mısır'dan Çıkış, 5'te) "Çünkü ben, Tanrın RAB kıskanç bir Tanrı'yım. Benden nefret edenin babasının işlediği suçun hesabını çocuklarından, üçüncü, dördüncü kuşaklardan sorarım" sözlerini ortadan kaldırmamaktadır... Kendi suçsuz, günahsız olanın cezalandırılmasının nedeni, babaların günahlarının hesabının çocuklarından, torunlarından sorulması" değilse ne?! Ölenler, Tanrı'nın öldüreni cezalandırılabilmesi için birer "vesile", birer araç mı? Ölene yapılan haksızlık, karşılığı kendisine bu dünyada ödenemeyeceğine göre, alacağı (uğradığı bütün öteki haksızlıklarla birlikte) ilerde ödenmek üzere ötedünyaya mı ertelenmekte? Peki, niye ertelenmekte? Cezalar ve ödüller (kuşkulu bir ötedün-

32) 17 Mayıs 2014 tarihli *Milliyet*, s.5 ve öteki gazetelerden alıntılar için bkz. 29. dipnot

yada değil) hem bu dünyada hem ötedünyada verilemez miydi? Ayrıca neden kimine bu dünyada, kimine ötedünyada, kimine her ikisinde veriliyor? Değil ilahi (yetkin) adalet anlayışıyla, çağdaş adalet anlayışımızla bile yanıtlandırılmayacak sorular!

Kaldı ki ceza (İslam ve Hıristiyan inançlarına göre) dünyanın sonunun geleceği Kıyamet (Yargı) gününden, tanrısal yargılamadan sonra kesilecektir. O zaman, "o güne dek kimin günahlı kimin günahsız olduğunu ancak Tanrı bilir" mi denecektir? Öldürenlerin, bilinçli kusurları, kasıtlı edimleri ile ölüme neden olanların yaşarken (ve öldükten sonra bile Kıyamet'e dek) "suçsuzluk karinesi" ilkesinden yararlandırılmaları mı gerekecektir?

Efendi Tanrı'nın kul insana biçtiği yazgı hak mı getirir, görev mi yükler?

Yukarıdaki sorular bizi dinde haklar sorununa getirir. Aslında, dinde kulun özgürlüğünden söz edilemeyeceği gibi temel insan haklarından da söz edilemez. Kölenin olduğu gibi kulun da "hakları" değil "görevleri" vardır. Dinde tanrıların/tanrının insanlara kayrasından (inayetinden) "bağışlarından" söz edilir. Dindarlara, sonsuz cennet yaşamı gibi tanınan "ayrıcalıklar" sözü verilmiş olsa da, insan haklarının tanındığından söz edilemez."Hakkını binyıl sonra alacak, cezanı binyıl sonra göreceksin!" Irkçı olmakla birlikte dinci ahlak ve sorumluluk anlayışından esinlenilmiş (orta öğretimde belleğime kazınmış olup, üniversitedeyken Köy Enstitüsü çıkışlı profesörümüz İbrahim Yasa'nın eleştirdiği) Ziya Gökalp'in şu şiiri söz konusu görev anlayışını dillendirmektedir: "Ahlak yolu pek dardır / Tetik bas önü yardır / Sakın hakkım var deme / Hak yok vazife vardır / Hak milletin, şan onun / Gövde senin can onun / Dökülecek kan onun... Gözlerimi kaparım vazifemi yaparım." Yasa, teksir ettirip öğrencilerine dağıttığı ders notlarında, bu alıntının altına "hak da vardır vazife de. Vazifemi gözlerimi kapayarak değil açarak yaparım" notu düşmüştü.

Kimi dinci felsefeciler de insanın ancak ruhunun ötedünyada özgürlüğe ve hak ettiklerine kavuşabileceğini söylemektedirler. "Öl kardeşim öl, öl ki hakkını alabilesin"! Kuramda durum, onun mantıksal çözümlemesi bu yönde. Uygulamada durum ne?

Efendi Tanrı - Kul İnsan sanal ayrımının toplumsal yaşamdaki işlevi

Dinci dünya görüşünde, kul insan anlayışında, kulun hakları sorunu, kuramda, gerçekliğe uygunluk göz ardı edilmeden ve mantıksal bir tutarlık içinde işlenmiş değildir. Bu alanlardaki inançlar, belli üretim biçimlerinin, üretim ilişkilerinin, yönetim biçimlerinin, egemen sınıfların, artı aktarımının (sömürünün) bir simülasyonu (gerçekliğin simgesel karşılığı düşünceler) durumundadır. Böylece eşitsizlikçi düzeni yansıtıcı olmaları yanı sıra, algı yönetici işlevsel değerleri nedeniyle sürdürülüp yeniden üretilen düşüncelerdir.

Bunlara dayanılarak, "vermemiş mabut, neylesin sultan mahmut" gibi deyişlerle başvurulabilmektedir. Eşitsizlikçi, adaletsiz düzenler, normal, doğal, hatta tanrısal gösterilebilmektedir. Toplumsal düzenlerdeki eşitsizlikçi konumlar, ilişkiler, eşitsiz bölüşüm, kaçınılmaz görülüp gösterilebilmektedir. Dolayısıyla, efendi tanrı - kul insan anlayışı gerçeklik evreninde yaşamsal öneınde bir işlev görmektedirler. Şöyle ki, Kul'un Yaradan'ı karşısında hiçbir hakkının hiçbir özgürlüğünün sözü edilemez. Sözü edilemeyeceği gibi, kölenin de efendisi karşısında hiçbir özgürlüğünden ve hakkından söz edilemeyecektir. Tanrı'nın kuluna tek yanlı bağışlarda bulunduğu ya da bağışlarını geri alabileceği inancına benzer olarak, efendi de kölesine (gönlünden ne koparsa ve gönlünden koptuğu kadar) bağışta bulunacaktır. Ama aynı zamanda, canına varana dek bağışladığı her şeyini geri alabilecektir. Efendi ile köle arasında kurulanla aynı durum ve aynı ilişki, yönetenler ile yönetilenler, (feodal bey ile serfler, kapitalist patron ile örgütsüz, sınıf bilinçsiz kol ve kafa emekçileri) arasında görülebilecektir.

İster Hıristiyan Batı ister İslam Doğu ülkelerinde olsun, ortaçağ boyunca hatta yeniçağın ilk yüzyıllarında "haklar" kavgası, daha çok, egemen dinden yöneticiye ve çoğunluğa tanınan dinsel "ayrıcalıklar" karşısında azınlık din ve mezhep düşünürlerince verilmişti. Azınlık inancının üyelerinin inançlarına saygı gösterilmesi, kamusal alanlarda tapınmalarına izin verilmesi yolunda

yürütülmüştür. Kavgayı kazananlar, kamusal tapınma ayrıcalığını ele geçirince, bu kez kendileri karşı inançları bastırmıştır.

Burjuva düzenlerinde ayrıcalığa dönüştürülen haklar ve özgürlükler

Aristokrasinin ötedünyacı dinsel ideolojisinde ve uygulamasında özgürlükler ve haklar böyledir de, burjuvazinin budünyacı anlayışında bundan çok mu farklıdır? Böyle bir soru da konumuz dışına düşmekle birlikte, kısaca da olsa yanıtlanmalıdır. Burjuva düzenlerinde bütün yurttaşlara, hatta bütün insanlara (ekonomik eşitlik alanında olmasa da) hukuk ve politika alanlarında, eşitlik anlayışı gereği, bazı temel insan haklarının ve özgürlüklerinin tanındığı yadsınamaz. Örneğin, çalışma ve istenilen uğraşı seçme özgürlüğü; mal mülk edinme, miras bırakma hakları bunlardandır. Tanınan bu haklar ve özgürlükler (uygulamada, yarışmacı kapitalist düzen koşullarıyla sınırlı da olsa) herkesin yarışa katılabilmesi noktasına dek genişletilebilmektedir. Ama durum, aynı eşit yarışma çizgisinde dizilenlerden, kiminin yalınayak, kiminin marka spor ayakkabısıyla, kiminin motosikleti, kiminin arabasıyla katıldığı haksız, saçma bir yarışa benzemektedir. Yarışlarda kazanılanların biriktirilmesi, miraslarla arttırılarak soylarına geçirilmesi yoluyla ise, o "haklar ve özgürlükler", birkaç kuşak içinde (aristokrasilerdekine benzer biçimde) daha çok azlıkların yararlandığı "ayrıcalıklara" dönüştürülebilmektedir.

TEKTANRICI ÖTEDÜNYACI VE ÇOKTANRICI ÖTEYAŞAMCI DİNLERDE "İNSAN DOĞASI" (FITRAT) ANLAYIŞLARI

Yaratılışçı dinsel ideolojilerden biri olan öteyaşamcı tektanrıcı dinsel gelenekte insanlar, tanrıya kulluk etmeleri için yaratıldıklarına inandırılır. Böyle bir yaratılma inancından gidilerek yapılacak mantıklı çıkarsamalar, yaratıkların yaptıklarından sorumlu tutulamayacağı sonucuna götürebilir. Bunun önlenmesi için, yaratılış mitosundaki insanın balçıktan (değersiz maddeden) yaratılması, Şeytan'ın onu doğru yoldan saptırmaya çalışması gibi yedek öğelere vurgu yapılır.

Tektanrıcı ötedünyacı dinde insan doğası

Bunlar sonuçta, insanın kul (köle) olarak yaratıldığı temel inancını değiştirmez. Yalnızca, "kulların yaradanlarına" sorumlu oldukları dolayımıyla, egemenlerce istenmeyen düşünce ve davranışlarının engellenmeye çalışılmasına yarar. Kurulu düzene uymayan düşüncelerin ve eylemlerin "günah" olduğu söylenerek, kölelerin serflerin işçilerin uyrukların efendilerine, beylerine, patronlarına, dincilerine, yöneticilere ve yargıçlara sorumlu tutulabilmelerinin yollarını açar. Kölenin yaratılışının (doğasının, fıtratının) en temel özelliği, değil başkaları için, kendisi için bile doğru, kendi yararına olanı görebilecek düşünsel yeteneğe ve özgürlüğe sahip olamayacağıdır. Bu durumda benimseyebileceği tek ve doğru tutum, kendisini efendisinin yönetimine teslim etmesidir. Efendisinin buyruklarını dinleyip, boyun eğip, gereklerini yerine getirmesidir. Bunun, toplum kadar, efendisi kadar, kendinin de yararına olacağı ileri sürülür. [33]

Bu norma uygun davranmayan kulların, kölelerin niçin öyle davrandıklarının (nedenlerinin) açıklanması gereksinimi doğmuştur. Böyle bir amaçla yapılan açıklamaların toplamı, dinde kölenin, kulun, insanın doğası (fıtratı, naturası, cibilliyeti) ile ilgili standart dinsel ("kul insan") anlayışını oluşturur. [34] Bu anlayışta insan, kendi başına sevilecek bir değer olarak görülmez "yaratılan Yaradan'ından dolayı" sevilip değerli görülür.

---

33) Bu anlayışı da en kesin çizgileriyle Aristoteles, kölelik kurumunu savunurken geliştirdiği "doğal kölelik kuramı" ile ortaya şöyle koyar: Önce kimi insanların doğadan, doğuştan yeterli düşünme yeteneğinden yoksun olup, ancak kendilerine buyrulanı yapabilecek kadar akla sahip olduklarını ileri sürer. Sonra bu kimselerin efendilerin hizmetine ve yönetimine girmelerinin her iki yanın yararına olacağı görüşünü savunur (bkz. Aristoteles, *Politika*, 1.1.13 ve 11.IV.4'ten, Alâeddin Şenel, *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, Ankara, 1970, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, s.436-437 *Nikomakhos Ahlakı* adlı yapıtında ise (VIII. 11'de) "Köle canlı bir araçtır, araç cansız bir köle" buyurmuşlardır! Krş. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, Ankara, 2012, Bilge Su.

34) Kuşkusuz bu egemen anlayış dışında kalan, anlayışlar, "enelhakçı" anlayıştan tutun "kaderiye", "cebriye" gibi heterodoks akımların farklı insan doğası anlayışları da vardır. Hatta bilimsel insan doğası anlayışına yaklaşan İbn Haldun (1332-1406) gibi bir İslam düşünürü bulunmaktadır: "İnsan cibil ve naturasının değil, alışkanlıklarının oğludur" (bkz. *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul, 1968, MEB Yayını, s.315).

Gerçekten, dinsel dünya görüşünde insanın değersizliği, olumsuz doğası hakkındaki kanının ipuçlarını ona verilen adlardan toplamaya başlayabiliriz. Adam (Âdem) sözcüğü "balçık" kökünden türetilmiş bir addır. *Kur'an*'da (Araf 12'de) Allah ile Âdem'e secde etmek istemeyen İblis arasındaki tartışmada "Ben ondan üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın onu çamurdan yarattın" sözünden de çıkarılabileceği gibi, Âdem'in doğasının öğelerinden birini oluşturan hammaddesi değersiz görülmektedir. Genel olarak insanlar için kullanılan "enoş" İbrani sözcüğü ise "zayıf" anlamına gelmektedir.[35]

Başlangıçta Tanrı suretinde yaratıldığının söylenmesindeki (*Enuma Eliş* açıklamalarındaki) amaç, insanın Tanrı gibi iyiyi kötüyü ayırt edebilecek yetenekte olduğunu göstermek değildi. Amaç, savaşı yitiren tutsak tanrıların köle olarak kullanılmalarından kurtarılmaları için yerlerine "benzerlerinin" konması dinbilgisel (teolojik) gereksinimini karşılamakla sınırlıydı. *Tevrat*'ta geçen, Âdem'e, anlaşılan başlarda verilen iyiyi kötüden ayırt edebilme yeteneğinden amaç ise, geniş anlamda özgürce düşünüp seçme değildir. Tanrı'nın iyi dediğini yapma, kötü dediğini yapınama yeteneğidir. Bunu aşarak özgür düşünüp özgür seçim ve davranış yoluna saptığında ceza kesilir (*Tevrat*, Yaratılış, 3/1-19'a göre). Lanetlenir, cennetten kovulur, ölümsüzlükten olur. Erkek zorlu çalışma, kadın acıyla doğurma yazgısına uğratılır.

İlk günahın nedeni, süreci ve sonuçları da aydınlatıcıdır. *Tevrat* "Yaratılış" (eski çevirideki adıyla "Tekvin") bölümünde yazılanlardan, Rab'bin (Efendi'nin) meyvesinin yenmesini yasakladığı ağaçlardan birinin (ölümsüzlük kazandıran) Yaşam Ağacı, ötekinin "İyiliği ve Kötülüğü Bilme Ağacı" olduğu söylenir. Rab onların meyvelerinden yer yemez ölecekleri uyarısında bulunmuştur. İblis "yiyin" der "ölmezsiniz" İyiliği ve kötülüğü ayırt ederek kendisi gibi tanrı olmanızı istemediği için yasaklamış

35) *Kur'an*'da ise (Meraic 19'da) insanın "pek hırslı ve sabırsız" yaratıldığı söylenmekte. Sonra (Bakara, 187'de) erkeklerin Ramazan gecelerinde sahurdan önce karılarına yaklaşmalarına izin çıkarken gerekçesi, "Allah sizin ["nefsinizi dizginleyerek" olsa gerek] kendinize kötülük ettiğinizi" (Nebioğlu çevirisinde "nefsinize karşı zayıf olduğunuzu") bildi olmaktadır.

olacağını söyler. Yerler, ölmezler; İblis'in dediği doğru çıkmıştır. Ama mitosu belli amaçlarına hizmet edecek yolda biçimlendiren dinciler, Rab'bi de yalancı durumuna düşürmemek için, canlıların ölümlülüğü gerçekliğini (kötüye) kullanıp, insan soyuna "ölümlülük" cezası verildiğini yazarak bunun kuşaklar boyu aktarılmasını sağlamışlardır.[36] Böylece insan soyu özgür düşünme ve karar verme yetisinden (Âdem bu özgürlüğünü Rab'bin buyruğunu, doğru olanı seçmede kullanmadı diye) bir ceza olarak yoksun edilmiş olur.

Ölümlülük yanı sıra lanetlenmeye yol açan neden, "yasak meyve" analojisiyle anlatılan "cinsel ilişki" hiç değilse haz alınarak, tutkuyla çiftleşme olsa gerektir.[37] Ceza sert olduğu kadar süresiz (müebbet) nitelik gösterir. Âdem ile Havva soyu artık doğuştan, kalıtsal olarak geçirilegelen günaha eğilimlidir.

Bütün bunlar hesaba katıldığında, tektanrıcı dinin kul insanının doğası, fıtratı anlayışı, şöyle derlenip toplanabilir: İnsan, ölümlü, kendini yönetme yetisini yitirmiş, tensel (yeme, içme, çiftleşme gibi) tutkuları ağır basınca tanrının buyruğunu duymayabilen, tanrının buyurduğu yoldan ayrılabilen, hatta Şeytan'a kulak verip tanrıya (Tanrı'nın hiyerarşik düzenine) başkaldırabilecek olan, zayıf, kötü, günahkâr, zalim bir kuldur. Öyleyse, kendisini yönetmesine izin verilmemelidir. Tanrının buyruklarına göre ve sımsıkı denetlenerek yönetilmelidir. Ruhunun ölümsüzlüğü ile avutulmalıdır. Budünyada alamadığı haklarının ve özgürlüklerinin ötedünyada verileceğine inandırılmalıdır. Kendisine yapılan haksızlıkların hesabının, haksızlık yapanlardan ötedünyada sorulacağı söylenmelidir. Bu dünyada mutlu yaşama olanağı bulamazsa ötedünya için sonsuz mutluluk umudu verilmelidir. İçine, bu dünyada işleyeceği günahları karşılığı olarak sonsuza dek yanıp işkence göreceği korkusu salınmalıdır.

---

36) Augustinus (354-430) Hıristiyan teolojisinde ("dinbilimi"nde değil dinbilgisinde) kalıtsal "ilk günah" yazgısının yarattığı açmazdan ("öyleyse kurtuluş için bir umut, çabaya da gerek yok" düşüncesinden) insanlığa İsa ile yeniden günahsız, özgür insan aşılandığı görüşünü geliştirerek kurtarmaya çalışmıştır (bkz. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.264).

37) Augustinus böyle yorumluyor; bkz. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.262.

Herhangi bir başkaldırısında, bir günahında, "ben zaten yanmışım" umutsuzluğuyla saptığı yanlış yolda yürümesinden vazgeçirilip, yeniden doğru yola sokulması gerekir. Bunun içinse, Tanrı'nın bağışlayıcılığı düşüncesi (nadim olma, pişmanlık bildirme, günah çıkarma gibi yollarla) işlenmeli, bağış ve bağışlama kurumları işletilmelidir. Çünkü insan doğası bu etkilere de açıktır dinci kul insan doğası anlayışına göre.

Böyle bir (tektanrıcı, ötedünyacı) dinsel insan doğası anlayışının (eşitsizlikçi toplumun çalıştırılan, yönetilen köle/serf katmanlarının insanlarından esinlenilerek kurulmasına dayandırıldığı ölçüde) eksik, olumsuz, çarpık bir insan kavramına varması kaçınılmazdı. Çünkü insan soyunun öteki bölümünü oluşturan efendiler kesiminin nitelikleri (tanrıya bağışlanıp) insan doğası tanımlanırken göz önüne alınmamıştır.

Çifttanrıcı Zoroastercilikte "iyi insan-kötü insan" ayrımı

Çifttanrıcı denebilecek Zoroastercilikte ise, yaratılıştan, doğuştan saptanmış tek bir insan doğasından farklı bir anlayış vardır. İnsanlar (Varoluşçuluğunkini çağrıştıran bir anlayışla) evrensel iyilik güçleri ile kötülük güçlerinin savaşında, Ahura Mazda (İyilik Tanrısı) ile Ahriman (Kötülük Tanrısı) arasında, ikisinden birinin yanında savaşa katılmayı seçeceklerdir. Böylece, denebilir ki kendi doğalarını kendileri seçip oluşturacaklardır. Ortada bir iyiyi bir de kötüyü seçebilen insanlar olacaktır. Böyle bir insan ve tanrı (dolayısıyla ahlak) anlayışıyla Zoroastercilik'te tektanrıcı inancın ve tapınmanın (hayır ve şer paradoksu gibi) bazı tutarsızlıklarına düşülmemiş olmaktadır.

Çoktanrıcı öteyaşamcı kast dininde bin tanrı bin insan doğası

Çoktanrıcı dinlerden Hinduculuk'ta da, tek bir (kul insan) doğasından çok, kastlarına göre farklı insan doğalarından söz edilebilir. Evrensel tanrı Brahma'nın başından yaratılan (ya da başını oluşturan) Brahmanlar kastı üyeleri, yüce doğalıdır. Bedenlerinin ölümünde ruhları (yeniden doğuşlar burgacına ka-

pılmaktan kurtulup) Brahma'ya katılarak, Nirvana'ya (sonsuz dinginliğe) ulaşabilecek yücelikte, tanrıya yakın bir doğaya sahiptirler. Alt kastakilerin (savaşçı Ksihatriyalar, tacir Vaisyalar, çiftçi Sudralar her türlü ayak işini yapacak Paryalar) adlarından da anlaşılabileceği gibi farklı, eşitsiz doğalara sahip görülürler. Ruhları, her yeniden dünyaya gelişlerinde, bir önceki yaşamlarındaki kastların içindeki davranışlarının, kast kurallarına, yani eşitsizlikçi toplumsal düzendeki görevlerine uyup uymayışlarına göre, üst kastlara çıkarılabilecek ya da alt kaslara düşürülebilecek farklı yükseklikte doğalara sahip görülürler.

SONUÇ

Gene dinin kurumlaşma dönemlerine dönelim. Onun toplumsal artının tarımsal üretimden alınıp aktarıldığı bir katmanlı (sınıflı) eşitsizlikçi toplumun üstyapı kurumu olduğunu görmüştük. Artı aktarını toplumda (tarım, hayvancılık gibi) birincil üretici işlerde çalışmayanların beslenmesi olanaklarını sunmuştu. Böylece ilkel topluluğun eşitlikçi yapısının yıkılmasına, toplumsal farklılaşmalara, sınıflaşmaya yol açan evre, "uygar topluma geçiş" olarak nitelenebilir. Bu yolda bir sonraki gelişmede, uygar toplumda (Sümer kent devletleri tapınakları içinde ve çevresinde) artı ürünle beslenebilen tapınak zanaatçıları, tapınak tacirleri, tapınak savaşçıları belirir. Tapınak topraklarının, tapınak ekonomisinin, tapınak personelinin yönetilmesi işleri, iş yöneticiliğini (İng. *management*) kurumlaştırır. İş yöneticiliği yanında insan yöneticiliği (İng. *administration*=kamu yöneticiliği) uzmanlığını getirir. Bu gelişmeler, genelde, toplumda görülen art arda, bazen iç içe farklılaşmalar dizisi olarak nitelenebilir. Farklılaşmalar, ekonomik (üreten-tüketen) toplumsal (çalışan-çalıştıran) siyasal (yönetenyönetilen) ayrımları biçimini alır. Bu noktada durmayıp, dinci yöneticilerin de kendi aralarında (kamu yöneticileri düşünce yöneticileri olarak) farklılaşmaları durumu doğar.

Gelişmeler, ortaya bir tapınağa bağlı (kapıkulu) profesyonel düşünce üreticileri kesimi çıkarmıştır. Bunlar, zamanla eşitsizlikçi toplumsal düzeni anlama, açıklama, aklama, yüceltme ve

yeniden üretilmesini kolaylaştırma işlevini üstlenir. Bu işlevle, geleneksel mitosları birleştirip örgütlendirerek "Sümer Yaratılış Mitosu" olarak bilinen anlatıyı kurup yazılı belgelere geçirmişlerdir. Babil Yaratılış Destanı (*Enuma Eliş*) kadar, Yunan mitolojisi, *Kitabı Mukaddes*'in "Tekvin" kitabı (Yeni Çeviri'deki adlarıyla, *Kutsal Kitap*'ın "Yaratılış" bölümü) başındaki altı günde yaratılış anlatısı kadar, *Kur'an*'daki insanın balçıktan, Allah'ın kendi ruhundan üfleyişi sonucu yaratılışıyla ilgili ayetler de Sümer yaratılış mitosunun, giderek geliştirilen kopyaları denebilecek denli uzantıları olarak görünürler.

Düşünsel farklılaşma, ilginç bir durumla, düşünce üretimi alanında gerçekleştirilen bir köleci üretim ilişkisine benzemektedir. Bu yoldaki düşüncelerim şöyle bir gelişme çizgisi izlemişti. Önceleri, inançların düşünmeyi engelleyip, düşünceleri yetersizleştirdikleri görüşündeydim. Sonra, inançlar üzerine inanılmayacak denli bol ve çeşitli düşüncelerin üretildiği kitaplar (özellikle Elmalılı'nın *Kur'an* tefsiri) içindeki[38] düşüncelerin bolluğunun ve çeşitliliğinin bilincine varınca, bu görüşümü bıraktım. Örneğin (Tarık suresinin 5, 6, 7. ayetlerindeki) "İnsan neden yaratıldığına bir baksın! Atılan bir sudan yaratıldı. (O su) sırt ile göğüs kafesi arasından çıkar" gibi biyolojik gerçeğe apaçık ters düşen bir bilginin bilime uygunluğunu kanıtlamak için bin dereden su getirildiğini okudum. Dinsel inançlar demek ki, kimilerinde kafaların çalışmasını durduramamakta. Tersine, anlaşılan özellikle profesyonel kapıkulu dinci düşünürlerin iş makineleri gibi çok çalıştırılmasını getirmekte. Ancak çalışmaları, kölelerin, ev kadınlarının, işçilerin çalıştırılmasına benzemekte. Bu kimseler, efendileri, kocaları, patronları için, onların istediği şeyleri, onların buyurduğu biçimde, onlar yararına üretmek üzere çalışırlar. Ürettikleri, (emeğin yeniden üretilmesi için gereken ürünlerden, gereksinimlerine yetecek tutarlarda üretilmesi dışında) kendilerine kalmaz. Üretilen, yeniden üretilen düşünceler ise, benzeri biçimde, egemen sınıfların, yöneticilerin, kentin koruyucu tanrısının temsil

38) Elmalılı Hamdi Yazır, *Elmalılı Kur'an Tefsiri*, İstanbul, çeşitli tarihlerdeki baskıları, Huzur Yayın Dağıtım.

ettiği dinciler topluluğunun gereksindiği ve istediği yöndedir. Onların istediği kanallarda, istediği nitelikte düşünceler, inançların (belgesel değil) bitmez tükenmez analojik kanıtlandırılmaları biçimindedir. Kısacası, özgür düşünme ürünleri değildir; tutsak düşüncelerdir. Ama sonuçta, inanç biçimi verilmiş de olsalar, kitaplıklar dolduran niceliktedirler.

Nietzsche, düşünce üretilmesindeki bu kölece ilişkiyi kavramış olmalı ki, Hıristiyan etiğini "köle ahlakı" olarak nitelemişti.[39] Öte yandan, profesyonel kapıkulu dinci düşünürlerin düşüncelerinin bu niteliği, Eski Yunan'ın "serbest düşünce emekçileri" sayılabilecek Sofistlerin düşünce üretimi koşullarıyla (örneğin kapıkulu düşünürleri olmamalarıyla) karşılaştırılırsa daha iyi anlaşılır.[40]

Böyle üretilen düşüncelerin/inançların tüketimi ise özgür insanın gelişmesini engeller. Onların benimsenmesiyle, kafa emeği ile kol emeğinin birleştirilmesiyle yapılan bir yaratıcı üretim etkinliğinde bulunabilen insan anlayışı, yani özgür insan gelişemez. İnsanlar, düşünce/inanç üretenler ile inançları tüketenler olarak farklılaşınca, sıradan uyrukların/yurttaşların dinsel alanda yapabilecekleri tek şey, profesyonel düşünürlerce üretilenlere inanmaktır. Onları, "içselleştirip" (kendilerinin, sınıflarının, toplumlarının, tüm olarak insanlığın yararına mı zararına mı diye irdelemeden) oldukları gibi kabul edip imana dönüştürmektir: "İnandım, iman getirdim, haktır ve gerçektir!"

Oysa ereklere, değerlere sahip olan varlıklar sanal aşkınözneler değildir. Cansız doğayı, öteki canlıları, öteki insanları etkileyebilen asıl yaratıcılar insanlardır. Onlar gerçek insan özneler (ana baba, yetişkinler, yaşlılar, dinciler, öğretmenler, efendiler, beyler, patronlar, işverenler) olarak gerçek kişilerdir. Kişilerden oluşan etnik, dinsel gruplar, sınıflar gibi toplumsal öznelerdir. Böyle görüldüklerinde onların, "yazgı" deniverilen durumlara boyun eğmeyebilecek, onlara karşı çıkabilip onları değiştirebilecek kimseler oldukları anlaşılacaktır. Yeter ki bilgilenip, bilinçlenip örgütlenebilsinler.

---

39) Nietzsche, *İyinin ve Kötünün Ötesinde*, s.191.

40) Bkz. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*. s.139.

V

Saygı - tapınma - boyun eğme - biat

GİRİŞ

"Saygılar beyefendi" "saygılar hanımefendi"

Geçmişte de saygı söylemi ve eylemi üstüne yazılar yazmıştım. Özellikle "inançlara saygı" konusunda duyduğum etik kuşkularımı dile getirmiştim. Dönüp onlarda savunduğum görüşlere bir göz attım. Onları bugünkü görüşlerimle karşılaştırdım. Saygının yüceltilmesine karşı olumsuz oyumun değişmediğini gördüm. Ama renginin zamanla daha koyulaştığını anladım. Koyuluk, karamsarlığım, eleştirdiğim saygı biçimlerinden saygı anlayışının odağına yaklaşıldıkça giderek artmakta.

"İnançlara saygı" yerine "insanlara saygı"

Saygıya karşı ilk soru imi (işareti) kafamda, çevirdiğim bir kitapta Hint kültüründeki "sati" göreneğinin İngilizlerce yasaklanışını irdelerken oluşmuştu. Sömürgeci İngiliz yönetimi sati töresini (1840'larda) yasaklamış. Brahman dinciler (din adamları) gelip İngiliz sömürge yöneticilerinden, ölen brahman ile birlikte karısının da yakılması törelerine saygı gösterilmesini istemişler.[1]

Brahmanların "biz sizin geleneklerinizi Hindistan'da sürdürmenize saygı gösteriyoruz, siz de bizimkilere saygı göstermelisiniz" dedikleri söylenir. Yasaklayan İngiliz komutanın buna

---

1) Bkz. Barrington Moore, Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, çev. Şirin Tekeli ve Alâeddin Şenel, Ankara, 2011 baskısı, İmge Kitabevi Yayınları, Dizin'de "sati" girdisi.

yanıtı, "tamam, siz kendi geleneklerinizin gereğini yapın, biz de bizimkilerinkini. Bizde suçsuz bir kadını yakanlar ölümle cezalandırılır" olmuş.

Ortada apaçık bir ahlak sorunu vardı. Kim haklı, diye düşünmüştüm. Brahman eşinin, külleri kocasınınkiyle birlikte Ganj'a serpilmesi için yakılmaya can attığını (!) söyleyen, töreye saygı gösterilmesini isteyen sömürge halkının "mazlum brahmanlar" kastı üyeleri mi? Yoksa bu töreyi yasaklayan "zalim sömürgeciler" mi? Vardığım sonuç, soyut (aşkınözne) olsun, somut (yontu) biçiminde olsunlar "putlara saygı" değil, gerçek insan öznelere, "insana saygı" gösterilmeli olmuştu. Yazılarımda, konuşmalarımda bu görüşü işlemiştim.

Körkütük değil "koşullu saygı"

Daha sonraki düşüncelerimde ve yazılarımda ilgim, inançlara saygıdan genel olarak saygı söylemini ve eylemini irdelemeye yöneldi. O zaman (saygı gösterilecekse bile) "sanal aşkınöznelere değil gerçek insan öznelere gösterilmeli" diye yazdığımı anımsıyorum. Saygı konusu edilen, putlar, aşkınözneler (tanrılar, devletler gibi sanal özneler) olmamalıydı. Gerçek kişisel özneler, ya da (sınıflar, etnik topluluklar, dinsel cemaatler gibi) toplumsal özneler bile olsalar, saygı istemlerine (saygı taleplerine) her konuda olumlu tepki verilip saygı gösterilmemeliydi. Saygı bekleyen öznelere, hangi konuda saygı beklediklerine bakılıp, eleştirel bir değerlendirmeden sonra saygı gösterilmeliydi, ya da gösterilmemeliydi. Her saygı beklentisine otomatik uyulmamalıydı. Saygı istemlerine önce eleştirel, hatta (bazı çağdışı, insanlık dışı, ahlak dışı törelere saygı söz konusuysa) kuşkuyla yaklaşılmalıydı. Haklarında, onların yanındaki, karşısındaki öteki saygı beklentileriyle birlikte değerlendirildikten sonra karar verilmeliydi. "Bazı değerlere beklenen saygı gösterilirken başka değerlerin, örneğin evrensel insan değerlerinin kurban edilmemesi koşulu getirilmeli" diye düşünmeye başlamıştım.

Simon Blackburn bu konuda, inanana da zararlı inançlardan biri olarak Kaliforniya'daki bir tarikat üyelerinin Hale-Bopp [Halley?] kuyruklu yıldızı Yerküre'nin yakınından geçerken

ruhlarını cennete götürecek kuyruğuna takılabilmek için kendilerini öldürüşleri örneğini veriyor. Böyle durumlarda saygı göstermenin gereksiz, hatta saygı gösterilenler için zararlı olabileceğini yazıyor. Onun gibi "kendimi katılmadığım bir inanca saygı göstermekle yükümlü görmüyorum"[2] diyen ve bazı inançlara saygı gösterilmesinin o inancı taşıyanların zararına olabileceğini yazan kimselere de kulak verilmeliydi.

Saygı anlayışının tümden yadsınması mı gerekli?

Saygı anlayışımdaki eleştirel yaklaşım beni neredeyse, saygının eşitsizlikçi ilişkilerin kılıfı olup, tümden çıkarılıp atılması gerektiği noktasına getirmişti. Ama buna sonul bir karar verilebilmesi için bile saygının genel bir eleştirel irdelemeden geçirilmesi gerekiyordu. Bu yazı bana bu olanağı verdi. Konuyu işlerken, saygının toptan yadsınmasının olanaklı olmadığı gibi gerekli de olmadığını düşünmeye başladım. Çünkü ortada çelişkili durumlar vardı. Bir yanda saygının eşitsizlikçi insan ilişkilerinin örtülüp yürütülmesi yolunda ideolojik bir işlev aracı olarak kullanılması duruyor. Öte yanda kapitalist, yarışmacı, bireyci burjuva toplumunun bireysel, sınıfsal çıkarları içinde hiçbir değerleri bulunmayan, karşılarına çıkarılan hiçbir değere saygı duymayan yöneticileri, hatta yönetilenleri var. Saygının, her biçimiyle yadsınması onların saygısızlıklarını da onaylamak anlamına gelmez mi? İncelemem ilerledikçe "eşitsizlikçi saygı" türlerini eleştirirken "eşitlikçi saygı" anlayışlarının varlığını ve gerekliliğini anladım. Saygının tümden yadsınmasının doğru olmayacağını düşünür oldum. Gene kimseye, "saygılar", "efendim", "buyrun" demeyelim. Ama eşitsizlikçi ilişkilerde okka altında bulunan grupların ve kişilerin "karşılıklı saygı" istemlerine kulak tıkamayalım. Özünde eşitlikçi ilişkilerde (örneğin bugünün yaşlılarının yarının yaşlılarından anlayış beklemelerinde, demek ki gençlerin yaşlılarla ilişkilerinde, hatta erkeklerin ka-

---

2) Bkz. Simon Blackburn, "Religion and Respect" Louisie Anthony'nin bir din felsefesi derlemesine aldığı, İnternet'te Ağustos 2004 gözden geçirilmiş biçimiyle verilen yazısı.

dınlarla bazı ilişkilerinde) insanların empati yapmalarıyla bağlantılı "karşılıklı saygı" anlayışını çöpe atmayalım.

SAYGININ BEDEN DİLİNE YANSIYAN GRAFİĞİ

Saygının eşitlikçi biçimlerini ileride ele almak üzere, saygı söyleminde ve eyleminde daha ağır basan eşitsizlikçi saygının yapısına bakalım. Saygı anlayışının beden diline yansıyan biçiminin dereceleri bir grafikle şöyle gösterilebilir:

Saygının ilk ve en hafif biçimi, gövdesi ve başı dik duran, karşısındakinin dediklerini hafif baş eğişleriyle bile onaylamadan "kösdinleyen", katılmadığı sözlere karşı çıkmayan birinin davranışında gözlemlenebilir.[3] Saygının bunun üzerindeki derecesi, söylenenlere karşı çıkılınadığı hafif baş eğişleriyle gösterilen jestlerdir. Bu üstü örtülü saygı derecelerinden sonra, açık bir saygı gösterisi olarak hafifçe "baş eğme" gelir. Sonra da orduda topuk (çarpma) selamıyla birlikte yapılanınki gibi sert bir baş eğme. Baş eğmenin daha belirgin biçiminin "boyun eğme" olduğu söylenebilir.

El öpme ve öpülen eli başın üzerine koyma, sık uygulanan, dolayısıyla eteği, ayağı öpülenler kadar saygın görülmeyenlere gösterilen sıradan saygı gösterilerimizdendir.[4]

Saygının şiddetinin ve sürekliliğinin derecesini gösterınede sıra gövdenin belden yukarısının eğilmesine gelir. Gövde belden, çeşitli derecelerde olmak üzere eğilir. Böylece boyu saygı gösterileninkinden daha uzun biri bile olsa, baş saygı bekleyenin başının altına düşürülmüş olur. Eğilmenin beş ile doksan arasında değiştirilebilen saygı dereceleri vardır.

Çin'de mandarin denen devlet görevlileri kariyerine giriş sınavlarında adaylara soru paketi oluşturan "Konfüçyüscü Klasik-

---

3) Böyle bir beden dilinin, aynı zamanda bir kimsenin karşısındakine açtığı saygı kredisinin tükendiği noktayı da anlatıyor olabilmesi ilginçtir (çözümleme eşimin katkısı).

4) Burada, eğilip şehzadenin, elini öpen din bilginine, hocasının kendisinden daha saygın olduğunu göstermek için hemen eğilip eteğini öptüğü tevatürü (söylentisi) çağrıştırılabilir.

ler" içinde, saygı-eğilme ilişkisi şu deyişle dile getirilmekteydi: "Egemen esen yel gibidir. Halk ise otlara benzer. Yel eserken otlar eğilir."[5]

Eğilme açıları yanı sıra yinelemeler de saygının derecesinin yükseltilmesinde kullanılır. Saygı gösteren de saygı gösterilen kadar saygınsa, biri kendinin öteki kadar saygın olmadığını göstermek için, onun karşılık vererek eğilmesinden bir fazla eğilerek yanıt vermek zorundadır. Öyle ki gösteri sürüp giden karşılıklı eğilişlerle bir yarışmaya, bir farsa dönüşebilir.

Belin doksan dereceden fazla kıvrılması kolay değildir. Hele araya bir de göbek giriyorsa! O zaman saygının daha büyüğü diz çökülerek gösterilecektir. Böylece saygı gösteren (boyu ne kadar uzun olursa olsun) kendisini "küçültür" Kendini saygı bekleyenin kendisine yukarıdan bakmasını sağlayacak düzeye dek "aşağılamış" olur. Hele tek ve çift diz çökmeye bir de doksan derecelik baş eğme eşlik etmişse bu "biat"[6] derecesinde saygı demektir. Biat, saygı gösteren kişinin uzattığı boyunun her an vurulabilmesini önceden kabul ettiğini göstermesi anlamına da gelebilir.

Saygının, saygı gösteriminin dereceleri arasında "etek öpme" de vardır. El öpme diz çökmeden önceki, etek öpme sonraki saygı derecesi olarak görünmektedir. Arada, elin eteğin birbiri ardına öpüldüğü "el etek öpme" bulunur. Diz çökmeden etek öpmek kolay değil!

Saygının sondan önceki dereceleri, ayak öpme biçimleridir.[7] Çin'de yaşlılara, atalara [ruhlarına] saygının derecesi, eğilme sayısına oranlı artırılmış olmaktadır. Hint kültüründe, dedenin, nenenin, erk kaynağı sayılan ayağına (ama bazı İslam çevreler-

---

5) Bkz. O. J. Hertzler, *The Social Thought of Ancient Civilizations* (New York, 1936)'dan Adam Şenel, *Uygarlık Çizgisi*, Ankara, 1968, Bizim Yayınlar, s.143; krş. Konfüçyüs, *Konuşmalar*, çev. Seher Kutlu, Ankara, 2008, Alter Yayıncılık.

6) Biat, sözlüklerde, bir kimsenin egemen konumda bulunduğunu kabul etme, bunu etek öperek gösterme olarak tanımlanmaktadır: Mustafa Nihat Özön, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük* (1971 baskısı) içinde buna örnek olarak "Hudeybiye'de Muhammed'e biat" verilmektedir. Kısaca biat, gönüllü boyuneğmeden öte, boyuneğdirenin eğene üstünlüğünü onaylatırcasına boyuneğmedir.

7) Bkz. Wikipedia, the free encyclopedia, "respect" girdisi.

deki gibi anaların ayağı altındaki cennete ulaşma amacıyla tabanını öpme biçimiyle değil) dokunmayla gösterilmekteymiş. Saygı göstermenin en son, en yüksek, en şiddetli, dolayısıyla özneyi (kendi bilincinde olmasa da) en fazla aşağılayıcı dereceleri yeri öpmedir.[8] Onun bir çeşitlemesi secdeye kapanıp alnı yere yapıştırmadır. Bu ikisi saygının "tapınma" derecesindeki (bana insan onuruna uygun görünmeyen) aşırı biçimleridir. Bu davranışıyla saygı gösteren kişi, yerden yüksekliğini sıfır düzeyine indirirken, özneliğini yadsıyarak kendini de sıfırlamış olmaktadır. Böylece, saygı gösterdikleri (ister gerçek insan özne, ister bir aşkınözne, ister doğa gibi öteki sanal özneler olsun) tanrılaştırılmış ya da onların tanrılık savları kabul edilmiş demektir. Böyle saygı gösterilen yüceltilmiş öznenin, ayağının altındakini ezip yok edebileceği kabullenilmiş olmaktadır. Aynı zamanda saygın öznenin bu hakkını ve gücünü kullanmayıp bağışlayarak, o kimseyi yok etmeyip var edebileceği, bir anlamda yaratabileceği beden diliyle anlatılmış olur.

Yer öpmenin, görsel örneği olarak, bugünkünden bir önceki Papa'nın (bilmem kaçıncı Jean-Paul'ün) her gittiği yerde uçaktan iner inmez kapaklanıp yeri öpmesi verilebilir. Yeni Papa I. Franciscus, (Papa olmadan önceki adıyla: Jorge Mario Bergoglio) ise, yer öpme yerine (Isa'nın Havarilerine "birinci olmak isteyen sonuncu olsun" sözünü desteklemek için onların ayağını yıkamak gibi saygı sıradüzenini altüst eden davranışına öykünerek) delikanlıların ve bir delicanlının/genç kızın ayağını yıkadı.

SAYGI PAZARI

"Saygılar alırım, saygılar satarım"

Kimler saygı satar? Kimler saygı alır? Saygı üzerine ayrıntılı bir çözümlemeye girişmeden önce, bu kavramın günümüzde kimlerce, nerelerde, hangi durumlarda kullanıldığına bakılmalıdır. Bu amaçla yapılmış gelişigüzel (tesadüfi) bir örnekleme bile

8) Bu örneğin bağlama ne kadar uygun düştüğüyse tartışılabilir.

kabaca bir sonuç çıkarmaya yetebilir. Saygı üzerine yazma sözü verdiğimden yazımın ilk sözcüklerini döktürmeye başladığım günlere dek geçen bir iki ay içinde aldığım notlardan bir seçki yaptım. Onları sınıflandırmadan sıralama kolaylığına gittim. Bakalım saygı pazarında kimlere, nelere ilgi gösteriliyor? Kimler saygı bekliyor, onların gereksinimine kimler yanıt veriyor? Kimler saygı satıyor, kimler saygı alıyor? Örneğin ellerine, emeklerinden başka satılığa çıkarabilecekleri umut verilenler saygı satıcılarıdır. Yüreklerine işsiz bırakılınca emeklerini bile satamayabilecekleri korkusu sindirilenler, işgücü pazarının alıcılarına saygılarını sunabilmektedirler. Yazarlarının adlarını vermeden kaynakları belirtmekle yetineceğim:

"Aydınlanmanın bilim alanındaki öncülerinden Aykut [Kence] hoca'nın anısı önünde saygıyla eğiliyor...[uz]" (*Sol*, 8 Şubat 2014, s.9).

"Ne yazık ki özsaygısı olmayanların siyasetteki temsilcileri istifa etmiyor... Kendisine saygısı olmayan başkasına saygılı olabilir mi?... Her yerde sıkça rastlanan saygısızlık terbiyesizliğe evrinebiliyor... Saygısızlığı toplumdan kazımanın yollarını düşünmeliyiz... Burada [Kanada'da] insanlar genel olarak özür dilemesini bilen saygılı insanlar" (*Sol*, 1 Mart 2014, s.9).

- "Hepsinden öte milli irade ne diyor? Bu önemlidir. Milli iradenin temsili şu anda parlamentodadır. Herkesin saygı duyma mecburiyeti vardır" (12 Ocak 2014'de HSYK kanun teklifi için kavgalı BMM Adalet Komisyonu görüşmeleri ertesinde yapılan bir konuşma, 13 Ocak tarihli gazetelerde).

TCK Kanun No: 5237 Kabul Tarihi 26.9.2004

Halkı kin ve düşmanlığa tahrik ve aşağılama

3. Fıkrası: Halkın bir kesiminin benimsediği dinî değerleri alenen aşağılayan kişi, fiilin kamu barışını bozmaya elverişli olması hâlinde altı aydan bir yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. (not: Bu yasa maddesinin, cezalandırma ve süresi ile ilgili olanlar dışında hemen tüm sözcükleri ve kavramları yoruma açık. Cezalandırma ise, açıklanan aynı düşünceye, yöneticiden yargıcına dek herkese ay ile yıl arası değişen cezaları uygun görebilme keyfiliği tanıyor.)

- "Neyin suç olmadığı [hakkında]... bazı ipuçları verebilirim... Meselâ iktidarı övmek suç değil... her zaman otoritenin yanında olmak, dinine, büyüklerine saygılı davranmak sizi saygın vatandaş yapar..." [serzenişli, başakakma amaçlı bir deyiş] (*Evrensel*, 25 Şubat 2014, s.13).

"[sözü var kendi yok olan şeylerin sayıldığı "Yalan Dünya" başlıklı bir yazıdan] "farklılıklara saygı" [sonrasında, sözü ediliyor davranışı yok deniyor] (*Sol*, 25 Şubat 2014, s.15).

"Neden TKP?.." [gerekçeleri sıralanırken 6.sı:] "Doğaya duyduğu saygı için"

2013 yılında vitrinlerde boy gösteren açık yeşil renkle bir termosun üzerinde: "Respect Our World DO YOUR PART" (Dünyamıza/Doğaya Saygı Göster ÜZERİNE DÜŞENİ/GÖREVİNİ YAP) yazısı.

Futbolcuların (2014 başlarındaki) formalarında tribünlerde, statlardaki reklam panolarında, naklen TV yayınlarında UEFA'nın istediği, ırkçılığa, nefret suçlarına karşı futbolcuları ve futbol izleyicilerini uyaran "Respect (saygı) sloganı. [İnsanın, bu slogan karşısında, "saygı ayağa kaygı başa mı düştü?" diye sonrası geliyor.]

10 Şubat 2014 "Türkiye için adalet Fenerbahçe için adalet yürüyüşü" sırasında bir kadın katılmacının bir TV kameracısına "ben kendime saygımdan dolayı buradayım" demesi.

"Bu mücadele koltuk mücadelesi değil, inançlara saygılı [bir] laikliğin [laiklik anlayışının] mücadelesi" (İstanbul-Adalar seçim propagandasında söylenen sözlerin *Cumhuriyet*, 7 Mart 2014'teki haberi).

"Ama birileri çıkıp adaylardan yeşile saygı taahhütnamesi imzalamalarını rica ediyor... Yeni [Kurulan konut] site[si] "inanca saygılı" oldu mu iş değişir [serzenişli deyişi] (*Sol*, 7 Mart 2014).

Ah çocuklar
Kötüye gidiyor bu dünya
Eskiden böyle miydi ya
Ne saygı kaldı ne ahlak
Para düzenin tanrısı

Annen baban
Haksızlığın kurbanı
Yoksa biz de bilirdik
Zengin olmayı"
(*Radikal*, Mart 2014)

"Çocuk yaşta giydiğim üniformama ve kalan hayatımda kendime saygı duyabilmek için... istifa ediyorum." (*Milliyet*, 22 Mart 2014)

Bu kısa örnekler listesinden de çıkarılabileceği gibi, saygı kavramı insan-insan ilişkileri kadar insan-doğa ilişkileri için de kullanılabiliyor.

Bu konuda bir felsefe ansiklopedisine "respect" maddesini yazan Dillon şunları söylüyor: [9]

"Çocukken bize, ana babamıza, öğretmenlerimize, yaşlılara, okul kurallarına, aile ve kültür geleneklerine, öteki halkların duygularına ve haklarına, bayrağımıza, önderlere, gerçeklere saygı göstermemiz öğretildi." Yazıda bunlara, doğaya, kürtaj hakkına, (ölüm cezasına karşı) insan yaşamına, ırksal, etnik azınlıklara, farklı cinsel eğilimlilere, kadınlara, ekonomik ayrımcılığa uğrayanlara, kişilere saygı beklentileri ekleniyor. Karşılıklı saygıdan, kendimize saygıdan söz ediliyor.

Bunlardan, saygı beklemenin çok çeşitli amaçlarla iyiye de kötüye de kullanılabildiği anlaşılmaktadır. Bu durumda saygı üzerine bir çözümlemede, işe, sözcüğün, en azından Türkçe'deki, Sami (Arapça, İbranice) dillerindeki ve Hint-Avrupa diller ailesindeki (örneğin Latince'deki, İngilizce'deki) etimolojilerinden başlanabilir. Saygı kavramını, buradan tutturup, bilinçli bilinçsiz hangi inançları ve düşünceleri, hangi eylem, tutum ve davranışları dile getirmede ve anlatmada kullanılışına dek izlemek gerekecek.

---

9) *The Standart Encylopedia of Philosopy* İnternet kaynağında, Robin S. Dillon imzalı "Respect" maddesinde saygı konuları sayıldıktan sonra, karışılmaması ve karışılması istenen saygı anlayışları inceleniyor.

"SAYGI"NIN ETİMOLOJİSİ

Etimolojik sorgulamayı yüzeysel yapacağım. Onu yaymaya ve derinleştirmeye ne ilgim ne bilgim ne yetkim ne de yerim yeterli. "Öyleyse böyle bir içbaşlık atmasaydın" olası eleştirisini de ["saygıyla karşılarım" demeyeceğim] haklı bulurum, diyeceğim. Bu tür içbaşlıklara başvuruşum, uzun yazılarımı hafifletme amacının ürünü. Bir de, etimolojilerinden, saygı anlayışları hakkında (öteki kaynaklarda ve kavram çözümlemesinde izini sürebileceğim) ipuçlarını yakalama umudumun aracı.

Türkçe'de ve Osmanlıca'da: İnsan hemen, "saygı" sözcüğünün, Arapça/Osmanlıcadaki "hürmet" sözcüğüne Türkçe kökten türetilen bir karşılık olarak sunulmuş olabileceğini düşünüyor. "Saygı"nın belki de "say" kökünden türetildiği açıklaması kolayımıza geliyor. Böyle bir açıklama, bu sözü kullanan kimsenin, karşısındakini adam, insan sayıp (adam yerine koyup) o kimseye ona göre davranma tutumunu takınması olgusuna da uygun düşüyor. Ancak konunun bir uzmanına (*Sözcüklerin Soyağacı* yapıtının yazarı Sevan Nişanyan'a) göre bu "keyfi" bir açıklamaymış. Saygı sözcüğü, dil devrimi sırasında, Pavel de Courteille'in Çağatayca sözlüğünden bulunarak dolaşıma sokulmuş.[10]

Bu durumda, "hürmet" sözcüğünün tüm anlamlarının "saygı" sözcüğüne aktarıldığı önkabulüyle onun etimolojisine de bir göz atmak doğru olur. Nişanyan "hürmet" sözcüğünün kökeninde, Arapça'daki, harem, mahrem gibi sözcüklerin de türetildiği ***hurma*** (ağacının, meyvesinin değil) sözcüğünün bulunduğunu yazıyor. *Hurma*, kutsallık, dokunulmazlık [tabu] anlamına gelen bir sözcükmüş.[11]

İsmet Zeki Eyuboğlu ise, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü* içinde "hürmet" girdisinde,[12] bu sözcüğün, Arapça kökeninde, "dokunulması yasak, kişiye özgü, saklı" anlamlarına gelen "haram"

---

10) Bkz. Sevan Nişanyan, *Sözcüklerin Soyağacı* (Everest, 2012 baskısı) "saygı" maddebaşı (benim "girdisi" dediğime böyle diyor Nişanyan).

11) Nişanyan, *Sözcüklerin Soyağacı*, "hürmet" maddebaşı.

12) İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1991, Sosyal Yayınları "hürmet" girdisi.

sözcüğünün bulunduğu görüşünde. Kök anlamının, "kişinin isteği dışında girilmesi, görülmesi, bilinmesi dince yasaklanan, gizli-saklı kalması gereken" olduğunu söylemekte. "Anlam genişlemesiyle hürmet de bu yasağa, bu gizliliğe uyma" açıklamasını vermekte.

Böyle bir etimoloji, "saygı" kavramının, nelerin kutsal olup nelerin kutsal olmadığını (nelerin yersel olduğunu) belirleyenlerin amaçlarını ele veriyor:[13] Amaç, yasaklayan (tabu koyan) kimseler ile yasaklamaya uyan (tabuyu çiğneyemeyen) kimseler arası eşitsizlikçi, sıradüzenli (hiyerarşik) ilişkileri sürdürme olarak görünüyor. Sözcüğün kökeni, "saygı" kavramının bu amaçla dolaşıma sokulmuş olabileceğinin ipuçlarını veriyor. Türkçe çevirilerde "hürmet" ile, "saygı" ile karşılanan Hint-Avrupa dillerindeki sözcüklerin etimolojileri de benzeri ipuçları sunan nitelikte.

Latince'de ve İngilizce'de: *Webster's Encylopedic Unabridged Dictionary of the English Language* sözlüğünde (1989 baskısında) "respect" girdisinde, bu yönde açıklamalar bulunmakta. Bu sözcüğün geçmişinde, Latince'deki *respectus* (geriye bakış) ve *respicere* (geriye bakma) köklerinin bulunduğu yazılı.[14] Robin S. Dillon ise *Stanford Encyclopedia of Philosophy* kaynağına "respect" girdisi katkısında, Latince *respicere* kökeninin "geriye bakmak" yanı sıra "yeniden bakmak" [dolayısıyla gözden geçirmek, değerlendirmek] anlamına değinmektedir. Böyle bir kökenden türetilmiş İngilizce "respect" sözcüğünün kazandığı anlamlar arasında, "bir kimsenin yüksek kişisel niteliği ya da erdemi, üstünlüğü, seçkinliği (İng. *excellence*) karşısında duyulan duygu ya da takınılan tutum tanımı bulunmakta ("ekselansları"

13) Bazı (İslamcı) kaynaklarda (örneğin Abdülbaki Gölpınarlı, *Muhammed ve Hadisleri*, Okat, 1971, s.78'de) müslim sözcüğünün [teslim ile aynı kökten türetilen bir sözcük ile] "selam" kelimesine bağlanıp "esenliğe ermiş" kişi anlamına geldiği açıklaması da bulunmaktadır. Ancak *Kur'an'ı Kerim*, Bakara suresi, 131. ayetinde "Çünkü Rabbi ona Müslüman ol demiş, o da Alemlerin Rabbine boyun eğdim demişti" çevirisi, "İslam" kavramının "kendilerini bir inanç dizgesine teslim edenler" anlamına geldiğini düşündürmektedir.

14) *World Book Dictionary* (1998 baskısı) içinde de aynı etimolojik ("geriye bakış") anlamı verilmektedir.

deyişini anımsayınız). Respect sözcüğünün bu kaynakta verilen bir başka, ama benzeri anlamının "bir hakka, bir ayrıcalığa, ayrıcalıklı bir konuma (statüye, makama) duyulan olumlu duygu olduğu belirtilmiştir.

Saygının, eşitsizlikçi ilişkisel olanları yanı sıra, anlam genişletilmesiyle kazandırılan eşitlikçi ilişkileri içeren anlamları da bulunmaktadır: Bu anlamıyla saygı sözcüğü, bir siyasal birimin uyruk konumundan yurttaş konumuna yükseltilmiş bireylerine ayrım gözetilmeksizin tanınmış hak ve özgürlüklerinin çiğnenmemesi gereğini dile getirmede de kullanılmaktadır. Buradan, sözcüğün eşitsiz ilişkiler yanı sıra eşitlikçi denebilecek ilişkileri de anlatmada kullanılmaya başlandığı anlaşılıyor.

Ancak İngilizce'de, *respect* yanı sıra, nüanslarını yansıtacak başka karşılıklar bulunamadığı için Türkçe'ye gene "hürmet" ile "saygı" ile çevrilen başka sözcükler de var. Bunlardan biri *esteem* olup, "değer verme" ile de çevrilebilir. Dolayısıyla, bir kimsenin ortalamanın üstünde görülüp, hakkında buna uygun duyguların ve düşüncelerin beslenmesi söz konusu olduğunda kullanılır. Ötekisi *reverence* sözcüğüdür. *Respect* ve *esteem* sözcüklerininkinden daha büyük, daha yoğun saygılı duygu, düşünce, tutum ve eylemleri anlatmada yeğlenir. Daha çok dinsel konular, dinciler (din adamları) ile ilişkiler söz konusu olduğunda başvurulur. "Yüceltme", "ululaştırma" derecesinde saygı anlamı taşır. Bu anlamda saygı "tapınma" (İng. *worship*) kavramına çok yakındır. Gerçekten, ondan türetilen, kabaca "saygın", "saygıdeğer" sözcükleriyle çevrilebilecek bir sözcük *reverent* sıfatı da vardır. Daha çok kilise hiyerarşisi içindeki seslenişlerde (hitaplarda) ve yazışmalarda kullanılmıştır. Yüksek kilise orunlarını (makamlarını) dolduranların adları önüne konan bir san (ünvan) olarak görünür.

Gerek içinde saygı kavramı kullanılan güncel deyişlerden yaptığım gelişigüzel seçki, gerek saygı kavramı için kullanılan sözcüklerin üstünkörü etimolojik incelemesi yeterli değildir. Ama şimdilik, saygı kavramının, zaman içinde dallanıp budaklanıp katmerlendiğini göstermeye yetebilir. Bugün, aynı sözcükle, insan-doğa ilişkilerinde (tarihsel eşitlikçi ilkel topluluklarda bu-

lunduğu sanılan, çağımızın yalın yapılı ilkel topluluklarında bulunduğu bilinen) doğaya, doğa güçlerine gösterilen "metafizik saygı" da anlatılabilmektedir. Kapsamı, insan-insan ilişkilerinde ise, eşitlikçi "karşılıklı saygı" tutumundan tutun, devletli, sınıflı, ideolojili toplumların eşitsizlikçi üretim ve yönetim ilişkilerinin ürünü "sıradüzenli saygı" olgusuna dek uzatılabilmektedir. Bunları aşan anlamıyla, sanal aşkınöznelere (örneğin tanrıya, devlete, ırka, ulusa) tapınma derecesinde hayranlık biçimleri için de kullanılabilmektedir. Dolayısıyla, günümüzde aynı sözcüğe, saygı kavramına, kafalardaki çok çeşitli saygı algılarını dillendirmede (onu kullananın algıladığı, anladığı, yüklediği anlamı açıklama gereksinimi pek duyulmadan) başvurulabilmektedir.

"Olsun, ne zararı var, saygı her durumda saygısızlıktan iyidir. Gereği her zaman yerine getiriliyor olmasa bile sözünü etmenin yararı vardır" diyenler çıkabilir. Saygı üzerine bundan sonraki sayfalarda, bu kez (rastlantısal, gelişigüzel değil) tarihsel perspektif içinden bakılarak yapılacak çözümlemeler sonunda bu görüşe hak ettiği yanıtın verilmiş olacağını umuyorum. Böyle bir yöne sapılırken yönenilen hedefin bir örnekle önceden gösterilmesinde yarar var. Bu amaçla S. Blackburn'un "din ve saygı" üzerine monografi niteliğindeki yazısının girişindeki şu yorum alınabilir:

Saygı beklemenin esnetilen dereceleri: Karşılmaması isteğinden katılınması beklentisine

S. Blackburn, "Religion and Respect" başlıklı yazısında şu yorumu yapmaktadır: Saygı (İng. *respect*) kaypak bir terimdir. Bir kimseye karışmamaktan başlatılıp birilerine hayranlığa, onları yüceltme tutumuna katılmaya dek uzatılabilir. Bu durumu ona, ideolojik amaçlar yolunda bir araç olarak kullanılabilmesine uygun bir konum kazandırmıştır. Birileri bizden saygı beklentilerini, en alt (minimum) dereceyle [hoşgörü isteyerek] başlatabilir. Liberal değerlerin egemen olduğu bir dünyada bunu [saygımızı] kolaylıkla elde edebilirler. Ama sonra, saygı beklentilerini yükseltebileceklerdir. Öyle ki önce, duygu [ve düşünce-A.Ş.] birliği beklentisi ve istemi (talebi) içine girebilirler. Bu yolda kendi-

lerine yüksek değer verilmesini [buraya "İslam'da olduğu gibi" sözlerini ekleyebiliriz. A.Ş.] isteyecek noktalara varabilirler. Sonunda, kendi değerlerini bizim de benimseyip, onlara uymanızı (İng. *deference*) bekleyebilirler. Beklentilerini, söz konusunu değerlerini yüceltme (İng. *reverence*) yolunda işi, kendilerine katılarak yürümenizi isteme hakkını kendilerinde görebilecek doruğa dek tırmandırabilirler. Sonuçta o kimseler, kafanızı [bizden örnekle, diyelim ki başörtüsü takarak-A.Ş.] ve yaşamınızı ["bugün Allah için ne yaptın?" diye sorguya çekerek-A.Ş.] teslim almadıkça [bu konuda "teslim olan" anlamına gelen "İslam" sözcüğü bağlama cuk oturan bir örnek olarak verilebilir-A.Ş.] kendilerine hak ettikleri saygının gösterilmediğini ileri sürerek sizi "inançlara saygısızlık" [bizde "halkın mukaddeslerine saygısızlık"] ile suçlayabilirler.[15]

Buraya kadar yazılanlardan (saygıyla ilgili sözcüklerin etimolojilerinden ve bu sözcüklerin günümüzdeki çeşitli anlamlarda kullanılış örneklerinden) anlaşılabileceği gibi, saygı sözcüğü oldukça büyük bir anlam genişletilmesine uğratılmıştır. Saygı anlayışları çeşitlenip karmaşıklaşmıştır. Öyle ki, günümüzde kullanılan saygı sözcüğünün çok katmanlı ve çok katmerli anlamlar kazandığı söylenebilir. Arkeolojik kazılarda, üst üste binmiş toprak katmaları içinde karşılaşılan çeşitli objelerin kronolojik bir sıralanışını anımsatan bir durum söz konusudur. Ancak, maddesel kültür kalıntılarınınkinden farklı olarak, verilen anlam katmanları kaynaşmış, iç içe geçmiş durumdadır. Dolayısıyla zaman içinde kazandırıldığı anlam katmanlarının ayrıştırılarak saptanması işlemini gerektirmektedir. İlk katmanların anlamının aynı zamanda en eskileri olduğu, ancak o zaman söylenebilir. Öteki katmanları, konuşma dilinin çıkışından sınıflı, yönetimli, ideolojili uygar toplumun çıkışına dek süren geniş zaman dilimi içinde, katmerlenmiş görünüyor: Ailede çocukların

15) S. Blackburn, "Respect and Religion", s.2. Bizde, örnek verdiğim TCK 216/3'teki "Halkın bir kesiminin dini değerlerini alenen aşağılayan kişi" hakkında "fiilin kamu barışını bozmaya elverişli" olduğu savıyla birinin ihbarda bulunup cezalandırılmanızı isteyebilmesi olasılığı, Blackburn'un açıklamalarının ne kadar yerinde olduğunu göstermektedir.

anababalarına, topluluklarda gençlerin yaşlılarına gösterdikleri saygı biçimleri oluşmuştur. Anababaların çocuklarından, yaşlıların gençlerden bekledikleri belli saygı davranışları geliştirilmiştir. Bunları, sınıflaşmaya ve üretim biçimlerinin değişmesine koşut olarak öteki saygı biçimlerinin (öncekilerini tümüyle ortadan kaldırmaksızın) izleyip pekiştirdiği anlaşılıyor.

İLKEL TOPLULUKTA VE AİLEDE: EŞİTLİKÇİ SAYGI

Zamanımızdan on binyıl öncesinin de öncesinde yaşamış olan insanların geçmişi milyonlarca yıla dayanan ilkel topluluklarının yapısı hakkında dolaysız arkeolojik veriler yok elimizde. Ne de onların insan-insan ve insan-doğa ilişkileri hakkında doğrudan veriler var. Yapabileceğimiz ancak, onların uzantısı ya da onlarınkiyle benzeri kültürde benzeri kültürel evrim düzeyinde sayılabilecek çağımız ilkel toplulukları hakkındaki bilgi ve yorumlardan yararlanmak. Çağdaş aile kurumu içi ilişkilerden ipuçları yakalamak. Bunlardan tarihsel ilkelerde saygı durumu ve saygı kurumu üzerine bazı analojik sonuçlar çıkarmak. Böyle çıkarsamalara dayanarak kestirimlerde (tahminlerde) bulunmak. Bu tür çıkarsamaların ve kestirimlerin bilimsel gerçekler değil bilimsel varsayımlar düzeyinde kalacağı önceden bilinmeli.

Tarihsel ve çağdaş ilkel topluluklarda saygı

Tarihsel ilkel topluluklar kabaca 15-45 üyeli "avcı toplayıcı takımları" denen toplumsal birimlerdi. Bu nitelikleriyle yakın geçmişin geniş büyük aile birimlerini andırdıkları söylenebilir. Cinsler arası (kadın-erkek) işlev farklılaşması ve işbölümü dışında farklılaşmış değillerdi. Farklılaşmamış, eşitlikçi bir toplumsal yapıları vardı, büyük olasılıkla. Bu topluluklarda, insan-doğa ilişkilerinde, doğaya, tapınma derecesinde büyük bir saygı duyulduğunu sanmıyorum. Doğaya bilinçli bir saygı duyup saygı gösterdikleri, pazar ekonomisinin doğayı saygısızca mallaştırıp bozduğu çağımız düzeninin kimi insanlarının geçmiş hakkındaki bir düşü, geçmişe özlemi ürünü bir düşünce.

İlkeller, topluluk içi eşitlikçi insan-insan ilişkilerinden başka bir ilişki tanımadıklarından, doğaya da aile, klan içi ilişkiler örneğinden bakmış görünürler. Çağımız ilkel toplulukları hakkında elimizdeki veriler de bunu gösteriyor. Örneğin toprağı ana baba gibi görmüş olabilirler. Doğaya bilinçli olmasa da buna uygun bir "eşitlikçi saygı" anlayışıyla davranmış bulunabilirler. İlkel topluluklardaki animist (cancı) düşünce eğilimi de bu yönde: Doğa, doğa güçleri ve göze çarpan doğa varlıkları, gözlerine, kendilerine benzer biçimde canlı varlıklar gibi gelmiş olabilir. Dolayısıyla kendilerine, duygulu, düşünceli, ana babaları gibi ödüllendirici, cezalandırıcı varlıklar olarak görünmüş olmalı. Doğaya saygılarının, hiçbir biçimde "tapınma" derecesine varmış olmayacağı söylenebilir.[16] Tapınma, ileride değinileceği gibi, sınıflı toplumun eşitsizlikçi üretim ilişkilerinin insan-insan ve insan-doğa ilişkileri tasarımlarına yansımış biçimidir.

İlkel toplulukta insan-insan ilişkilerine gelince, şunlar söylenebilir: Topluluklar, ortak (kolektif) geçim (besin sağlama ve tüketme) birimleridir. Özel sahiplik, pazar için üretim söz konusu değildir. Topluluk üyeleri aynı işleri yapar, aynı besinleri tüketirler. Daha çok cinsler (kadın-erkek) ve kuşaklar (yaşlılar-gençler) arasında işlev farklılaşması görülür. İşlev farklılaşması olguları arasında bazı yarı zamanlı uzmanlık alanları da vardır. Bunlar arasında en başta, zamanla gelişmiş olan, ama saygınlıkları hiçbir zaman ekonomik, siyasal erke dönüştürülemeyen av önderliği ve sihircilik-sağaltıcılık sayılmalıdır.

---

16) Onların doğayla ilişkileri hakkındaki duygu ve düşüncelerinin ilk ipuçlarını uzman avcı Avrupa topluluklarının mağara ve kaya resimlerinde buluyoruz. Bunlara bakıp, bizon gibi av hayvanlarının resimlerinin, çizicilerinin doğaya, hayvanlara tapındıklarını gösterdiğini düşünenler de var. Ama resimlerin, geçim tasalarının dile getirildiği sihir törenlerini yansıttığı görüşü ağır basmakta. Elimizde, onlardan kalma, ilkel topluluktaki insan-insan ilişkilerinin ilk somut ipuçlarını veren (tarihçilerce "Venüsler" denen) küçük kadın yontuculukları da bulunmakta. Bunlarınsa doğum darboğazını aşma amaçlı sihirsel muskalar oldukları yorumu için bkz. Alâeddin Şenel, *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*, Ankara, 2014 baskısı, İmge Kitabevi Yayınları, s.178.

Bu işlev farklılaşmalarına uygun olarak, çocuklar karşısında anababaları, gençler karşısında yaşlılar durmaktadır. Yaşlıların işleri (yönetmede değil) yürütmedeki önceliklerinden kaynaklanan "saygın" konumlarının kurumlaşmış olacağı söylenebilir.

İnsanlığın uzun dönemlerini kapsayan avcı toplayıcı geçim biçimiyse, erkeklerin avda, kadınların toplayıcılıkta uzmanlaşmasına varmıştır. Erkeklerin biyolojik evrim ürünü olan irilikleriyle av etkinliğini üstlendikleri kesin gibi. Avcı takımları içinde örgütlenmenin ve av önderliğinin sağladığı (kültürel evrimsel) olanaklardan yararlanmamış olamazlar. Bunun, kendini patriarşide (aile reisliğinde) gösteren bir avantaj (üstünlük) sağladığı anlaşılıyor. Bugüne dek süren bir gelenekle, ailede erkeğin saygın kadının bağımlı konumu söz konusu. Bu durum, cinsler arası saygının, eşitlikçi ilkel toplulukta bile eşitlikçi bir nitelik kazanmasını önlemiş olabileceğini gösteriyor.

Av (ki balıkçılığı da içine sokabiliriz) önderlerinin ve sihirci-sağaltıcıların saygınlıklarının temeli ve niteliği hakkında ise şunlar söylenebilir: Av önderlerinin toplum içindeki saygınlığı geçicidir. Ava önderlik edemeyecek duruma ya da yaşa gelince sona erer. Topluluğun sıradan üyeleri konumlarına geri dönerler. Veya yaşlı saygınlar arasına katılırlar. Sihirci-sağaltıcılara gelince, saygınlıkları kendi kişiliklerinin ve kişisel yetilerinin ürünü değildir. Zorlu doğa ve yaşam ortamlarının yarattığı korkulardan ve umutlardan beslenir. Saygınlıklarını ekonomik, siyasal erke dönüştürebilecekleri koşullar yoktur. Birçok yazımda belirttiğim gibi,[17] sihir, büyücülük hiçbir zaman din, dinin

17) Örneğin bkz. Alâeddin Şenel, "Erkenbilimden Bilimsel Bilgi Çağına Bilim ve Bilimciler", *Bilim ve Gelecek*, (Kasım 2006) sayısı, s.12-37 Sibel Özbudun da, *Ayin'den Tören'e*, İstanbul, 1997, Anahtar Kitaplar çalışmasındaki ayin-tören ayrımında, (tören kavramıyla daha çok devletli toplumların seremonilerini anlatıyor olsa da) sihir-din ikilisine benzer bir ayrım yapmaktadır. Gene s.23'te, Burhan Oğuz, *Türkiye Halkının Kültürel Kökenleri*, s.45'ten yararlanıp "ayin/törenlerin" toplumsal statüyü perçinleyen siyasal işlevlerini vurgulayarak, aynı eşitsizlikçi saygı gösterilerini, farklı bir terminolojiyle, başarıyla çözümlemektedir.

(ilerde dine evrinecek) ilkel bir biçimi, dinin tohumu değildir. Sihirci (büyücü) ise dinci (din adamı) sayılamaz.[18]

Din, sınıflı toplumun, eşitsizlikçi (çalıştıran efendi-çalıştırılan köle, serf) yöneten egemen-yönetilen uyruk biçimlerindeki yurttaşlık ilişkilerinin yansıtılıp, pekiştirilip, (iknayla) yeniden üretilmesini kolaylaştıran kurumudur. Din ile sihri ayıran ayraç (turnusol) tapınma (tanrı-kul eşitsizlikçi ilişkisi) olarak saptanabilir. Sihirci olsun, sihir (büyü) yaptıran, inanan kişi olsun doğaya tapınmaz. Aşkınöznelere yalvarıp yakarmaz. Doğayı (istenmeyen bir şeyi yapmaması, isteneni yapması için) etkilemeye çalışır. Bu yolda hatta doğa güçlerine buyurmaya kalkar.

Buradan konumuzla ilgili olarak çıkarsanabilecek sonuç, ilkel topluluklarda gerek insan-doğa gerek insan-insan ilişkilerinde saygının hiçbir zaman tapınma noktasına varamayacak olmasıdır. Dolayısıyla, genellikle "eşitlikçi saygı" sınırları içinde kalacağıdır. Bu sınırlar içinde kalırken eşitsizlikçi saygının, eşitlikçi saygıdaki gibi karşılık, çıkar beklentilerinin, zorlanma, korkutulma öğelerinin, sömürü amacının aracı olarak kullanımını içermeyeceğidir. Bu niteliği, ilkel topluluklarda kuşaklar (çocuklar-anababa ve gençler-yaşlılar) arası ilişkinin yapısından da çıkarılabilir. Bunlarda saygının kendiliğinden, doğal, içten, hesapsız, karşılık beklentisiz olmasına yol açan koşullar vardır. Anababalar olsun yaşlılar olsun, deneyim ve bilgi birikimi edinmişlerdir. Çocukların, gençlerin elinde, topluluğun kuşaktan kuşağa aktarılan kültürel evriminin birikimini öğrenebilecekleri onlardan başka kaynak (yazılar, öğretmenler, uzmanlar) yoktur. Anababalar ve yaşlılar ise, söz konusu bilgi ve deneyim birikimini, yeni kuşaklara açık ve yakın bir karşılık, bir çıkar, bir kazanç, bir sömürü elde etmek amacıyla geçirmemektedirler. Deneyimlerini, onlarla aynı etkinlikleri işbirliği içinde yürütmek, aynı yaşamı barış içinde sürdürmek için paylaşmaktadırlar. Dolayısıyla, gördükleri saygı da çıkara, zora, karşılığa dayanmayan nitelikte

---

18) Tektanrıcı dinsel kaynaklardaki büyücüyü (sihirciyi) aşağılayıp büyücülüğü lanetleyen yargılar da bunu gösteriyor. Bkz. *Kutsal Kitap*, Eski Antlaşma (Tevrat) Mısırdan Çıkış, 22/18 "Büyücü kadını yaşatmayacaksınız." Gölpınarlı, Hazreti Muhammed ve Hadisleri, s.197: "Büyücünün cezası kılıçla öldürülmektir" hadisi.

(içten, biraz da acıyla koşullandırılmanın korkusuyla) olacaktır. Aynı derecede önemli bir olguyla, bugünün saygı gösterenleri yarının saygı görenleri konumuna gelecektir. Bunun anlamı, toplumun (yaşa başa bakılmaksızın) kendilerine saygı gösterilmesini bekleyenler ile kendilerinden saygı göstermeleri beklenenler arası uzlaşmaz çıkarların yol açtığı türden bir bölünmeye uğramayacağıdır.

"Peki ya ilkel topluluğun sıradan üyeleri arasında 'karşılıklı saygı' biçiminde ilişkiler yok muydu?" sorusu akla gelebilir. Yanıtı, buna gereksinim yoktu olacaktır. Toplumbilimcilerce "yüz yüze ilişkiler" içinde birimler sayılan ilkel topluluklarda, özel alan-kamusal alan ayrımının bulunmadığı gösterilmiştir. Dolayısıyla birbirlerinin özel alanına "karşılıklı saygı" isteminde (talebinde) bulunmalarına gerek kalmayacaktır.[19]

Çağımızın toplumu içindeki aile topluluğunda saygı

Çağımız çekirdek ya da geniş aileleri içinde kuşaklar arası ilişkilere (anababa-çocuklar, gençler-yaşlılar ilişkilerine) gelince, benzer bir durum söz konusudur. Çağımız ailelerinin, toplumlarının sınıflaşmış ve mesleksel işbölümüne uğramış yapısı içindeki konumları uygunsa, üyeleri arasında "eşitlikçi saygı ilişkileri" varlığını sürdürüyor olabilir. Ama birçok etmenin sonul ürünü böyle bir olasılığı azaltır. Uygun bir durumun, uygun nedenler toplamının çoğu örnekte bulunmamasının bir sonucu olarak, aile içinde "eşitlikçi saygı ilişkileri" azalmıştır. Onların yanı sıra "eşitsizlikçi saygı" biçimleri görülebilir. Eşitlikçi saygının yerini tümüyle eşitsizlikçi saygının aldığı durumlar da doğabilir. Bir konuda o, bir konuda bu tutum gösterilebilir. Hatta çıkarlar ile duygular, değerler arasında şaşırmış, ne yapacağını bilemeyen aile üyeleriyle karşılaşılabilmektedir. Gerçekten, analarını babalarını adlarıyla çağıran çocuklar yetiştirilen aileler vardır. Bunların yanı sıra (analarına pek olmasa da babalarına)

---

19) Şimdi anımsanamayacağım bir kaynakta, bölmesiz uzun evlerde birçok ailenin birlikte yaşadığı bir çağdaş ilkel topluluğun üyelerinin ancak bölümlerinde yüzlerini duvara çevirince kendi başlarına bırakıldıklarını okumuştum.

"siz" diyen, "Beybaba" diye seslenen çocuklu ailelerle de karşılaşılabilmektedir. Eşitçe-eşitsiz bölüşülecek olan miras beklentisi koşullarında, içten, karşılıklı, eşitlikçi saygı beslenebilip yaşatılabilir mi? Kimilerinin yaşamını kurtaracak, kimilerine yaşam boyu geçim olanakları (kapital) sağlayacak, kimilerine yaşamı boyunca çalışmadan az çok istediği gibi yaşama olanağı verecek yüklü bir kalıta (mirasa) konma durumu karşısında aile üyeleri arası eşitlikçi saygı sözde, gösteride kalacaktır.

Bu konuda "On İki Öfkeli Adam" ve "Kızgın Damın Üstündeki Kedi" filmleri anımsatılabilir. Birincisinde oğulun babasını yumruklamasının, ikincisinde "düzenli" (ama ikiyüzlü, dalkavuk) oğlun ve karısının, gönlü "düzensiz" (ama duygularını ve davranışlarını çıkar beklentisine bağlamayan) oğlundan yana varsıl babanın gözüne girmek için yaptıklarının sonuçları anlatılmaktadır. Tartışmalarının ailelerine ve toplumlarına dek uzanan (içten, eşitlikçi saygı ve sevgi ilişkilerini bozan) trajik sonuçları sergilenmektedir.[20] Çocukların anababaya saygısı, korkularla (örneğin "geç ölürlerse emeklilik aylığından yararlanamayız") ve umutlarla ("ölseler de bir an önce mirasını bölüşsek" gibi) belirlenmiş beklentilerinin etkisiyle yozlaşacak, içtenlikten uzaklaşacaktır. Geleceğin kalıtçıları (mirasçıları) arasında "karşılıklı saygı" ilişkisini sürdürmek güçleşecektir. Aralarına, ister istemez, "nifak", ikiyüzlülük girecektir.

İlkel ve çağdaş ailelerde saygı anlayışlarının benzerlikleriyle ve farklılıklarıyla karşılaştırılması

Çağımız aile kurumunun, bilinmeyen bir geçmişte ilkel klan (kandaşlar birliği) toplumsal biriminin bir uzantısı olarak doğmuş olacağı söylenebilir. Ondan, "kültürel kalıtım" yoluyla edindiği bazı öğelerin varlığının günümüze dek sürdürüldüğü bilinmektedir. Ama içindeki söz konusu eşitlikçi öğeler (örneğin eşitlikçi saygı ilişkileri) saf durumlarıyla günümüze dek kalamamıştır. Saygı anlayışları, ilk sınıflı, devletli, ideolojili uygar

20) On İki Öfkeli Adam'ın birini Henry Fonda, birini L. J. Copp oynuyordu; Kızgın Dam'da Elizabeth Taylor ve Paul Newman vardı; anımsadınız mı?

toplumlardan başlayarak kurumlaştırılmış eşitsizlikçi ilişkilerle harmanlanmış görünüyor. İlkel aile, yani klan (başka deyişle avcı ve toplayıcı topluluk) da çağdaş aile gibi kolektif (ortak) bir geçim ve yaşam biçimidir. Onda da kadın-erkek işlev ve iş-bölümü, çocuklar-anababalar, gençler-yaşlılar biyolojik (doğal) ve kültürel farklılaşmaları vardır. Aile kazancının dağıtımının (bölüşümün) "gereksinime göre" yapılışına bakılarak, iç düzeni "komünizm" [21] olarak nitelenebilir. Böyle bir yapıdan aile üyeleri arası ilişkilerin "eşitlikçi saygı" temeline dayanması beklenir. Bir ölçüde de öyledir.

Ancak günümüzün aile birimleri, toplumdan yalıtılmış olarak değil, ekonomik, toplumsal, siyasal farklılaşmalara uğramış sınıflı toplumlar içinde yaşamaktadır. Aile bir ortak tüketim birliği niteliği gösterse de üretim alanında, varlığını, çarklarını, uğraş farklılaşmasına (iş ve meslek farklılıklarına) ve pazar için üretime uyarlanmış olarak sürdürmektedir. En önemlisi dış ilişkileri (bilimsel dille söylenirse) "toplumsal artı aktarımı" olgusuna (daha bildik bir dille "sömürü" düzenine) uyarlanarak yürütülmektedir.

Çağdaş ailenin bu konumunun "eşitlikçi saygı" ilişkilerini yozlaştırıcı sonuçları görülmektedir. Öyle ki, başta karı-koca arasındakiler olmak üzere ilişkiler, genellikle aile malvarlığının sahibi ve sonul kertede yöneticisi olan erkeğin egemenliği altındadır. Bu durumda, eşler arasında (ilkel patriarşik ailede bile bulunmuş olabilecek) kendiliğinden, zora dayanmayan, içten, hesapsız, çıkar kaygısından uzak karşılıklı eşitlikçi saygı ilişkileri gelişemeyebilmektedir. Kuramda ve ahlak kurallarınca, karı-koca bağının karşılıklı saygıya dayanması gerektiği söylense de, gerçeklikte durum böyle değildir. "Eşler arasında sevgi geçicidir; önemli ve kalıcı olan saygıdır" deyişine hemen herkes

---

21) Marksçı terminolojiyle "komünal toplum" Burada, aileyle değilse de, aile benzeri bir yaşam süren İsa ve izleyicileriyle ilgili bir *İncil* ayetinde (eski çeviride "Resullerin" Yeni Çeviri'de Elçilerin İşleri, 2/44-45'te) "İmanlıların tümü bir arada bulunuyor, her şeyi ortaklaşa kullanıyorlardı. Mallarını mülklerini satıyor ve bunun parasını herkese ihtiyacına göre dağıtıyorlardı." [vurgu benim] açıklaması anımsatılıp, aile içi eşitlikçi ahlaka benzer bir örnek olarak verilebilir.

kafa sallıyor olabilir. Ama gerçekte durum nedir? İlk uygar toplumların Konfüçyüs, Aristoteles gibi bilginlerinin söylediklerine bakın: Onların "koca karısını koruyup sevmeli, karısı kocasını sevip saymalı" olarak formülleştirilebilecek ahlak anlayışları bilinmektedir. Böyle bir anlayış, tarihsel olsun çağdaş olsun uygar sınıflı toplumun aile ilişkilerini de, etik değerlerini de az çok doğru yansıtmaktadır.

Aristoteles, ahlak felsefesinde karı koca ilişkilerini (özgür kadının köle kadar erdemsiz olmayacağı düşüncesiyle) efendi-köle ilişkilerinden çok, aristokrasi-halk ilişkilerine benzetir. Efendinin kölesiyle dost olmasının söz konusu olmamasına karşılık kocayla karısı arasında dostluk kurulabileceğini kabul eder. Ama bu dostluğun, iki özgür erkek arası dostluktan çok, eşitsiz yanlar arasında kurulmuş eşitsiz ilişkilere dayanacağını söylemekten geri durmaz. Dahası, doğanın erkeği üstün yaratmış olup, erkeğin erdemini buyurmakta kadının boyun eğmekte göstereceğini ileri sürmektedir. [22]

Konfüçyüsçü bilgeliğin "kadın kocaya, çocuklar anababaya, küçükler büyüklere kayıtsız şartsız itaat [saygı] göstermelidir." deyişi Konfüçyüsçü kaynaklarda aktarılmaktadır. Buna karşılık koca karısını, ana baba çocuklarını, büyükler küçüklerini sevmelidir ilkesi Konfüçyüsçü olmayan kültürlerde bile geçerlidir.

İLKEL TOPLULUKLARDAN UYGAR TOPLUMA GEÇİŞ TOPLULUKLARINDA SAYGI KURUMU

Eşitlikçi saygı anlayışlarından eşitsizlikçi saygı anlayışlarına geçiş, eşitlikçi yapılı ilkel topluluklardan katmanlı (zümreli yani bir tür sınıflı) uygar toplumlara geçilişini izleyen bir olgu olarak belirir. Bu noktada, kökleri ilkel topluluklara dayanabilen, dalları uygar toplumlarda günümüze dek uzanabilecek bir görüntü verir. Kökleri ilkel topluluklardaki patriarşiye, av önderliğine, sihirci-sağaltıcılığa dayansa da yalnızca onların düzgün doğrusal kültürel evriminin ürünü değildir. Nitel bir sıçrayıştan da beslenir.

---

22) Kaynakları için bkz. Şenel, *Uygarlık Çizgisi*, s.141-142.

Ayrıca, bu geçiş topluluklarında saygının böyle insan-insan ilişkileri yanı sıra, ilkel topluluğun insan-doğa ilişkileri içinde saptanabilecek bir kökeni de vardır: Animizm (cancılık) yani (güneş, toprak gibi) doğa öğelerinin ve (fırtına, yersarsıntısı gibi) doğa güçlerinin, insanlarınkine benzer duyguları, düşünceleri, istençleri, amaçları ve eylemleri olduğu inancı. Bir başka deyişle, "doğa güçlerinin kişileştirilmesi, özneleştirilmesi" Böyle bir düşünüş eğilimi, sınıflı, eşitsizlikçi toplumda, nitel bir sıçramayla, bazı doğa güçlerinin "aşkınözneleştirilmesi" noktasına taşınacaktır. Eşitsizlikçi sınıf ilişkilerinin etkisi, daha önce özneleştirilmiş doğa güçlerinin, geçiş topluluklarını izleyerek uygar toplum döneminde yüceltilerek aşkınözneleştirilmeleriyle, gerçek insan öznelerinin tepesine oturtulmasını sağlayacaktır.

Benzeri bir nitel sıçrama, insan-insan ilişkilerinde de görülecektir. Patriarşi, yani babaerki, geçiş toplumlarında, ataerki biçimiyle, şefin karizmatik erkine dönüştürülebilecektir. Eski şeflerin, ölmüş ataların ruhlarına, totemlere saygı, şefin kişiliğinde temsil edilerek "ata kültü" biçimini alacaktır. Şefliklerde saygının, patriarkın ölümünden sonra anısına, ruhuna saygı biçimini alabildiğinin ipuçlarını, neredeyse evrensel bir kuruma dönüştürülmek üzere yaygınlaştırılmış "ata kültü" geleneğinde yakalayabiliriz: Ataların kemiklerinin (Çatalhöyük'te) üzerlerinde yatılan sekilere gömülüşü bunun bir örneğidir. (Kim bilir "atalarımızın kemikleri sızlar" deyişi belki o zamanlardan kalmadır.) Ata kültünün bir başka görünümü (Jericho kalıntıları arasında) kafataslarının sıvanıp, göz çukurlarına kirpik izlenimi veren tırtıları olan deniz kabuklularının (cowrie) kakılmış bulunmasıdır. Bunlar onların ölümsüzlüğüne inancın, hiç değilse ruhlarına saygının varlığının kanıtlarıdır.[23] Uygarlığa geçiş topluluklarında ölmüş ataların özneleştirilmesinden, uygar toplumlarda, devlet babayı temsil eden egemen, tanrı-kral, tanrının yeryüzündeki temsilcisi, tanrının sözcüsü sıfatları yüklenerek,

23) Bkz. Neolitik kültürü kapsayan çeşitli resimli tarih kitaplarında (örneğin *Encyclopedia of Exploration and Conquest* s.42'de) Filistin Jericho buluntuları arasında, sıva kaplanarak yüz yapılmış göz yerlerine cowrie kavkıları kakılmış kafatası buluntusunun fotoğrafı.

siyasal erk niteliğine, kuramda yöneticilerin mutlak erki düzeyine çıkarılacaktır. Yöneticiler buna uygun olarak, uyruklarından, buyruklarına koşulsuz uymalarını, kendilerine tanrıya gösterdiklerine benzer tapınırcasına ve karşılıksız, tek yanlı saygı göstermelerini bekleyeceklerdir.

Bitkisel besin üreticilerinde ve hayvansal besin üreticilerinde saygınlık

Bu yöndeki gelişmelere, önce bitkisel besin üretimine, onu izleyen hayvansal besin üreticiliğine geçişin de hızlandırıcı etkileri olmuştur. Sonra da bitkisel besin üretiminde uzmanlaşan yerleşik çiftçiler ile hayvansal besin üretiminde uzmanlaşacak göçebe çoban topluluklar arası farklılaşmanın belirleyici etkileri görülecektir.

Çiftçilerde (erkek egemen saban tarımına geçilmeden önce) çapa tarımı döneminde toprağın verimliliğinin çapa tarımını yürüten kadının doğurganlığına benzetildiği anlaşılıyor. Bunu, yere, "toprak ana" olarak özneleştirilip saygınlık yüklenmesinden, ona ana saygısı gösterilmiş olmasından çıkarabiliyoruz.

Göçebe çobanlarda ise, kendine yetersiz ve savaşçı bir geçim ve yaşam biçimi[24] ataerkil saygı anlayışını erkek egemen kültür öğeleri düzeyine çıkaracaktır. Bu yöndeki gelişmelerin ipuçları şeflikleri izleyen uygar toplumlarda, yöneticiler ile uyruklar arası ilişkilerin, hemen her kültürde çoban-sürü benzetmesi terminolojisiyle açıklanıp yürütülmesidir.

Şefliklerde eşitsizlikçi saygının ve saygınlığın kurumsallaştırılması

Birden çok ailenin, soyun (sülalenin) güçlenen bir patriarkın önderliği ve denetimi altında, aşiret ya da kabileler konfederasyonu örgütlenişi içinde birleştirilip bütünleştirilmeleriyle pat-

24) Böyle bir yaşam biçiminin ekonomi politiği için bkz. Şenel, *İnsanlık Tarihi*, s.275 ve onun dayandığı William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara, 2013 baskısı, İmge Kitabevi Yayınları, s.46.

riarşilerden şefliğe geçilmiştir.[25] Şefin soyu, ağır basan soyun totem atalarına dayandırılmıştır. Şef onların temsilcisi olarak büyük bir saygınlık kazanmıştır. Bu duruma çağımızın şeflik düzeyinde örgütlenmiş topluluklarından Kanada'nın kuzeybatı kıyıları deniz memelisi avcısı halklarının kabile şeflerinin konutları anımsanabilir. Konutunun önündeki, şefin soyunun totemlerinin yontulduğu "totem direkleri" örnek olarak gösterilebilir. Yüksek saygınlığının temelinde, av (savaş) önderliğinin sağladığının yanı sıra, şefin sihirci-sağaltıcılığın saygınlığını kişiliğinde toplamış olması yatar.[26] Böyle bir gelişmenin yazılı gelenekteki örneğini *Tevrat* içinde buluyoruz:

Avram, çoğalınca ilerde İbraniler olarak adlandırılacak soyun atasıdır. Ailesiyle birlikte, göçebe çobanlık yapmak üzere (MÖ 1800 dolaylarında) Ur kentinden çıkıp çöllere düşmüştür. Ailesi (topluluğu) genişleyince patriarşi düzeninin de geliştirilmesi gereksiniminin duyulduğu anlaşılıyor. Bunu, aile, kabile tanrısı olan (adı "efendi" anlamına gelen) Rab'binin kendisine görünüp söyledikleri anlatılan şu satırlardan çıkarıyoruz:

"Avram doksan dokuz yaşında iken RAB ona görünerek, 'Ben Her Şeye Gücü Yeten Tanrı'yım' dedi Seninle yaptığım antlaşmayı sürdürecek, soyunu alabildiğince çoğaltacağım. Avram [korkudan] yüzüstü yere kapandı. Tanrı ' Birçok ulusun baba-

---

25) "Şeflik" yönetim biçimi, devletsiz toplumlardan "Erken Devlet" biçimlerine geçiş evresi siyasal farklılaşması olarak tanımlanmaktadır (bkz. Henry J. M. Claessen ve Peter Skalnik (der.), *Erken Devlet*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara, 1993, İmge Kitabevi Yayınları, Dizin: "Şeflik-Devlet farkı" sayfaları. Şefliklerin başlıca özelliği siyasal farklılaşmanın şefin kişiliğinde başlamış, ama yönetimin (bakanlıklar vb. biçiminde) daha kurumlaşmamış olmasıdır. Komutanlık, yargıçlık, din adamlığı işlevleri şefin tekelinde toplanmıştır. Merkezdeki yardımcıları, genellikle kandaşları olup şefe sorumludur. Taşradaki temsilcileri buralarda şefi her üç işlevde de temsil ederler. Dolayısıyla güçten düşen şefe bağlılıklarını koparıp, yönetim bakımından kendine yeterli bağımsız şeflikler oluşturabilirler. Bu merkezkaççı eğilimlere karşı geliştirilen kurumlarla (örneğin merkezde bakanlıklar, taşrada her bakanlığın ayrı, geçici görevli memurları ile ve tanrı-krallık, tanrı temsilcisi egemen gibi dinsel ideolojilerle) merkezgelci güçler geliştirilince, şefliği aşan nicelik ve nitelikte siyasal düzenlerin (devletin) kurulması olanağı doğar.

26) Şefe saygının ekonomik kaynaklarından biri olarak "potlaç" ziyafeti için bkz. Şenel, İnsanlık Tarihi, s.211, n.26.

sı olacaksın. Artık adın Avram değil, İbrahim [Abraham] olacak. Çünkü seni birçok ulusun [halkın] babası yapacağım.' dedi.

Türkçe çeviriye düşülen (İngilizce çevirilerinde de bulunan) dipnotlarında, İbranice'de Avram adının "Yüce Baba"; İbrahim (İbranice'de Avraham) adının "Çokların Babası" [eski çeviride "Cumhurun Babası"] anlamlarına geldiği açıklaması anlamlıdır. Bu anlatı ve açıklamalar, yöneten-yönetilen farklılaşmasında devlete varılacak yöndeki eşitsizlikçi gelişmelerin şeflik konaklamasına gelindiği biçiminde yorumlanabilir. Hiç değilse ben böyle yorumlamaktayım. Bunlar aynı zamanda, değişen düzene koşut olarak, eşitlikçi saygı anlayışından eşitsizlikçi saygı anlayışlarına yönelişin de izlerini taşımaktadır. Sözü edilen, yere kapanırcasına korkulu saygı, şeflik öncesindeki karının kocasına, çocukların ana babasına, gençlerin yaşlılara saygısından farklıdır. Ataların ruhuyla içli dışlı olunan totemcilikte toteme duyulan, katılmacı denebilecek saygıdan bile fazladır. Bir topluluk dışı aşkınözne karşısında korkulu, tapınırcasına saygıdır.

Eşitsizlikçi yönde gelişmeye başlayan böyle bir saygı anlayışının şeflikteki karı-koca ilişkilerinde almış olabileceği biçimin ipuçlarını da Avram'ın (İbrahim'in) ailesiyle ilgili şu öyküde görebiliriz:

"Karısı Saray Avram'a çocuk [bu demektir ki erkek çocuk] doğurmamıştı... Saray Abram'a 'Lütfen cariyemle [kölemle] yat. Belki bu yoldan bir çocuk sahibi olabilirim'... Avram Hacer'le yattı. Hacer hamile kaldı... hanımını küçük görmeye başladı... Saray Avram'a beni küçük görmeye başladı. İkimiz arasında RAB [dikkatinizi çekerim kocası değil Rab] karar versin. Avram, 'Cariyen senin elinde' dedi, 'Neyi uygun görürsen yap'. Böylece Saray cariyesine sert davranmaya başladı. Hacer onun yanından kaçtı. RAB'bin meleği Hacer'i... buldu... 'Hanımına dön ona boyun eğ' dedi."

Sınıflı uygar toplumda normlaşacak böyle bir karı-koca, efendi-köle, tanrı-kul ilişkisi, ilkel topluluklardaki saygı ilişkileri kadar ileride burjuva aile etiğinde karı-koca arasında (bazen sözde kalabilecek derecede de olsa) "karşılıklı saygı" durumundan çok uzaktır.

SINIFLI DEVLETLİ UYGAR TOPLUMLARDA SAYGININ GEREKÇESİ, BİÇİMİ, İŞLEVİ

Sınıflı (eşitsizlikçi yapılı) devletli (yönetenler-yönetilenler farklılaşması kurumsallaştırılmış) ideolojili (çıkarları uyuşmayan sınıfları bir arada tutarak artı sömürüsünü sürdürecek inanç dizgeli) ve kentli (medineli, medeni) uygar topluma geçişin belli başlı iki tarihsel materyalist kuramının bulunduğu söylenebilir: Engelsci (iç gelişmeci) kuram ile Oppenheimercı (dış etmenci fetihçi) kuramlar. Açıklamalarımı, burada tartışmasına girmeden[27] Oppenheimercı kurama dayandıracağım.

Oppenheimercı fetih kuramı ışığında eşitsizlikçi saygı anlayışının kuruluşunun çözümlemesi

Bu kurama göre [siyasal evrimde şeflik düzeyine ulaşmış] göçebe çobanlar, artı ürün (toplumsal artı) sağlamak üzere, fetih gücüyle yerleşik çiftçilerin tepesine çıkıp otururlar. Ele geçirdikleri toplumda (toplumsal artıyı denetlemenin sağladığı olanaklarla) sınıflaşmayı ve siyasal farklılaşmayı başlatmış olurlar. Artı sömürüsü ve yönetim, kaba güçle başlatılmış olsa da, onların salt kaba güce dayanılarak sürdürülmesi kolay değildir. Kolayı, bir de inanç gücüyle gönüllü boyun eğme yollarının (zamanla, yordamlamayla) geliştirilmesidir.

Tarımla ilgili doğa güçlerinin aşkınözneleştirilmesi

Bu yolda, yenen ve yenilgiye uğratılan toplulukların mitoslarının birleştirilip örgütlendirildikleri anlaşılıyor. Varılan nokta, dinsel ideoloji işlevi görecek mitolojilerin geliştirilmesidir. Bu nasıl yapılacak? Kültürel gelenekteki özneleştirme eğilimi, nitel bir sıçratmayla bir üst düzeye taşınacaktır. Genellikle, tarımla ilgili, daha önce özneleştirilmiş doğa güçlerini "aşkınözneleştirme" yoluyla "tanrılar" (kafalarda) yaratılacaktır.

---

27) Ayrıntıları ve tartışması için bkz. Şenel, *İnsanlık Tarihi*, s.327'den başlatılan "Uygarlığa ve Devlete Geçiş Kuramları", s.342'ye kadar.

Tanrıların kişileştirilmesinde efendilerden ve yöneticilerden esinlenilmesi

Tanrıların kimliklerinin, kişiliklerinin biçimlendirilmesinde ise, eşitsizlikçi toplumsal yapıdan ve onun eşitsizlikçi ilişkilerinden esinlenildiği anlaşılıyor. Gerçekten tanrılar, egemen efendi katmanlar gibi çalışmayıp çalıştıran, yönetici kadro ve egemen gibi çalıştırırken yöneten özneler olarak tasarlanırlar. Böylece, çıkarları birbirine ters düşebilen sömüren ve sömürülen katmanlar, aynı tanrıya (örneğin Sümer'de her bir kent devletinin koruyucu tanrısına) inançla birleştirilmiş olurlar.

Sümer yaratılış mitosu ve Babil yaratılış mitosu Enuma Eliş

Böyle bir inançlar dizgesinin, kurulduktan sonra, Mezopotamya'nın ve Ortadoğu'nun siyasal gelişmelerine uygun olarak, kenttanrıcılıktan başlatılıp, çoktanrıcılıktan geçirilip, tektanrıcılığa dek geliştirilmesinin yazılı, kazılı belgeleri var elimizde:[28] Sümer ve Babil yaratılış destanları ile kutsal kitapların benzerliği bunu gösteriyor. İnsanlığın Eski Dünya'daki (Afroavrasya'daki) ilk uygarlığını kuran toplumun, Ortadoğu-Avrupa kültür geleneğinin dinsel ideolojisinin de kurucusu olduğunun ipuçlarını veriyor. Bu ideolojinin kaynağında "Sümer Yaratılış Mitosu" anlatısının bulunduğu kesin. Onun Babilli biçimi *Enuma Eliş Babil Yaratılış Destanı* bunun tanığı olup, tablet parçaları çıkarılıp, birleştirilip, dili çözülüp (Türkçe'ye de) çevrilmiş bulunuyor. *Enuma Eliş*'in tanıklığı, Museviliğin, Hıristiyanlığın, İslamlığın kutsal sayılan kitaplarının içinde anlatılan yaratılış öyküsünün, Sümer kaynaklı olup tektanrıcı dine onun Babil çeşitlemesinden alınıp geçirildiği gerçeğini ele veriyor.

Enuma Eliş içinde, Mezopotamya kentlerinin koruyucu tanrıları yaşlı ve genç tanrı kuşakları arasında baştanrılık, ege-

---

28) Bkz. Şenel, *İnsanlık Tarihi*, s.439 "Kenttanrıcılıktan Tektanrıcılığa", s.670'e kadar.

menlik (ve denebilir ki saygınlık, saygı) savaşları anlatılır. Tarihçiler, öykünün gerisinde, Mezopotamya kent devletleri arasında süregelen egemenlik savaşları gerçekliğinin yattığını göstermişlerdir. Mitos bunun yanı sıra, insanın yaratılış amacını da ele veriyor:

İnsanın tanrıya hizmet edecek kul olarak yapılıp yaratılışı

Savaşı, egemenliği ele geçiren Babil'in tanrısı Marduk (ve yandaşları) kazanır. Tutsak alınan tanrılar, köle gibi çalışarak kazananları besleyip onlara hizmet etme yazgısıyla karşı karşıya kalmışlardır. Çalışmak istemeyip ayaklanma eğilimine girmeleri düzen sorunu yaratır. Bu sorunu, danıştıkları insanlığın ilk kenti olan Eridu'nun Sular Tanrısı bilge Enki (Sami dilindeki adıyla Ea) çözer. Tutsak tanrılara benzeyen, tutsak tanrılar yerine çalışıp hizmet edecek olan bir canlı yapmalarını öğütler. Öykünün biçimiyle ve içeriğiyle ilgili birçok öğe tektanrıcı dinin kitaplarında yankısını bulmuştur: Tanrılar arası savaş, Tanrı-Şeytan kavgasında; insanın ayak işlerini görecek hizmetçi olması amacıyla yaratılması, Tanrı'nın bahçesine bakıp onu koruyarak Tanrıya "kulluk etmek" olarak yansıtılmıştır. İnsanın balçıktan yaratılışı olduğu gibi bırakılmış; tanrı imgesinde yaratılışı, "tanrı benzeri" yaratıldı ve "ruh üfürdü kendi ruhundan"[29] deyişleriyle aktarılmıştır. Böylece insan (dikkat buyurun, balçıktan ve "tanrıya benzer olarak") yaratılmış olur. Ancak tanrıya benzerlik burada biter. Tanrı-kul farklılığının özünü kavramak için kul insanın yaratılış amacına, varlık nedenine de bakılmalı: O zaman insanın tanrılara hizmet, kölelik, kulluk etmesi için yaratıldığının yazılmasının anlamı ve önemi daha iyi anlaşılacaktır.

---

29) Bkz. *Kutsal Kitap*, Yaratılış, 1/26: Tanrı, "İnsanı kendi suretimizde yaratalım." dedi. Kur'an-ı Kerim, Secde 9, "Sonra onu tamamlayıp şekillendirmiş, ona kendi ruhundan üflemiştir."

Tanrı-kul eşitsizlikçi ilişki ve tapınırcasına saygı kalıbının dökülüşü

Sonuçta tanrı-kul ilişkisi öyküsü, eşitsizlikçi yapılı bir toplumda, çalıştıran-çalışan, efendi-köle, yöneten-yönetilen, hatta üreten-sömüren ilişkilerinin dinsel ideolojideki (moda deyişle) simülasyonudur. Bundan öte tanrı-kul ilişkisi kalıbı, toplumdaki gerçek üretim ve tüketim ilişkilerini açıklayan, aklayan ve yeniden üretilmesini kolaylaştıran (yağlayan) bir ideoloji işlevi görmektedir. Öyle ki, eşitsizlikçi ilişkiler düşünsel düzeyde, kuramda bu kalıba dökülüp, bu kalıptan çıkarılarak pratikte, eylemde yeniden üretilip çoğaltılabilmektedir.

Yaratan tanrı-yaratılan kul ilişkisine, saygı geleneği, saygı kurumu açısından bakılırsa şunlar görülmektedir: Tanrı-kul ilişkisi, her şeyden önce buyruk veren ile buyruk alanlar, buyrukları dinleyenler, buyrukların gereğini yapanlar olarak eşitsiz konumlardakiler arasındadır. Saygı görüp saygı gösterme, buyruk (söz) dinleme noktasında başlar. Saygının, dayandırıldığı (Sümer, Babil) yaratış mitosundaki gerekçesi, bir yanın kavgayı, savaşı yitirmiş, egemenlik altına alınmış bulunmasıdır. Yenilenin yazgısı, normalde (gelenekte) yok edilmek, öldürülmektir. Ama kazanan, bu olanağını kullanmayıp, yitirenin yaşamını bağışlamaktadır. Bu ona aynı zamanda, ilerde yendiğinin yaşamasına ya da ölmesine karar vermekten birini seçme hakkını kazandırmıştır. Bağışlayıp yaşamasına izin vermesinin, kazanana getireceği bir kazancı, yitiren içinse bir bedeli olmalıdır. Bedel, kazanan için yaşam boyu çalışması, üretmesi zorunluluğudur. Kazananı (adakla, kurbanla) beslemesidir. O'nun evinin (tapınağın) ayak işlerini görmesidir. Kısacası, Tanrı'ya hizmet, kölelik, kulluk etmesidir. Azı yetmez; yeter ki savaşı kazanan bu yolda bir bağışlamada bulunsun.

Tapınırcasına saygıda tarafların grafik değerleri: 0 - ∞

İlişkinin başında, savaşta ağır basan yanın, yendiğini, tutsak aldığını, öldürmeyip yaşamını bağışlaması vardır. Bunun anlamı, yenip boyunduruk altına aldığını yok etmeyip bir anlamda

var etmesi, yaratmasıdır. Öyleyse aralarındaki eşitsizlikçi ilişki, özünde, aynı zamanda bir yaratan, var eden yan ile yaratılan, istendiğinde yok edilebilecek yanın ilişkisidir. Böyle bir ilişki (yazının girişinde beden dili için yapıldığı gibi) grafiğe vurulursa, yaratanın erki, dolayısıyla değeri ∞ (sonsuz) imiyle (işaretiyle) gösterilebilir. Yaratılanın değeriyse 0 (sıfır) olacaktır.

Ortada üzeri örtülü bir antlaşma (dayatılan-kabul edilmek zorunda kalınan bir sözleşme, biat) vardır. Kul, sözleşmeyi kabul ettiğini, beden diliyle gösterecektir. Boyun eğmenin, saygı göstermenin en şiddetli derecesiyle, kendini yerlere atacaktır. Başını, kazananın ayağıyla boynuna basabileceği derecede alçaltacaktır. Antlaşmayı kabul ettiğini ve hep kabul edeceğini böyle belirtecektir. Çünkü ondan benliğini aşağılayıp, alnını yere yapıştırarak kişiliğini, benliğini, özgür özneliğini (insanlığını, tanrıya benzerliğini) yadsıması beklenmektedir. İşte en üst derecesiyle böyle bir boyun eğmeye, böylesine bir saygıya "tapınma" denmektedir. Mutlak, sınırsız boyun eğme (itaat) tapınmadır; tapınma, mutlak (sınırsız) boyun eğme!

Bu aynı zamanda, dinsel ideolojide tapınma "eylemiyle" simgelenen eşitsizlikçi saygı anlayışıdır. Yaşam pratiğinde saygının dereceleri, üstün konumdakilerin sıradüzenindeki yerlerine göre, ana babadan büyüklere, topluma, egemen sınıflara, efendilere, yöneticilere, imparatorlara, en üstte evrenin efendisine dek uzanan gerçek, tüzel ve sanal öznelerin yükseklik derecelerine, onlara verilen değerlere oranlı olarak artırılabilecektir.

Böyle bir saygı kurumu, saygı olgusu, dillere, eşitsiz yanların birbiriyle sözlü-yazılı ilişkiler kurarken seslenişlerinde somutlaştırılır. Bu biçimi "efendim" (Ya Rabbim) ve "bendeniz" (kulunuz, köleniz) sözlerinin kullanışında bugün de gözlemlenebilir. Mezopotamya'dan çıkarılan çiviyazılı metinlerin dilini çözen bilginler, önce, tabletlerde "efendim" ve "köleniz" deyişlerinin çok sık geçişine bakarak, kent devletlerinde "köleci toplum" düzeni yaşandığı kanısına varmışlardı. Sonraki araştırmalar böyle seslenişlerin bir saygı terminolojisi olduğunu gösterdi. Sıradüzenli toplumda, yüksek, alçak bir yeri olan herkesin yazılarını,

konuşmalarını bir üsttekine seslenirken "efendim" diye başlatıp "köleniz" diye bitirdiği anlaşıldı.[30]

İlerde (burjuva toplumuyla) eşitsizlikçi ilişkilerden eşitlikçi (denen) ilişkilere geçilecektir. Dolayısıyla eşitsizlikçi saygıdan eşitlikçi saygı gösterim biçimlerine geçilmiş olacaktır. Buna karşın, çağdaş iletişimde, eşitsizlikçi saygının kalıbındaki ilk biçiminin (sözcüklerde fosilleşmiş olarak) telefon konuşmalarında kullanılagelen "efendim" ve yol vermede, yer vermede, söylenenin anlaşılmadığında "ne buyurdunuz?" ve "buyrun" deyişlerinde sürdürülmesi, kültürel geleneklerin inatçılığının göstergesidir. Bunun yanı sıra eşitsizlikçi ilişkilerin bir biçimde sürdüğünü göstermektedir. Kibarlık bunun örtüsü!

TEKTANRICI DİNİN MUSEVİLİK HIRİSTİYANLIK İSLAMLIK EVRELERİNDE TAPINMA VE SAYGI ANLAYIŞLARI

Musevilik'te Tevrat'tan eşitsizlikçi saygı anlayışı örnekleri[31]

Tevrat'ta anlatılanlara bakılırsa, İbrani kabileler konfederasyonun on iki boyu göçebeliği bırakmak üzere Kenan (Filistin) topraklarını ele geçirme girişiminde bulunurlar. Yehova'nın "süt ve bal akan vaad edilmiş ülke" mitosu, onların uygarlaşma ve yerleşme tutkularını yansıtır. Söz konusu (fetih) girişimlerinde, kabile tanrılarının üstünde bir konfederasyon (birleştirici) aşkınöznesi düşüncesine gereksinim doğduğu anlaşılıyor. Bu gereksinim "orduların Rabbi Yehova" inancıyla karşılanmıştır: Yehova inancı kabile tanrıları dönemi günlerinden kalma bir

30) Bkz. Şenel, *İnsanlık Tarihi*, s.390-391 ve 454). Bundan eşitsizlikçi saygı anlayışının niteliğinin ve işlevinin ipuçları çıkarılabilir. Krş. Charles Keith Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara, 1999, İmge Kitabevi Yayınları, s.243'te Struver'in (1973 tarihli) yapıtına dayanarak, metinlerde geçen "efendi" ve "köle" sözcüklerinin, gerçek bir efendi köle ilişkisinden çok ast-üst ilişkisini dile getiren bir göreneğin ürünü olduğunu belirtiyor (Şenel, İnsanlık Tarihi, s.454, IV.10/98. nottan)

31) Örnekler *Tevrat*'ın ilk üç kitabı (Yaratılış, Mısır'dan Çıkış ve Levililer) içinden seçilerek alındı.

inanca dek geri uzatılıp, Avram'ın tanrısının da Yehova olduğu yazılmıştır, *Tevrat*'ın "Yaratılış" (eski çevirideki adıyla "Tekvin") bölümünde. Bunun için, bir gün Rab'bin Avram'a seslenip, kendisine tanrılık yapmak için seçtiği halkına yol göstereceği bir antlaşma (ahid) yapmak istediğinin belirtilmesi gerekmiştir:

"Ve Avram doksan dokuz yaşında iken RAB ona görünerek, 'Ben Her Şeye Gücü Yeten Tanrı'yım.. Benim yolumda yürü, seninle yaptığım antlaşmayı sürdürecek, soyunu alabildiğince çoğaltacağım.' Avram yüzüstü yere kapandı... Sen ve soyun kuşaklar boyu antlaşmama bağlı kalmalısınız... Sünnet aramızdaki antlaşmanın belirtisi olacak." (*Tevrat,* Yaratılış, 17/1-9) "Antlaşma" denenin tek yanın dayatması, egemen yanın ise tanrı olduğu anlaşılıyor. Ya Rab'bın adını Avram'dan Avraham'a (İbrahim'e) yükselttiği kulunun konumu ne?

"İbrahim, 'Ben toz ve külüm bir hiçim' dedi. Ama seninle konuşma yürekliliği göstereceğim." (Yaratılış, 18/27)

Kuşaklar sonra, bu kez seçtiği halkı Mısır köleliğinden kurtarıp çıkaracak Musa'ya görünür: "RAB Musa'nın yaklaştığını görünce, çalının içinden 'Musa Musa' diye seslendi. Musa 'Buyur!' diye yanıtladı. Tanrı 'Fazla yaklaşma' dedi. (*Tevrat,* Mısır'dan Çıkış, 33/18 ve 34/8) "Çarıklarını çıkar. Çünkü bastığın yer kutsal topraktır... Musa yüzünü kapadı, çünkü Tanrı'ya bakmaya korkuyordu..."[32] Rab halkını Mısır'dan çıkarması için neler yapacağını anlatır. Musa da halka anlatır: "Halk inandı; RAB'bin kendileriyle ilgilendiğini, çektikleri sıkıntıyı görmüş olduğunu duyunca eğilip tapındılar." (Çıkış, 3/4-6) [İslamlıkta, Allah'ın evi sayılan camiye ve Allah'a bir saygı gösterisi olarak ayakkabıların çıkarılarak girilmesinin bu anlatıya dayanıp dayanmadığının araştırılması çabasına değecek sonuç verebilir.]

Musa halkı Mısır'dan Rab'bin yardımıyla çıkardıktan sonra, Rab buyruklarını yağdırmaya başlar: Kölelikten kurtuluşun her

32) Çünkü; *Tevrat*'ta birçok yerde (örneğin Çıkış 18/20'de) yazıldığı gibi, Tanrı'nın yüzüne bakan ölürmüş. Burada izlenen strateji, saygı ile tabu (yasak, yani "yapma" buyruğu) bağlantısı kadar, aşkınöznenin bir yandan yüceltilirken öte yandan gözden kaçırılması (dolayısıyla inancın eleştiriden kurtarılması stratejisi) anlaşılmış olmalı.

yıl kutlanacağı Fısıh Bayramı'nın kuralları şunlardır: "Hiçbir yabancı Fısıh etini [kurbanın etini] yemeyecek. Ama satın aldığınız köleler sünnet olduktan sonra ondan yiyebilir." denir. "İsrailliler Rab'bin... verdiği buyruğu eksiksiz yerine getirdiler." (Çıkış, 12/43-44) diye eklenir.

Tevrat'a göre buyuran, egemen olan Musa değildir. Musa yalnızca Rab'bin, buyruğunu anlatan ve yerine getiren kuludur. Ayrıca Rab'bin egemenliğinin sürekli olacağı söylenir: "RAB sonsuza dek egemen olacak." (Çıkış, 15/18) Egemenlik kadar malın mülkün de sahibi Tanrıdır. Mülkünden istediğine istediği kadar verir: "Şimdi sözümü dikkatle dinler antlaşmama uyarsanız bütün uluslar içinde öz halkım olursunuz. Çünkü yeryüzünün tümü benimdir." (Çıkış, 19/5) Bu sözlerle, dinsel ideolojide egemenlik kadar malın mülkün de (sözde) asıl sahibinin Tanrı olduğu söylenerek, özel sahipliğin kamu yararına sınırlandırılmasına çalışılmıştır. Öte yandan tanrının mülkünden istediğine istediği kadar verdiği düşüncesi işlenerek özel sahiplik, varsıllık, eşitsizlik kutsanmış olmaktadır.

Tanrının hemen her alandaki yetkesi mutlaktır; ve bölüşülmeyecek niteliktedir: "Benden başka tanrın olmayacak, kendine yukarıda gökyüzünde, aşağıda yeryüzünde ya da yer altındaki sularda yaşayan herhangi bir canlıya benzer put yapmayacaksın. Putların önünde eğilmeyecek, onlara tapmayacaksın. Çünkü ben, Tanrın RAB [efendin] kıskanç bir tanrıyım. Benden nefret edenin babasının işlediği suçun hesabını çocuklarından, üçüncü, dördüncü kuşaklardan soranım. [nefret suçu mu?] "Ama beni seven, buyruklarıma uyan binlerce kuşağa sevgi gösteririm." (Çıkış, 20/4-6)

Tanrı-kul arası buyruklara saygısızlığın şiddetle cezalandırılacağı söylenen eşitsizlikçi saygı-sevgi ilişkisi benzeri öteki eşitsizlikçi ilişkilere de örnek oluşturmaktadır: "Annene babana saygı göster." (Çıkış, 20/12) ve "Annesine babasına lanet eden kesinlikle öldürülecektir." (21/17) Öteki saygı, tapınma örneklerinden biri de, "Ak saçlı insanların önünde ayağa kalkacak yaşlılara saygı göstereceksiniz. Tanrından korkacaksın. RAB [egemen] benim." (Levililer, 19/32) Bir başkası, daha önce gördüğümüz

Saray-İbrahim-Hacer arası efendi-köle ilişkisidir. Hacer'i kaçtığı hanımına dönmeye kandırmak için Rab bebeğin soyunu sayılamayacak kadar (bazı yerlerde "denizin kumu kadar") çoğaltacağını söyler.

Buradan İsrailoğulları ile öteki halklar arası (tanrı-kul, efendi-köle ilişkisine benzetilen) ilişki modeline geçilebilir: Rab, seçtiği halkının antlaşmaya uymazsa onu başka halkların kulu yapacağını söylemiştir. Uyarlarsa, başka halkları köleleri yapmaları için İsrailoğullarının eline verip, İsrailoğullarını onların efendiliğine atayacağını sık sık yinelenmektedir. Bu doğrultuda Abram'ın oğluna "Halklar sana kulluk etsin, uluslar boyun eğsin" diyerek onu kutsadığı (bkz. Yaratılış, 27/29'de) yazılıdır.

"Tanrıya sövmeyeceksiniz, halkınızın önderlerine lanet etmeyeceksiniz" (Çıkış, 22/8) gibi buyruklarda ve korkutmalarda, Tanrı ile egemenin art arda getirilişi, aslında tanrı ile egemen arasında, kafalarda düşünsel bir özdeşleştirme yaratma amacının görüntüsüdür.

Tevrat'ta tanrı-kul eşitsizlikçi ilişki modelinden türetilen eşitsiz ilişkilerinin, insan (ola ki savaş tutsağı) kurbanı derecesine varabilecek bir örneği de bulunmakta: "Rab'be koşulsuz adanan insan, para [fidye?] karşılığında kurtarılamayacak, kesinlikle öldürülecektir." (Levililer, 27/33)

Hıristiyanlıkta İncil'den eşitsizlikçi saygı anlayışı örnekleri (33)

Önce Hıristiyanlıkta *Tevrat*'ın da ["Eski Ahit" olarak] kabul edilip *Kutsal Kitap*'ın başına konup, sonuna konan *İncil* yanı sıra okunduğunu anımsamalıyız. Konumuz açısından bunun anlamı, Eski Ahit'le birlikte, ondaki eşitsizlikçi saygı anlayışının da Hıristiyanlarca benimseneceğidir. Ancak, Hıristiyan inancını benimseyenlere göre İsa'nın "Müjde"si (ki *İncil* sözü müjde anlamına gelmektedir) yalnızca korkudan kaynaklanan saygıya dayanmaz. İsa'nın korkudan çok sevgiye dayandırılan bir saygı

33) *İncil*'den alıntılar, tümü taranarak değil, daha çok Matta'dan, Pavlus'un mektuplarından, Yuhanna'nın Vahiy bölümünden yapıldı.

anlayışını getirdiğine inanılır. *İncil*'de bu inancı destekleyecek sözlere bakılırken, ağırlıklarının "eşitlikçi saygı" derecesinde olup olmadığına da bakılmalıdır.

Hıristiyanlıkta da tanrıya gösterilecek saygının, Musevilikteki gibi korkudan ve hayranlıktan kaynaklanacağını anlıyoruz: *İncil*, Pavlus'un "İbraniler'e Mektup"unda (12/28-29'da) "Böylece sarsılmaz bir egemenliğe kavuştuğumuz için [Tanrı'ya] minnettar olalım. Öyle ki tanrıyı hoşnut edecek biçimde saygı [İngilizce çevirilerinde *reverence*] ve korkuyla [İngilizce'de *awe*, boyun eğmeyle] tapınalım. Çünkü Tanrı'mız yakıp yok eden bir ateştir." Dahası, "Rab önünde kendinizi alçaltın sizi yüceltecektir" denir.

İsa'nın sözlerinde yalnızca sevgi ve saygı mı var?

İncil metinlerinde İsa'nın "Tanrının Oğlu" derecesinde yüceltildiği unutulmamalı. Örneğin "Teknedekiler [fırtınada boğulmak üzere olan Petrus'u kurtardıktan sonra gölün üzeride yürüyüp gelen İsa'yı görünce] "Sen gerçekten Tanrı'nın oğlusun diyerek O'na tapındılar" (Matta, 14/31-33) deniyor.

İsa'ya tanrı saygısı gösterilmesinin, kendisinin eşitlikçi söz ve davranışlarıyla örtüşmeyeceği gözden kaçırılmamalı. Gerçekten *İncil*'de, hakkındaki tanıklıklar, İsa'ya bir tanrı saygısı gösterilmesinin beklendiği yönündedir. Kaldı ki Hıristiyan inançlarını formülleştiren, İsa'dan çok Pavlus, Pavlus'un düşünceleri ve sözleridir. Gerçekten İsa'nın kendisinin İsrailoğullarının yitmiş koyunlarını toplamak için gönderildiğini söylediği (Matta, 15/24'de) yazılıdır. Dahası, havarilerine (Yeni Çeviri'de "elçilerine") ise, öteki halklara değil İsrailoğullarını aydınlatmaya gitmelerini buyurduğu eklenmiştir (bkz. Matta, 10/5-6). Bu durumda, önce İsa'nın eşitlikçi ahlak konusunda birbiriyle çelişkili sözlerine, sonra Pavlus'un eşitsizlikçi saygı anlayışına bakmak doğru olur.

"Komşunu seveceksin, düşmanından nefret edeceksin" dendiğini [*Tevrat*'tan] duydunuz. Ama ben [*İncil*'de] size diyorum ki, düşmanınızı sevin" (Matta, 5/43). Bu deyiş tüm insanlara saygılı olma ilkesi çıkarılabilecek, dolayısıyla eşitlikçi bir ahlak ve saygı, sevgi anlayışı içine sokulabilecek niteliktedir. Gene ilerde

Kant'ın ahlak felsefesinde formülleştireceği burjuva eşitlikçi ahlak ilkesinin ilk olarak İsa tarafından ileri sürüldüğü bilinmektedir. Daha doğrusu bu yolda İsa'dan esinlenildiği söylenebilir: "İnsanların size nasıl davranmasını istiyorsanız, siz de onlara öyle davranın. Çünkü Kutsal Yasa'nın [şeriatın] ve peygamberlerin söylediği budur." (Matta, 7/12)

Bunlardan öte İsa, Hıristiyanlarca şu sözleriyle anılıp anınsatılmaktadır: "Göze göz, dişe diş dendiğini [*Tevrat*'tan] duydunuz. Ama ben size diyorum ki kötüye karşı direnmeyin. Sağ yanağınıza bir tokat atana sol yanağınızı da çevirin." (Matta, 5/40) "Kılıcını yerine koy!" dedi; çünkü "Kılıç çekenlerin hepsi helak olacaklardır" (Matta, 26/52) sözleriyle ve hastalara, yoksullara, kölelere umut veren davranışlarının öyküleriyle anılır.

Ne var ki *İncil*'de İsa'ya bunlara taban tabana zıt sözler de söyletilmiştir:[34] "Yeryüzüne barış getirmeye geldiğimi sanmayın. Barış değil kılıç getirdim" dedirtilir. Daha önemlisi "Çünkü ben babayla oğlun, anneyle kızın, gelinle kaynananın arasına ayrılık sokmaya geldim" Sevgi, saygı değil ayrılık! Neden? "İnsanın düşmanı kendi ev halkı olacak. Annesini ya da babasını beni sevdiğinden çok seven bana layık değildir." (Matta, 10/34-37) Buradan, İsa'nın ya da İsa'yı böyle konuşturanların, aileler ve topluluklar içinde inançlarına çekebildikleri yanı sıra çekemediklerinin bulunması durumunda, geleneksel saygı ve sevgi ilişkilerine saygı gösterilmemesini istedikleri anlaşılmaktadır.

İsa'nın sözlerinde olsun, öteki kutsal kitaplarda söylenenlerde olsun birbiriyle tutarsız, hatta çelişkili pek çok değer, yargı, buyruk bulunmaktadır. Bunların inanca zararları dokunabilir. Ama zararından çok, ideolojik savaşımda duruma ve amaçlara uygun olanların seçilip kullanılması (böylece çoğaltılması) gibi bir yararı da vardır. Ayrıca insanların, "olanlar" gözden kaçırılıp "olması gerekenler" ile bir düşler dünyasında yaşatılmasına yararlar. Bu yolda İsa'nın eşitlikçi düşüncelerini, bu dünya değil öte dünya için söylediği (eşitsizlikçi düşünceleri öne çıka-

34) Alâeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Ankara, 2013 baskısı, Bilim ve Sanat Yayınları, s.325).

rılarak) ileri sürülebilmektedir. Örneğin Calvin (daha önce de alıntılandığı) "İsa'nın krallığını, sınırsız özgürlüğü ve eşitliği bu dünyada aramak bir Yahudi tersliğidir" diyebilecektir.

Burada İsa'nın ya da İsacılığı yaymak isteyenlerin sevgi ve saygı anlayışı kendini ele veriyor. Amaç insan değil Tanrı, saygı insana değil tanrıya; dolayısıyla eşitsizlikçi saygı. Aynı anlayış, ilerde tektanrıcı dinin Musevilik, Hıristiyanlık gibi evrelerinden biri olan İslamlıkta görülecektir. Doğrudan doğruya insan sevilmez; "Yaratılan Yaradan'dan dolayı" sevilir!"

Pavlus'un mektuplarında Tanrıya, İsa'ya, yöneticilere, efendilere, ana babalara boyun eğme olarak saygı

Hıristiyanlığın kuramcısı Pavlus, *İncil*'deki "Mektuplar"ında, insana değil Tanrı'ya saygı anlayışı doğrultusunda, ana babadan egemenlere, tanrıya gösterilmesi gereken sevginin ve saygının eşitsizlikçi niteliğini gözler önüne serecek öğütler (vaazlar) vermektedir. Çeşitli ülkelerdeki gizli Hıristiyan örgütlerine (kilise topluluklarına) gönderdiği mektuplarda, önce kendisini Tanrı'nın ve Tanrı'nın oğlunun kulu olarak görüp göstermiştir: "İsa Mesih'in kulu, Tanrı'nın müjde'sini [*İncil*'i] yaymak üzere seçilip elçi (bazı çevirilerde "havari", bazılarında "resul") olmaya çağrılan ben Pavlus'tan selam" (*İncil*, Pavlus'tan Romalılara Mektup 1/1 ve 1/10). İsa'yı izleyerek anaya babaya saygı konusunda: "Tanrıyı tanımakta yarar görmeyenler tanrıdan nefret edenler" arasında "anne baba sözü dinlemeyenler"i sayar. "Böyle davrananların ölümü hak ettiğine ilişkin tanrı buyruğu"ndan (Romalılar, 1/28-32'de) söz etmektedir.

Hıristiyanlar arasında ana baba-çocuklar arasında olduğu kadar karı-koca arasındaki saygı ilişkileri de, Pavlus'un söylediklerinden çıkarılabileceği gibi, Tanrı inancı ve buyruklarına saygı ekseni çevresinde döner: "Birbirinize kardeşlik sevgisiyle bağlı olun. Birbirinize saygı göstermekte yarışın." (Romalılar, 12/10) Ancak bu "kardeşlik" ile bütün insanlar değil, inananlar amaçlanmaktadır. İlk bakışta onları Tanrının [kulları olmaları

yanı sıra] oğulları sayacak derecede kardeş gördüğü sanılabilir. Ancak bundan "din kardeşliği" amaçlandığı şu sözlerinden anlaşılmaktadır: "Tanrı'nın ruhuyla yönetilenlerin hepsi Tanrı'nın oğullarıdır. (Romalılar, 8/14) Gene de söylediği "Tanrının dilediğine acıyıp dilediğinin yüreğini nasırlaştırdığı" sözleri üzerine, anlaşılan birinin kendini sorgulaması karşısında şu söylediklerine bakın: "Şimdi bana, 'Öyleyse Tanrı insanı neden hâlâ suçlu buluyor, O'nun isteğine kim karşı durabilir?' diyeceksin. Ama ey insan sen kimsin ki Tanrı'ya karşılık veriyorsun. diyor. Bu görüşünü çömleğin kendine biçim veren çömlekçiyi beni niçin böyle yaptın diye sorguya çekemeyeceği mantığıyla [?] desteklemeye çalışıyor. Hatta bir yerde (Korintlilere Birinci Mektup, 10/ 9-10'da) Rab'bi denemeye kalkanların yılanlarca, ölüm meleğince öldürüldüğü söylenerek korku salınmaktadır. Böylece Hıristiyan eşitlik, sevgi, saygı anlayışının niteliği ortaya konmuş olmuyor mu? Şaşırmamak gerek, hiçbir dinde başka inanç ve düşüncelere saygı yoktur.

Karı-koca arasındaki sevgi ve saygı ilişkilerine gelince, Pavlus'un şu sözleri aktarılabilir: "Ey kadınlar, kendi kocalarınıza Rab'be tabi olur gibi tabi olun" Niçin? "Çünkü Mesih'in kilisenin başı olduğu gibi erkek de kadının başıdır" ve "Kadın kilisede başı örtüsüz dua etmesin"; çünkü "erkek başını örtmemeli; o Tanrı'nın benzeri ve yüceliğidir." Sonra, "Erkek kadın için değil, kadın erkek için yaratıldı." Bu nedenle erkeğin "kadının başı üzerinde yetkisi olmalıdır." (1. Korintlilere, 11/3-10) Kadınlar Rab'be bağımlı oldukları gibi kocalarına bağımlı olmalı, onlara saygı göstermeli; kocalar da karılarını Mesih'in kiliseyi sevip kendini onun için feda ettiği gibi sevmelidirler. Karı-koca arasında saygıya karşı sevgi eşitsizliği! (Efeslilere, 5/22-25 ve 33) Hatta Pavlus (kadının kilisede öğretmeye kalkmasını istemediğini söylemesi bir yana) konuşmaya kalkmasına bile karşı çıkar, "Sessiz kalın" der; uysal olmalarını ister. Bunların tanrı buyruğu olduğunu ekler. Bir soruları olduğunda eve gidince kocalarına sormalarını buyurur. (I. Korintlilere, 14/34-39)

Efendi-köle ilişkisine gelelim: Bir mektubunda Efes'teki Hıristiyan kölelere şöyle seslenir: "Ey köleler dünyadaki efendile-

rinizin sözünü Mesih'in sözünü dinler gibi saygı ve korkuyla, saf yürekle dinleyin. Bunu yalnız insanları hoşnut etmek isteyenler gibi göze hoş görünmek için yapmayın. Mesih'in kulları olarak Tanrı'nın isteğini [yazgınızı] candan yerini getirin. İnsanlara, değil, Rab'be hizmet eder gibi gönülden hizmet edin... Çünkü ister köle ister özgür olsun, herkesin yaptığı her iyiliğin karşılığını Rab'den alacağınızı biliyorsunuz. Ey efendiler, siz de kölelerinize aynı biçimde davranın. Artık Tanrının göklerde olduğunu, insanlar arasında ayrım yapmadığını biliyorsunuz." Fazla açıklamaya gerek var mı? Gene de *İncil*'de, bu saygının bir kölenin yere kapanıp "efendisine affet" diye yalvarma derecesine varabildiğinin, efendisinin ise ona acıdığının örneğini veren bir öykünün bulunduğunu not etmekte yarar var.[35]

Son olarak Pavlus'un yöneten-yönetilen ilişkileri hakkında koyduğu normu aktarabiliriz: "Herkes, baştaki yönetime bağlı olsun. Çünkü Tanrı'dan olmayan yönetim yoktur. Var olanlar Tanrı tarafından kurulmuştur. Bu nedenle yönetime karşı direnen Tanrı buyruğuna karşı gelmiş olur. Karşı gelenler yargılanır... Yönetim senin iyiliğin için Tanrıya hizmet etmektedir... Yalnız Tanrı'nın gazabı nedeniyle değil, vicdan nedeniyle de yönetime bağlı olmak gerekir... Yönetim Tanrı'nın hizmetkârıdır." (Romalılar, 3/1-6) Öyleyse, "Kölelik boyunduruğu altında olanların hepsi kendi efendilerini tam bir saygıya layık görsünler ki Tanrı'nın adı ve öğretisi kötülenmesin."[36] "Efendileri iman etmiş olanlarsa, nasıl olsa kardeşiz deyip efendilerine saygısızlık etmesinler. Tersine daha iyi hizmet etsinler... Bu ilkeleri öğret ve öğütle." (Pavlus'tan Timoteos'a Birinci Mektup, 6:1-2)

Sonuç olarak, *İncil*'de dillendirildiği biçimde, Hıristiyanlıkta da ("Petrus'un Birinci Mektubu" içindeki, bkz. 2/17 gibi) "herkese saygı" gösterilmesi beklenir. Ama bu herkese saygı içine tüm insanlardan, hatta tüm Hıristiyanlardan çok, kölelerin efen-

35) Bkz. Matta, 18/26-27.

36) Bu endişesinin altında, İsa'nın özgürlük sözü verip umutlandırdığı kölelerin efendilerinden kaçıp İsa'nın arkasına takılmaya başlamaları karşısında Roma yöneticilerinin ileride Hıristiyanlık denecek inancın köklerini kurutmak için kovuşturma başlatmasının yattığı anlaşılıyor.

dilerine (bkz. 2/18) kadınların kocalarına (3/1-2)[37] uyrukların krala (2/17) göstermeleri istenen saygı girer. Ve gençlerden yaşlılara bağımlı olmaları (5/5) beklenir. Saygısızlık günahının cezası ise, Sodomlulara ve Gomorralılara olduğu gibi "sonsuza dek ateşte yanma" örneğinde (Yahuda'nın Mektubu, 7'de) verilmiştir. Aynı anlayış bilindiği gibi, İslamlıkta *Kur'an*'a da girecektir.

Tanrı'ya tapınmanın yöneticiye saygıdan esinlenilen bir ilişki olduğu, gerisin geri yöneticiye saygının tanrıya tapınmayla yeniden üretilip pekiştirildiği *İncil*'in son yazısını oluşturan (Yuhanna'nın olduğu sanılan) *Vahiy* bölümünde açıkça ortaya konmuş bulunmaktadır. Yuhanna, geleceğe ilişkin görüşlerini dillendirdiği güpegündüz gördüğü düşler, halüsinasyonlar içinde (7/11'de) "Bütün melekler [Tanrı'nın ya da İsa'nın] tahtın[ın], ihtiyarların ve dört yaratığın çevresinde duruyordu. Tahtın önünde yüzüstü yere kapanıp Tanrı'ya tapınarak şöyle diyorlardı: Amin! / Övgü, yücelik, bilgelik / Şükran, saygı, güç, kudret / Sonsuzlara dek Tanrı'mızın olsun! Amin!"

İslam'da, Kur'an'da ve hadislerde saygı[38]

İslamlığın, tektanrıcı dinin, ona en tutarlı biçimini kazandıran son evresi olduğu söylenebilir. İslamlıkta, Musevilik ve Hıristiyanlıkta görülen eşitsizlikçi saygı anlayışının benimsenip daha da geliştirildiği anlaşılıyor. Tektanrıcılığa mantıksal tutarlı ve son (denen) biçimi verilen bir evrenin ürünü olarak, Musevilikte bulunan, evrensellikten uzak "kabiletanrıcı" öğeler ayıklanmıştır. Hıristiyanlıktaki teslis (üçleme) inancı da "Allah'ın oğlu kızı olmaz" diye eleştirilip bırakılmıştır. Vahdet kavramıyla, aşkınözne sayısı, Allah olarak bire indirilmiştir. Buna uygun olarak Hıristiyanlıktaki İsa'ya (hatta annesi Meryem'e) gösterilen tapınma derecesindeki saygı eleştirilmiştir. Öteki eşitsizlikçi saygı biçimlerinin ise, günlük insan-insan

37) Bu arada kocaların da, zayıf yaratıklar olan karılarına anlayışla yaklaşıp saygı göstermeleri istenir (bkz. I. Petrus 3/6-7).

38) Bu başlık altında yapılan alıntılar daha çok Bakara ve Nisa sureleri ile Vedâ Hutbesi ve hadisler taranarak seçilmiştir.

eşitsizlikçi ilişkilerinde örnek alınmak üzere olduğu gibi kaldığını görüyoruz.

Allah-kul ilişkisine ilişkin inançlar İslamlığın da özünü oluşturur. Şöyle ki Allah, Muhammed'den kendisine bütün varlığı ile "teslim olması" (boyun eğmesi) isteğinde bulunmuştur. Muhammed de vahiylerinde insanlardan Allah'a, Allah adına söylediklerine, Allah'ın elçisine inanıp "teslim olmalarını" istedi. Bu yüzden, Muhammed'in "Allah'ın" dediği sözlerine koşulsuz inanana İslam, inananlara "Müslüman" (teslim olanlar) dendi.

Kendisine teslim olunması istenen Allah, büyük (ekber) idi. Her şeyi sözüyle, buyruğuyla yaratandı (Bakara, 117). Her şeyden haberli olan, her şeyi bilendi (Enam, 59). Gücü her şeye yetendi. Evrenin efendisi, sahibi ve yöneticisiydi (Bakara, 107). Buyruklarını gerçekleştirmesi için yönetimi istediğine veren, mülkünden istediği kadar (eşitsiz) dağıtandı (Ali İmran, 26).[39]

Tanrı-kul ilişkisinde Tanrı (*Enuma Eliş*'te, *Tevrat*'ta, *İncil*'de olduğu gibi) *Kur'an*'da da gene evrenin ve insanın Yaradan'ı, yaratıcısı konumundadır. İnsan bu ilişkide yaratılan kul (köle) durumundadır. Varlığını yaradanına borçludur. Dolayısıyla Allah'ın kendisini yönetmesine, yaşatmasına ya da yok etmesine bir diyeceği olamaz. Üstelik Yaradan'ın yönetimine boyun eğmesinin, buyruklarını yerine getirmesinin karşılığı sonsuz, mutlu bir yaşamdır. Yaradan'ının, ruhunu, bedeninin geçici ölümünden sonra (bir tür ölümsüzlük olan) ötedünyada cennetine sokmakla ödüllendireceğine inandırılmıştır. Yaradan'a başkaldırmasının, buyruklarına uymayıp gereklerini yapmamasının cezası olan ruhunun ve bedeninin sonsuza dek cehennemde yanacağı korkusu altındadır. Yaradan'ına, bu inançlarının, korkularının ve umutlarının belirleyeceği sınırsız bir saygı duyacaktır. Bu da, çeşitli biçimleriyle (yakarılarıyla, namazlarıyla, kutsal toprakları ziyaretiyle, kurbanlarıyla, adaklarıyla ortaya konması beklenen bir tapınma (ibadet) biçiminde) gösterilecek saygıdır.

---

39) *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali*, Ankara 2001 baskısı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Nisa suresi, 131. ayetinde "Göklerde ve yerde ne varsa Allah'ındır... Allah hudutsuz zengindir, ziyadesiyle övgüye layıktır" denmekte.

İnsanın varlık nedeni (sebebi hikmeti) dinsel ideolojiye verilen ilk biçimde (*Enuma Eliş* içinde) olduğu gibi, son biçiminde de, (*Kur'an*'da da) Yaradan'a kulluk etmektir.[40] Böyle bir "kul insan" anlayışında yaratılan, tüm saygısını Yaradan'ına sunacaktır. Kendisinin, "özgür insan" anlayışındaki gibi bağımsız bir amacından söz edilemez. Dolayısıyla "kendine saygı" duygusuna ve düşüncesine sahip olması istenemez. İnsanların birbirlerine karşı ileri sürebilecekleri haklarından, özgürlüklerinden, sevgilerinden, "karşılıklı saygı" beklentilerinden de söz edilemez. Kısacısı, "eşitlikçi saygı" anlayışı İslamlıkta da yoktur. Bu konularda, aşağıdaki eşitsizlikçi saygı biçimleriyle ilgili bildik ayetler ve hadisler anımsatılmakla yetinilebilir:

Allah'a saygıyla, kulluk etmekle, tapınmakla ilgili ayetler sayılamayacak kadar çoktur. Örnek olarak şunlar verilebilir: Kul adına şu söylenmektedir "Ey Rabbimiz! Bizi sana boyun eğenlerden kıl, neslimizden sana itaat eden bir ümmet çıkar. Bize ibadet usullerimizi göster, tövbemizi kabul et... (Bakara, 128)

Allah'a saygıyı, saygı sıralamasında, "Resule saygı" izler: "Ey iman edenler Allah'ın ve Resul'ün önünden geçmeyin. Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah işitendir bilendir" (Hucurat, 1). İslam kaynaklarında "evrenin efendisi" sıfatı, Allah'ın "Alemlerin Rabbi" olduğu hadislerde de geçmektedir.[41] Bu sıfat Allah yanı sıra Muhammed için de kullanılabilmektedir. Öyle ki bir kaynakta (sahih olmadığı söylenen bir hadiste) Allah'ın "ben alemleri Muhammed'in yüzü suyu hürmetine yarattım" dediği yazılıdır. Gene de bu saygı, Hıristiyanlıkta İsa'ya gösterilen gibi tapınma derecesine varmayacaktır. Dahası, Allah'ın bir kulu olduğunu, Muhammed'in kendisi söylemiş (bkz. Veda Hutbesi) ve birçok kaynakta (bkz. Bakara, 23) yinelenmiştir.

Saygı sıradüzeninde Allah'tan sonra sıranın, yaratılış düzeninin mantığı gereği, meleklere (örneğin aklı simgeleyen Cebrail'e) özellikle de başmeleğe verilmesi beklenirken bunu bulamayız.

---

40) *Kur'an-ı Kerim*, Zariyat 56: "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.

41) Bkz. Gölpınarlı, *Hazreti Muhammed ve Hadisleri*, s.92; hadis no.146.

Sıranın Âdem ve Muhammed olarak insana verilmesi şaşırtıcıdır. Bunun dayandırıldığı amaç üzerine, mantık ve inanç üzerine bir araştırmaya burada girme olanağı ve gereği yok. Dolayısıyla, bir inanç verisi olarak alınacaktır.

Gerçekten, *Kur'an*'da da Allah'ın, Âdem'i balçıktan yaratıp kendi ruhundan üfleyerek can verdikten sonra meleklerden ona secde etmelerini (tapınmalarını) istediğinde, yalnızca başmeleğin bu buyruğa uymadığı belirtilir. (Bakara, 35) Gerekçesi, kendisini daha önce ve alevden, insanın daha sonra ve balçıktan yaratılmış olmasıdır: Bu nedenle Âdem'den daha üstün olduğu için böyle bir davranışın sıradüzenine uygun olmayacağıdır. Ama Allah'ın bunu bir saygısızlık, buyruklarına uymama, başkaldırma olarak görüp, onu lanetleyerek cennetinden kovduğu yazılıdır. Gerçi sonra, bilindiği gibi, insanın da Allah'ın buyruğuna uymadığı için lanetlenip kovulması, saygı sıradüzeninde bu yüksek konumunu yitirmesi anlamına gelecektir o başka.

Allah'ın İslam kullarına verdiği buyruklardan, yüklediği görevlerden en önemlisi ve en ağır olanı, Allah adına kutsal savaş olan Cihad'dır: "Fitne tamamen yok edilinceye ve din (kulluk) de yalnız Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın" (Enfal, 39). "Hoşunuza gitmediği halde savaş size farz kılındı. Sizin için daha hayırlı olduğu halde bir şeyi sevmemeniz mümkündür. Sizin için daha kötü olduğu halde bir şeyi sevmeniz de mümkündür. Allah bilir siz bilmezsiniz." (Bakara, 216). Bu ayetin önemi, kulun "bilen özne" konumunun bile tanınmamasıdır. Müminler, Cihad görevini yerine getirip getirmemelerine göre de derecelendirilmişlerdir: oturanlarla mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler bir olmaz. Allah malları ve canlarıyla cihad edenleri oturanlardan üstün kıldı." (Nisa, 95).

Kadın-erkek, karı-koca ilişkilerinin de eşitlikçi düzenlenip eşitlikçi saygı ilkesine bağlandığı söylenemez: "Kadınlarınız sizin tarlalarınızdır. Tarlanıza nasıl dilerseniz öyle varın." (Bakara, 223) Dahası "Kadınların da ödevlerine denk belli hakları vardır. Ancak erkekler kadınlara göre bir derece üstünlüğe sahiptirler." (Bakara, 228) Bu alıntının yapıldığı, Türkiye Diyanet Vakfı (2001) yayını *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli* içinde

ayetin altına ayraç içinde ve dipnot puntosuyla (bu üstünlük aile reisliğinden ibarettir) gibi bir açıklamanın eklenmiş bulunması da anlamlıdır.

"Allah'ın insanlardan bir kısmını diğerlerinden üstün kılması sebebiyle ve mallarından harcama yaptıkları için erkekler kadınların yöneticisi ve koruyucusudur. Onun için saliha [iyi, yararlı] kadınlar itaatkardır... Başkaldırmasından endişe ettiğiniz kadınlara öğüt verin, onları yataklarda yalnız bırakın, bunlarla yola gelmezlerse dövün. Eğer size itaat ederlerse artık onların aleyhine başka yol aramayın." Niçin diye sorarsanız; ara verilmeden "çünkü Allah yücedir büyüktür" (Nisa, 34) denmektedir.

Öteki ilişkilerle ilgili toptan bir düzenleme olarak da (Bakara, 36'daki) "Allah'a ibadet edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın: Anaya babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya uzak komşuya, yakın arkadaşa, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlara [ki bu malınız olanlara, yani köle, cariye, hizmetçi ve benzerlerine demektir] iyi davranın: Allah kendini beğenen ve daima böbürlenip duran kimseleri sevmez. (Nisa, 36)

Eşitsizlik ve saygı konusu, efendi-köle ilişkilerine ilişkin değerlendirmelerin ve düzenlemelerin en önemlileri (daha önce başka bağlamlarda aktarılmış da olsa) aktarılmadan kapatılmamalı: "Allah hiçbir şeye gücü yetmeyen, başkasının malı olmuş bir köle ile katımızdan kendisine verdiğimiz güzel rızktan gizli ve açık olarak harcayan bir kimseyi misal verir: Bunlar hiç eşit olurlar mı?" (Nahl, 75). Ve doğrudan doğruya saygıyla ilgili bir ayette (Rum, 28'de) Allah'ın verdiği rızka kölenin ortak olamayacağı, özgüre gösterilen saygının köleye gösterilemeyeceği açıklanmaktadır.

Hadisler arasında köleler hakkında benzeri yargılar bulunmaktadır. Örneğin "Çevrenizde dönüp dolaşan kölеleriniz de kardeşlerinizdir. Tanrı onları size vermiştir; elinizin altına [istendiği gibi kullanılabilecek mal olarak demek ki] vermiştir" denmekte. Böylece köleliğin kurumsal varlığı kabul edilmektedir. Ancak köle azadı, kölelere kardeş [din kardeşi] gibi davranılması öğütleriyle kölelik koşulları, azatlık umudu da verilerek

çekilir duruma getirilmek (başkaldırmaları önlenmek) istenmiştir. Gerçekten bu hadisin gerisinde "buyruğuna tabi kardeşi [kölesi] bulunanın kendi yediğinden yedirip, giydiğinden giydirmesi istenmektedir.

Buna karşın (daha önceki yazıda değinildiği gibi) bazı yorumlarda (örneğin kendilerini antikapitalist İslam niteleyen çevrelerin yorumlarında) İslam'ın köleliği kaldırdığı ileri sürülebilmektedir. Savlarını dayandırdıkları başlıca ayetlerden birinde (Beled, 8,9,10'da) "Biz ona iki göz, bir dil, iki dudak vermedik mi? Ona iki yolu (doğruyu eğriyi) göstermedik mi? Fakat o sarp yokuşu aşamadı. O sarp yokuş nedir bilir misin? Köle azad etmek ve açlık gününde yakını olan bir yetimi yahut aç açık bir yoksulu doyurmaktır." Ne burada ne *Kur'an*'ın başka bir yerinde köleliğin kaldırıldığı söylenmektedir. Söylenen, kölelere iyi davranmanın ve bazı suçları bağışlatmak için köle azat etmenin öğütlenmesidir. Ne var ki köle azadı için köleliğin varlığının veri alınmış olması gerekir.

Kur'an'daki (dolayısıyla kuramdaki) bu eşitsizlikçi ilişki ve eşitsizlikçi saygı buyruklarının konulmuş olmasının amacı ve etkisi ne olabilir? Uygulamada, pratikte neye yaramakta, ne işlev görmektedir? Bu gibi sorularının yanıtı aşağıdaki alıntıdan çıkarılabilir: "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygambere ve sizden olan ululemre (idarecilere) de itaat edin." (Nisa, 59)

SONUÇ

Sınıflı uygar toplumun gelişmesinin iki evresi yaşanmıştır. Birincisinde toplumsal artı tarımdan sağılır. Buna uygun olarak feodal nitelenebilecek üretim biçimleri gelişir. Onlara koşut eşitsizlikçi üretim ilişkilerinin yanları, toprak sahibi ve savaşçı efendi katmanı ile toprakta çalışan köle, serf konumunda emekçilerdir. Aralarındaki eşitsizlikçi ilişkilerin dinsel ideolojide tanrı-kul eşitsizlikçi ilişki kavramlarıyla açıklanıp, aklanıp, yeniden üretildiğini gördük. Buna göre oluşan, doruğu "tapınma" kavramında görülen eşitsizlikçi saygı anlayışlarını ve onların işlevlerini gözden geçirdik.

Burjuva kapitalist toplumlarda "eşitlikçi saygı" etiğine geçiş mi?

Endüstri etkinliklerinin egemen üretim biçimi durumuna getirilmesiyle, kapitalist burjuva toplumlarına geçilmiştir. Savaşçı feodal beylerin egemen olup, dinsel ideolojisini dincilerin yürüttüğü katman (zümre) düzeni, endüstrici uygarlıkların görünmesiyle tarihe karışacaktır. Buralarda feodal üretim ilişkilerinin yerini sınıf düzenine dayandırılan kapitalist üretim ilişkileri alacaktır. Makine, fabrika ve parasal kapital biçimindeki üretim araçlarının sahibi sınıflar, yönetimi devrimlerle ele geçireceklerdir. Geçirince, feodal katmanlardan ve eski düzenden yana işleyen dinsel ideolojinin "kul insan" (uyruk) anlayışı bırakılacaktır. Onun yerine yurttaşlara eşit haklar ve özgürlükler tanınan hukuk ve politika düzenin ürünü "özgür insan" (yurttaş) anlayışı geliştirilecektir.

Tüm bu ekonomik, kültürel evrimlerin sonucunda ise, eşitsizlikçi saygı ilişkileri yerine, "eşitlikçi saygı ilişkileri" anlayışına dayandırılan bir ahlak savunulacaktır. Yurttaşlardan başlatılıp, ırk, dil, etnik grup, cinsiyet yanı sıra din, mezhep farkına bakılmaksızın tüm insanların haklarına ve özgürlüklerine saygı gösterilmesi istenecektir. Böylece, eşitlikçi "karşılıklı saygı" çeşitli alanlarda kendini gösterecektir. Onun, örneğin "kendine saygı", "doğaya saygı" gibi türevleri geliştirilecektir.

Günümüzde "saygı" sözcüğü, tarihte kazandırıldığı ("tapınma" içinde) bütün anlamlarını kültürel kalıtla, kapsamına alıp getirmiş bulunuyor. Bu yüzden saygı sözcüğü çeşitli kimselerce, çok farklı anlamlarıyla anlaşılıp kullanabiliyor. Böyle bir durumun yarattığı kavram kargaşasının kördüğüm olduğu, diyalog kopukluklarının yaşandığı söylenebilir. Öyleyse, genellikle eşitsizlikçi ilişkileri sivriliklerini törpüleyerek sürdürme, benimsetme, üzerini örtme gibi ideolojik işlevler yüklenebilen saygı kavramının kullanımına dikkat ve özen göstermek gerekiyor. Kuramdaki eşitlikçi ilişkilerin ve saygı anlayışlarının, ekonomik eşitsizliğin (artı aktarımının, sömürünün) sürdürüldüğü sınıflı toplumda, uygulamada ne derecede gerçekleştirilebildiği ise bir başka sorun.

AD DİZİNİ

Abadan, Yavuz 109
Abraham, bkz. İbrahim 24, 214
Adalı, Bilgin 119
Âdem 181, 182, 232
Ağaoğulları, Mehmet Ali 71, 79, 85, 93
Ahav 125
Ahriman 183
Ahura Mazda 183
Akarsu, Bedia 110
Akhenaton 155
Alekseyev, V P. 63
Alkan, Türker 119
Alkidamas 81
Alpman, Nazım 45
Althusser, Louis 8, 26, 160, 166
Ammi Şaguda 26
Antiphon 81
Antisthenes 85
Aristoteles 29, 86, 89, 90, 93, 100, 101, 105, 152, 170, 180, 210
Arkhytas 35
Arlacchi, Pino 140
Asurbanibal 155
Asurnasirpal 155
Atayman, Veysel 63
Augustinus 93, 94, 182
Avakian, Bob 17
Avraham / Avram bkz. İbrahim 213, 214, 221
Aydın, Süavi 21
Baal 125, 126
Babür, Saffet 29, 180
Baki, Cemal 162
Bakunin, Mikhail 70, 72, 173
Baydur, Suat Y. 35, 78, 124
Bayındır, Abdülaziz 128
Bezirci, Asım 102, 162
Birkan, İsmet 27, 75, 164
Blackburn, Simon 190, 191, 201, 202
Boz, Hüseyin 77
Brahma 165, 173, 183, 184, 189
Buda 41, 42
Calvin 168, 226
Cemal Süreya 64
Cengiz Han 120
Childe, Gordon 162
Cicero 51, 52, 53
Cimcoz, M. Ali 87
Clastres, Pierre 115
Çang Kai-Şek 44
Dâver, Bülent 112
Dawood, N. J. 55
de Courteille, Pavel 198
Demircioğlu, Halil 123
Dewey, John 138
Dillon, Robin S. 197, 199
Dina 34, 35
Diogenes 85
Ditfurth, Hoimar V. 63
Doğrul, Ömer Rıza 23
Domaniç, Neşenur 17
Duralı, Teoman 119
Dürüşken, Çiğdem 93

Elhüseyni, Nurettin 28
Elmalılı, Hamdi Yazır 185
Emiroğlu, Kudret 21
Engels, Friedrich 76, 77, 215
Engin, Oktay 45
Enkidu 119, 120
Epiktetos 36, 37
Erben, Reyan 82
Erdoğan, Recep Tayyip 138, 172
Ergüden, Işık 15, 173
Evans-Pritchard, E. E. 22
Eyuboğlu, Sabahattin 87
Eyüboğlu, İsmet Zeki 13, 198
Eyüp / Eyyub 126, 127, 128, 129, 130
Firavun 121, 122, 155
Franciscus, I. Papa 194
Freud 103
Gandi 43, 135, 136, 137, 138
Gılgamış 119, 120, 121
Godwin, William 70
Gorgias 81, 82
Gossett, Thomas F. 44
Gökalp, Ziya 177
Gölpınarlı, Abdülbaki 199, 206, 231
Grégoire, François 64
Güçlü, A. Baki 101
Güllapoğlu, Fatih 45
Güneri, Deniz 15
Güven, Nazım 98
Hacer 214, 223
Halid bin Velid 40
Hamor 34, 35
Harun 125
Havva 92, 182
Hawkings, John 55
Heidel, Alexander 27, 75, 164
Herodot[os] 23
Hertzler, Joyce O. 14, 193
Hobbes, Thomas 67
Holloway, Richard 17, 18
Hooke, S. H. 174
Humbaba 120
İbn Haldun 180
İlyas (İlya) 126
İnanı, Ahmet 18, 38, 103, 134
İsa 32, 37, 39, 43, 44, 93, 94, 95, 99, 116, 124, 130, 131, 167, 168, 182, 194 209, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 231
İzveren, Adil 110
J. M. Claessen, Henry 213
Jean-Paul, Papa 194
Kalaycıoğulları, Serap Gül 51
Kallikles 73, 80, 81, 83, 104
Kant, Immanuel 89, 93, 100, 103, 110, 225
Karabey Olluoğlu, Filiz 162
Katon 44, 47
Keller, Werner 159
Kence, Aykut 195
Keyinci, Ceyda Üstünel 51
Konfüçyüs 192, 193, 210
Kranz, Walther 35, 78, 124
Kritias 77, 78, 84, 123, 124
Kropotkin 14, 70, 71, 72, 173
Kserkes 81
Kutlu, Seher 193
Kutlu, Sevin 119
Lao-çe / Lao-tsu 13, 14
Lea 34
Levi 35, 124, 125, 222
Lévi-Strauss, Claude 115
Locke 67
Luka 38, 131, 168
Lut 158, 159,
Machiavelli / Makyavel 97, 98, 99, 100, 104, 113, 124, 134, 138, 139, 147
Maisels, Charles Keith 220
Maiz 40
Mannheim, Karl 115
Mao 44
Marcus Aurelius 37
Marx, Karl 71, 76, 77, 105
Maulana Wahiduddin Khan 161
McNeill, William H. 55, 121, 156, 212,
Mead, Margaret 21
Mehmet Akif 137
Meryem 229
Mill, John Stuart 64
Moore, Jr., Barrington 43, 44, 45, 135, 136, 189
Muhammed / Hz. Peygamber 39, 40, 41, 55, 93, 99, 121, 124, 132, 167, 169, 193, 230, 231, 232,

Musa 33, 95, 121, 124, 125, 132, 221, 222
Nebioğlu, Osman 55, 56, 175, 181
Nietzsche 18, 28, 38, 73, 97, 103, 104, 105, 131, 134, 135, 186
Nişanyan, Sevan 13, 146, 153, 198
Oflazoğlu, Turan 18
Oğuz, Burhan 205
Onur, Erzen 21
Oppenheimer, Franz 215
Özal, Turgut 138
Özbudun, Sibel 205
Özön, Mustafa Nihat 193
Pavlus 223, 224, 226, 227, 228
Perikles 123
Petrus 224, 228
Platon 57, 75, 78, 81, 83, 86, 87, 88, 90, 103, 122, 149
Polybios 71, 123, 124
Pua 121
Pythagoras 35, 52
Robinson, Francis 43
Rousseau, Jean-Jacques 133
Russell, Bertrand 95
Sabuncu, Yavuz 25
Sancak, Mikdat Remzi 45
Sandars, N. K. 119
Saran, Nephan 21, 24
Saray 214, 223
Sartre, Jean-Paul 102, 162, 163
Sattva 42
Seneca 36, 39, 52
Sert, Mehmet 115
Seyyid Ebul Fazl Musevi Müctehid Zencani 40
Shermer, Michael 28
Skalnik, Peter 213
Sokrates 79, 80, 81
St. Barthélemew 95
Süleyman, peygamber-kral 125
Şekem 34, 35
Şenel, Adam 14, 193
Şenel, Alâeddin 22, 25, 27, 29, 36, 43, 44, 189, 204, 205, 212, 213, 220, 225
Şener, Bahadır Sina 140
Şeyh Adî bin Musâfir el-Umavvî 122
Şifra 121
Şih Huang-Ti 120
Şimeon 35
Tekeli, Şirin 43, 136, 189
Tevfik Fikret 153
Thrasymakhos 81, 84
Thukydides 123
Tilak, B. G. 136
Timoteos 228
Timuçin, Afşar 18
Tosun, Funda 45
Tosun, Mebrure 26
Toynbee, Arnold 96
Tuncay, Mete 29
Türker, Alev 115
Ugan, Zakir Kadiri 180
Urukagina 26
Uzun, Erkan 101
Uzun, Serkan 101
Wells, Calvin 21, 33
Yahuda 229
Yahya / Vaftizci Yahya 131
Yakub 34, 35
Yalvaç, Kadriye 26
Yasa, İbrahim 177
Yezid 122
Yırınibeşoğlu, Sabri 45
Yoksal, Ü. Hüsrev 101
Yuhanna 229
Zoroaster 164, 183

Alâeddin Şenel'in editörlüğünde;
A. Osman Gürel, Alâeddin Şenel, E. Zeynep Güler, Ender Helvacıoğlu, Funda Karapehlivan Şenel, Hasan Aydın, İsmihan Yusubov, Kerem Cankoçak, Korkut Boratav, Müjgan Tez, Onur Hamzaoğlu ve Yaman Örs'ün yanıtlarıyla

50 SORUDA
bilim ve bilimsel yöntem

Bilgi edinmenin bilimsel olan ve olmayan yöntemleri nelerdir? Bilimsel yöntem ile "araştırma teknikleri" arasındaki fark nedir? Bilimde önermelerin yanlışlanması üzerine ne söylenebilir? Matematik bilim midir? Gerçekliğin istatistiklerle hem doğru hem de çarpık yansıtılabilmesi nasıl açıklanabilir? Kuramsal fizikte "belirsizlik" ve "görelilik" durumları, gerçekliğin kişiden kişiye değişeceği anlamına gelir mi? Çağdaş bilimlerin tohumları nerede atıldı? Doğa bilimleri nasıl sınıflandırılabilir? Doğa bilimleri- sosyal bilimler ayrışması nasıl gerçekleşti? Tarih bilimini öteki toplum bilimlerinden ayrılan özellikleri nedir? Sosyolojide karma yöntem nedir? İktisat bilimi, günümüzdeki biçim ve içeriğiyle bir sosyal bilim midir? Dinin bilimsel bilgi üretimi üzerine etkileri nedir? Toplum bilimlerinde devrim olur mu?

DİN-AHLAK ve SAYGI-BİAT ÜZERİNE AYKIRI YAZILAR

Alâeddin Şenel

Bilim ve düşün insanı Alâeddin Şenel bu yapıtında "ahlak" kavramını tarihsel, sınıfsal ve siyasi boyutlarıyla inceliyor, tarih boyunca geliştirilmiş ahlak kuramlarını karşılıklı olarak ele alıyor:

"Egemen düzen, 'çıkarlar' ile 'inançlar' birleştirilerek oluşturulan 'halkın inançlarına saygı' zırhıyla korunabilmekte. Öyleyse bu karton zırh parçalanmalı. Saygı, her türlü maddesel ve simgesel putlara, aşkın öznelere değil, gerçek insan öznelerine gösterilmeli ve karşılıklı olmalı; ötekiler tapınmadır. Tapınma ise 'özgür insanı' tam da 'gönüllü kulluk' konumuna düşürür."

"Bu çalışmada, sınıflı toplumun kuruluşuyla birlikte, çıkarları uzlaşmaz sınıfları bir arada tutup denetlemede devletin baskı aygıtlarının yetmeyeceği (Althusserci) görüşüne katılınmakta. Onu destekleme yolunda, ikna gücünün "dinsel ideoloji" biçiminde kuruluşu, Sümer/Babil yaratılış mitosuna dayanılarak gösterilmekte: Dinin ahlak ile özdeşleştirilişi, efendi-köle üretim ilişkilerinden esinle, Tanrı-kul eşitsizlikçi ilişki kalıbının dökülüşü; inanç üretenler-inanç tüketenler, yaşlı-genç kuşaklar, çalıştırılanlar-çalışanlar, yönetenler-yönetilenler, hatta erkek-kadın ilişkilerinin bu eşitsizlikçi kalıptan çıkarılarak yeniden üretilişi sergilenmekte. Dinin, çıkışındaki koruyucu kent tanrısına inanç (kenttanrıcılık) biçimiyle başlanıp, çoktanrıcılık biçimlerinden geçirilip, tektanrıcılığa getirilişi boyunca hep 'kul insan' anlayışını sürdürme işlevine yaradığı ileri sürülmekte. Açıklamalar, yaratılışçı kul insan anlayışına karşı varoluşçu özgür insan değerlerine dayanılarak yapılan yorumlarla yürütülmekte."

ISBN 978-605-5888-41-1

THG
COP

Bilim ve Gelecek Kitaplığı